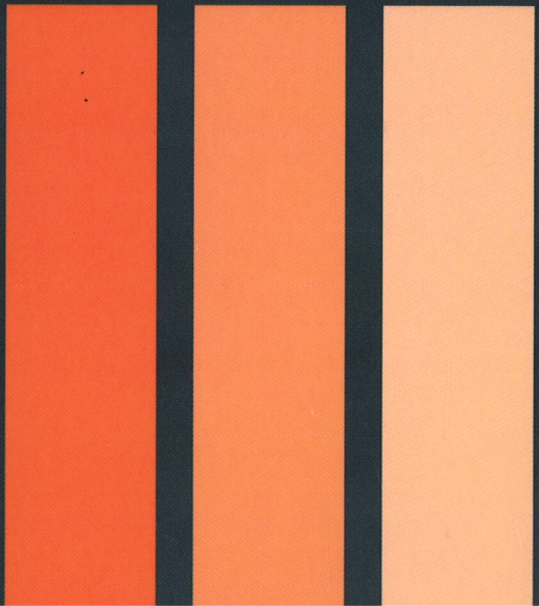

Renate Pajusalu

**SÕNA JA
TÄHENDUS**

Renate Pajusalu

**SÕNA JA
TÄHENDUS**

Haridus- ja Teadusministeerium / **ARCHIMEDES**

Eesti Keele Sihtasutus 2009

Ilmunud riikliku programmi
„Eestikeelsete kõrgkooliõpikute koostamine ja
väljaandmine (2008–2012)” toetusel

Retsenseerinud
Margit Langemets
Haldur Õim
Tiiu Erelt

Toimetanud
Tiiu Erelt

Kujundanud
Merle Moorlat

Autoriõigus Renate Pajusalu ja
Eesti Keele Sihtasutus, 2009

ISBN 978-9985-79-287-2

Trükkinud AS Pakett

www.eksa.ee

SISUKORD

1. Sissejuhatavalt tähendusest	7
1.1. Tähendus ja mõiste	7
1.2. Tähenduse tüüpe	9
1.2.1. Tähendus kui referents	9
1.2.2. Semantika ja pragmaatika	10
1.2.3. Tähendus ja grammatika	12
1.2.4. Lausetasandi üksuste tähendused	13
1.3. Tähenduse käsitus	14
1.3.1. Tähendus kui loogiline vorm	15
1.3.2. Tähendus kui kontekst ja kasutus	16
1.3.3. Tähendus kui kultuur	18
1.3.4. Tähendus kui keelestruktuuri osa	20
1.3.5. Tähendus kui inimese mentaalse terviku osa	21
Peatüki põhimõisted	23
Lisalugemist	23
2. Märgiliigid	25
2.1. Sümbolid	25
2.2. Ikoonid	26
2.3. Indeksid	30
Peatüki põhimõisted	31
Ülesandeid	32
Lisalugemist	32
3. Semantika meetodid	33
3.1. Semantika alged	33
3.2. Komponentanalüüs	35
3.2.1. Komponentanalüüsi põhimõtted	35
3.2.2. Komponentanalüüsi tugevus ja nõrkus	
liikumisverbide näite najal	39
3.3. Loomulik semantiline metakeel ehk semantilised	
primitiivid	41

3.4. Kontseptuaalne semantika	44
3.5. Freimisemantika	45
3.6. Prototüüpanalüüs	47
3.6.1. Prototüübi mõiste	47
3.6.2. Mõistete tasandid	51
3.6.3. Prototüüpide mõju	51
3.6.4. Prototüüpanalüüsi kriitikast	52
3.6.5. Kokkuvõtteks prototüüpanalüüsist	53
3.7. Küsitlused semantikas	53
Peatüki põhimõisted	55
Ülesandeid	55
Lisalugemist	57
4. Semantika ontoloogiline alus: entiteetid ja sündmused	58
4.1. Sõnaliigid	58
4.2. Entiteetid ja substantiivid	59
4.2.1. Substantiivid sõnaliigina	59
4.2.2. Entiteetide liigid	60
4.2.3. Substantiivide semantilisi omadusi	61
4.3. Sündmused ja verbid	64
4.3.1. Verbid sõnaliigina	64
4.3.2. Sündmuste liigid	65
4.3.3. Verbide semantilisi rühmi	68
4.4. Omadused ja adjektiivid	77
Peatüki põhimõisted	79
Ülesandeid	79
Lisalugemist	80
5. Süntaksi semantiline alus: temaatilised rollid	81
5.1. Temaatilise rolli mõiste	81
5.2. Tegjarollid	83
5.3. Tegevuse vastuvõtja rollid	84
5.4. Ruumirollid	86
5.5. Kõrvalrollid	87
Peatüki põhimõisted	88
Ülesandeid	88
Lisalugemist	88

6. Mitmetähenduslikkus	89
6.1. Polüseemia ja homonüümia	89
6.2. Polüseemse sõna tähenduste hulk	91
6.3. Polüseemia käsitlusi	95
6.4. Polüseemia liigid	98
6.5. Süstemaatiline polüseemia	101
6.6. Pragmaatiliselt tekkiv mitmetähenduslikkus	102
6.7. Kokkuvõtteks polüseemiast	103
Peatüki põhimõisted	104
Ülesandeid	104
Lisalugemist	105
7. Kognitiivsed protsessid tähendussüsteemis	106
7.1. Metafoor: traditsiooniline käsitlus	107
7.2. Mõistemetafoori teooria	109
7.3. Metonüümia	115
7.4. Mentaalsed ruumid ja sulanditeooria	118
7.5. Olulisi valdkondi ja mõistemetafoore	120
7.5.1. Keha allikvaldkonnana	120
7.5.2. Ruum allikvaldkonnana	122
7.6. Skeemkujutlused	125
Peatüki põhimõisted	128
Ülesandeid	128
Lisalugemist	129
8. Leksikaalsed suhted ja tähendusväljad	131
8.1. Tähendusväljade liigid	132
8.2. Paradigmaatilised leksikaalsed suhted	134
8.3. Hüponüümia	136
8.4. Meronüümia	139
8.5. Vastandus ehk opositsioon	140
8.5.1. Komplementaarne vastandus	141
8.5.2. Skalaarne vastandus ehk antonüümia	143
8.5.3. Suunavastandus	146
8.6. Sünonüümia	147
8.7. Proportsioonid	150
8.8. Paradigmaatilised suhted keele ja keeleteaduse (töö)vahendina	151

8.8.1. Leksikaalsete suhete võrgustik	151
8.8.2. Teksti leksikaalne sidusus	152
8.8.3. Leksikaalsed suhted sõnaraamatus	153
Peatüki põhimõisted	155
Ülesandeid	156
Lisalugemist	156
9. Süntagmaatilised leksikaalsed suhted	158
9.1. Kollokatsioon	158
9.2. Püsiühendid	160
9.3. Semantilised anomaaliad	165
Peatüki põhimõisted	166
Ülesandeid	167
Lisalugemist	168
10. Viitamine	169
10.1. Referentsiaalsed ja mittereferentsiaalsed nimisõnafraasid	169
10.2. Spetsiifiline ja ebaspetsiifiline viitamine	171
10.3. Definiitsed ja indefiniitsed fraasid	173
10.4. Eesti keele vahendid viitesuhete väljendamiseks	176
10.5. Artikkel	180
10.6. Samaviitelisus ja viiteahelad	181
10.7. Deiksis ja deiktikud	184
10.7.1. Deiksise mõiste	184
10.7.2. Isikudeiksis	185
10.7.3. Demonstratiiv- ehk ruumideiksis	187
10.7.4. Ajadeiksis	189
10.7.5. Sotsiaalne deiksis	189
10.7.6. Deiktiline projektsioon ehk deiktiline siire	190
Peatüki põhimõisted	191
Ülesandeid	192
Lisalugemist	194
Kirjandus	195
Märksõnade register	203

1. SISSEJUHATAVALT TÄHENDUSEST

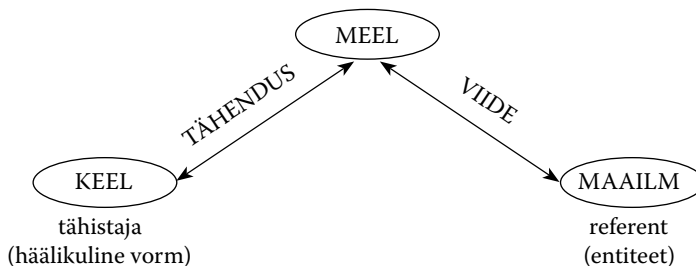
1.1. TÄHENDUS JA MÕISTE

Keel on tähenduste edastamise vahend. Keeleüksused on tähenduse kaudu seotud mõistesüsteemiga nii, et tekitavad eri keelekasutajatel enam-vähem sarnaseid tõlgendusi. Siinse raamat püüabki selgitada, kuidas see võimalik on.

Tähendus on abstraktne mõiste, mida polegi nii kerge defineerida. Lähtudes strukturalismis kasutatud semiootilisest märgiteooriast, mille kohaselt märk on vormi ja tähenduse kooseksisteerimine, on tähendus see osa keeleüksusest, mis ei ole vorm, olles tegelikult see, mis teebki märgist märgi. Selline määratlus on ilmselgelt ringdefinitsioon: määratleme märgi tähenduse kaudu ja tähenduse märgi kaudu.

Oletades, et inimteadvuses on keeleüksused jaotatavad osadeks (vt joonis 1), võime öelda, et tähendus on suhe häälikulise vormi ehk tähistaja ja teadvuses oleva **mõiste** ehk tähistatu vahel. Mõiste on **kategoriseerimise e mõistes-****tamise** tulemus, mis ei kuulu keelde, vaid inimteadvusesse (Taylor 2002: 43). Funktsionaalselt saame seega tähenduse määratleda kui häälikulise üksuse (tüüpjuhul sõna) võime seostuda maailma kategoriseeriva mentaalse üksuse ehk mõistega ja edastada informatsiooni selle kaudu, et sõnumi vastuvõtjal seostub sama vorm sama mõistega.

Joonis 1. Sõna ja mõiste seos maailmaga

Siinses raamatus on jäädud seisukohale, et tähendus on sõna või grammatilise üksuse seos mõistelise struktuuriga. On mugav käsitleda mineviku tunnuse *-si* ja sõna *minevik* tähendusi kui nende häälikuliste vormide (st häälikujärjendite *si* ja *minevik*) suhet mõistega MINEVIK. Postuleerides eraldi mõiste MINEVIK, mis pole enam tavakeele sõna, vaid abstraktne mentaalne representatsioon, saame seda hõlpsasti kasutada ka paljude muude grammatiliste morfeemide ja sõnade, nagu nt *-nud, eile, möödunud, ammu, juba* tähenduste seletamisel. Samuti saame kasutada nt mõisteid VERTIKAALNE ja HORISONTAALNE, mille jaoks eesti argikeeles tegelikult oma sõna polegi, kuigi kindlasti esinevad need mõisted sõnades *püsti, üles, alla, kukkuma, püstne* (vertikaalsus) ja *lamama, pikali, kõndima, rõhtne* (horisontaalsus).

Kui lähtume sõnast, räägime selle tähendusest. Kui lähtume mõtlemisest, räägime mõistest. Tähendust saame kirjeldada selle kaudu, kuidas see mõistestruktuuri peegeldab. Kuivõrd on tähenduse ja mõiste puhul tegemist sama nähtuse eri külgedega ja kuivõrd eri mentaalsete fenomenidega, jääb esialgu lahtiseks.

Siinses raamatus käsitletakse tähendust eelkõige **deskriptiivsena** ehk **denotatiivsena**. **Denotatsioon** ehk **deskriptiivne tähendus** on objektiivne mõisteline sisu, nt sõnaraamatus esitatud tähenduse seletus. Peale denotatsiooni eristatakse mõnikord emotsioonide ja hinnangute väljendamisega seotud **konnotatsioon**. Konnotatsiooniks peetakse kas a) igasugust hinnangulist ja emotsionaalset tähenduskomponenti või b) mõnes käsitluses ka ainult teatud olukorras ja teatud kõnelejalte tekkevaid emotsionaalseid lisakomponente, mis ei kuulu sõna üldtunnustatud tähendusse. Viimase lähenemise puhul eeldatakse, et sõna denotatsioon võib sisaldada hinnanguid (Goddard 1998: 20–21). Leksikograafias peetakse mõnikord konnotatsioonideks sõnaartiklites esinevaid lisamärgendeid (nt *halvustav*, vt Voll 2002); kuna need esitatakse sõna juures objektiivse informatsioonina, ei saa neid pidada subjektiivseteks.

Teine oluline eristus, mis on selle raamatu arutluste taustaks, on keelekasutuse jagunemine argi- ja ekspertkasutuseks. **Argikategoriad** toetuvad **naivsele maailmapildile** (inglise keeles on kasutusel ka terminid *folk theory* ja *cultural model*). Argikategoriatele vastanduvad tihti oskuskeelde kuuluvad **ekspertkategoriad**. Nende all mõeldakse mingi eriala raames kokku lepitud teaduslikke mõisteid, mis tüüpiliselt on palju selgemate tähenduspiiridega, mõnikord ka teisiti defineeritud kui argikategoria. Nt võib *täiskasvanuks saamine* argikasutuses viidata väga erinevatele inimese muutumise aspektidele, juriidilise ekspertkategoriana saab inimene täiskasvanuks sekundipealt

teatud vanuse saabudes. Siinses raamatus ja semantikas üldiselt oletatakse vaikimisi, et jutt käib argikategooriatest. Kui analüüsitakse ekspertkategoriaid, siis nimetatakse seda eraldi.

1.2. TÄHENDUSE TÜÜPE

1.2.1. Tähenduse maht ja sisu

Üks keelemärgi funktsioonidest on viidata maailma isikutele, asjadele ja nähtustele jms, mida üldistavalt nimetatakse **entiteetideks** e **olemiteks**. Viitamisvõime ehk referentsiaalne potentsiaal on tähenduse intuiitiivselt kõige kergemini tajutav omadus, sest ka argisituatsioonis on sõna tähendust kõige lihtsam seletada, osutades mõnele entiteedile, mis sellele tähendusele vastab. Kui küsitakse *mida tähendab „koer“?* või *mida tähendab „jooksma“?*, on lihtne näidata mõnda koera või seda, kuidas joostakse. Naiivse maailmapildi järgi näivad keele sõnad olevat otseses vastavuses maailma entiteetidega, inimesele tundub, et sõna kuulub justkui loomuliku sildina teatud rühma isikute, objektide või nähtuste külge.

Tähenduse referentsiaalset käsitlust peetakse üldiselt mõtteajaloo vanimaks. Juba Vana-Kreeka filosoofid arutlesid selle üle, kuidas sõnad vastavad maailmale, see arutlusteema on kulgenud ka läbi keskaja filosoofia. Üks sellega seostuvaid küsimusi on nominalismi ja realismi vaheline dispuut. **Nominalism** väidab, et nimetamine loob tähendused, st entiteetide liigid tekivad vastavalt sellele, kuidas inimesed neid nimetavad. **Realism** aga väidab, et entiteetide liigid on sellisena maailmas juba olemas, inimesed ainult omistavad neile nimetusi.

Kõik entiteetid, mida saab mingi sõnaga nimetada, moodustavad kokku selle sõna tähenduse **ekstensiooni** e **mahu**. Sõna ekstensioon tekib **intensiooni** e **sisu**, st tähenduse kirjelduse kaudu. Intensioon on see mõisteline potentsiaal, mis teeb ekstensiooni võimalikuks. Nii on tähenduse 'koer' intensioon selle loomaliigi ja tähenduse 'jooksma' puhul vastava tegevuse mentaalne representatsioon, mis võib eri semantilistes teooriates olla kirjeldatud erinevate meetoditega, kuid adekvaatse kirjelduse puhul annab piisava info hulga, et kõneleja saaks otsustada, kas mingi loom on koer ja kas mingi tegevus on jooksmine.

Põhimõtteliselt võib erinev intensioon anda sama ekstensiooni. Klassikaliseks on saanud 19. sajandi filosoofi **Gottlob Frege** näide *hommikutähest* ja *õhtutähest*, mis mõlemad viitavad planeedile Veenus, kuid erineva intensiooni kaudu. Selline olukord ei ole iseenesest haruldane, nt võime samale inimesele viidata nimega, ametinimetusega, perekondlike suhete kaudu jne. See ei puuduta siiski oluliselt keele sõnavara, sest on küllaltki kahtlane, et sama ekstensiooniga erinevate nimetuste taga oleks varjul erinev intensioon. Kui nt väidame, et kõikide maailma pangede kohta võib öelda ka *ämber*, siis oleme väitnud, et neil sõnadel on sama ekstensioon. Oleks raske näidata, et nende intensioon oleks erinev, see tähendab, et nende tähenduste kirjeldused oleksid erinevad.

Kuigi keegi ei vaidlusta sõnade osutusvõimet, on tänapäeval siiski üldlevinud seisukoht, et osutamine ehk viitamine toimub ikkagi mõistesüsteemi kaudu, mitte sõna ja maailma otsese suhte kaudu.

1.2.2. Semantika ja pragmaatika

Keeleteaduses on vähemalt viimase viiekümne aasta jooksul tehtud rohkem või vähem vahet kahe keelelist tähendust uuriva valdkonna vahel. Need on **semantika** ehk kontekstivaba süsteemitähenduse uurimine ja **pragmaatika** ehk kontekstilise tähenduse uurimine. Siinses õpikus nende vahel jäika vahet ei tehta, keskendutakse küll eelkõige sõnasemantikale, kuid käsitletakse ka traditsiooniliselt pragmaatika valdkonda kuuluvaid nähtusi, nagu viitesuhted ja deiksis (vt ptk 10).

Igal kasutatud keeleüksusel on põhimõtteliselt kahte tüüpi tähendusi. Kõigepealt peab üksusel olema **süsteemitähendus** – keeles kinnistunud tähendus või tähenduste hulk, mille inimene on emakeelena või võõrkeelena õppides omandanud. Süsteemitähendusi uurib semantika, kus keeleüksuse suuruse järgi eristatakse eelkõige **sõna-** ja **lausesemantik**at.

Süsteemitähenduse postuleerimise ja seega kogu semantika kui teaduse taga on oletus, et keel on kõigile selle kasutajatele samasugune süsteem. Tege-likkuses see muidugi päris nii ei ole, sest tähendusi õpitakse kogu elu ja ükski inimene ei saa kunagi öelda, et ta on omandanud kogu keele tähenduste hulga. Ometi vajame järjekindla käsitluse jaoks süsteemitähenduse mõistet, mille põhiline omadus on sõltumatus kasutusolukorrast. Seega on süsteemitähendus **kontekstivaba**, niivõrd kuivõrd see üldse võimalik on. Kontekstivaba all mõeldakse seda, et süsteemitähendus ei sõltu sellest, kes, kus ja miks keele-

üksust on kasutanud. Samas on selge, et kontekstivabadus ei ole võimalik selles mõttes, et võiksime sõna tähendusi käsitleda väljaspool lausekonteksti. Nii on paljude sagedaste verbide tähendus eri lausetüüpides täiesti erinev. Verbi *tulema* tähendus erineb nt väga palju sõltuvalt sellest, mis lauseliikmed lauses veel on: latiivse kohamäärusega (*kuhu?*) lauses tähistab ta subjekti liikumist (1a), seisundimäärusega *teadvusele* tähistab ta muutumist (1b) ja kogejalauses (tarind *mul tuleb teha*) hoopis kohustusmodaalsust (1c). Kõigist neist tähendusvaldkondadest tuleb juttu (ja mida võiks *tuleb* selles lauses tähendada? tulevikku? algust?) selles raamatus hiljem. Hoolimata sellest, et *tulema* tähendused varieeruvad eri lausetüüpides, käsitleme neid siiski kõiki kontekstivabade süsteemitähendustena, sest nad on olemas iga eesti emakeelse kõneleja leksikonis.

(1)

a. Poiss tuleb koju. – LIIKUMINE

b. Poiss tuleb teadvusele. – MUUTUMINE

c. Poisil tuleb teha kodutöö. – (KOHUSTUS)MODAALSUS

Süsteemitähenduse kontekstivabadus tähendab eelkõige seda, et kolme eelvaadeldud lause mitmesugused eri olukordades järelduste kaudu tekkivad lisatähendused jäävad sel puhul vaatluse alt välja. Kui lause (1a) on öelnud ema, kuuldes just rõõmusõnumit oma kadunud poja tagasitulekust, on sellega seotud terve hulk järeldusi, mida võime teada ainult seda konteksti tundes. Sellised järeldused muidugi ei kuulu süsteemitähendusse, seega ka mitte semantika valdkonda. Küll aga võiksime neid käsitleda keelepragmatikana, mis uurib tähenduste toimimist kontekstis.

On aga selliseidki tähendusi, mis jäävad semantika ja pragmaatika piirimaile. Sama lause (1a) sisaldab endas ka järeldust, et kõneleja on selles kohas või kavatseb sellesse kohta minna, kuhu poiss liigub. Muidu oleks kasutatud verbi *minema* (*poiss läheb koju*). Tähenduse neid aspekte, mis sõltuvad kõneleja asukohast või lausumishetkest, vaadeldakse keeleteaduses **deiksisena**. Deiksis on ühtaegu tüüpiline pragmaatika valdkonna mõiste, teistpidi aga kuulub paljude sõnade (*mina, see, homme, siis* jne) süsteemitähendusse. Deiksisist vaadeldakse lähemalt alaptk-s 10.7.

Semantika ja pragmaatika vahele selge piiri tõmbamine on praktiliselt võimatu. Võiksime lähtuda printsiibist, et semantika vastab küsimusele, mida keelend tähendab, pragmaatika aga küsimusele, mida keelendiga teha saab. Siiski ei õnnestu igal konkreetsel juhul üheselt ütelda, kumba valdkonda nähtus kuulub. Õnneks polegi sellist eristust kellelgi tarvis.

Peale süsteemitähenduse ja kontekstitähenduse eristamise on aga igas suhtlusolukorras vajalik meeles pidada ka seda, et **kõnelejatähendus** ehk see tähendus, milles kõneleja mingit üksust on kasutanud, ei pruugi olla sama kui **kuulajatähendus**. Suhtlejad võivad ju üksteisest valesti aru saada. Kuigi tege-likus suhtluses sünnivad arusaamatused pigem pragmaatilistest kui semanti- listest teguritest, ei saa välistada ka sõna tähendusest valesti arusaamist. Keel on oma kasutajate jaoks siiski nii kasutuskindel süsteem, et võimaldab tähen- duste üle läbi rääkida. Seda nimetatakse keele metakeeleliseks funktsiooniks ja see avaldub nt üleküsimistes, täpsustustes ja muudes suhtlustoimingutes.

1.2.3. Leksikon ja grammatika

Strukturaalne keeleteadus on traditsiooniliselt eristanud semantikat ja gram- matikat. Jaotus lähtub morfeemide kahest põhiliigist: vabadest ja seotud mor- feemidest. Semantika valdkonda kuuluvad selle eristuse järgi **leksikaalsed tähendused**, mille all mõeldakse sõnatüvede ehk (üldjuhul) vabade morfee- mide tähendusi. Sellised on nt sõnade *hobune, mees, kelk, joonistama, kollane, eile* tähendused. Grammatika valdkonda kuuluvad aga **grammatilised tähendused**, mille all mõeldakse grammatiliste ehk (üldjuhul) seotud morfeemide tähendusi. Grammatilised morfeemid on nt mineviku tunnus *-si-*, mitmuse tunnus *-d*, pöördelõpp *-n* ja käändelõpp *-ks*. Nende tähendusi ei ole tavaliselt arvatud semantika uurimisobjektide hulka.

On ka selliseid morfeeme ja nende tähendusi, mida on raske üheselt liigi- tada semantika või grammatika alla. Nt eesti kaassõnad (*ees, peal, all, üle* jms) või asesõnad (*see, ta, mingi* jms) on küll ühelt poolt iseseisvad sõnad ja seega on neil olemas leksikaalne tähendus, kuid teiselt poolt toimivad nad keeles eelkõige skemaatiliste tähenduste väljendamisel, mis on enam omased gram- matikale.

Kognitiivne keeleteadus ei erista leksikoni ja grammatikat eraldi süsteemi- deks. Sellest printsiibist on üldiselt lähtunud ka selles raamatus. Tegeldakse eelkõige sõnatähendustega, küsimata, kas need kuuluvad grammatika või semantika valdkonda.

1.2.4. Lausetasandi üksuste tähendused

Kuigi siinses raamatus tegeldakse eelkõige sõnatähendustega, ei ole seda võimalik teha ilma lausetasandi tähenduste eristamiseta. **Lause tähenduse** all mõeldakse lause semantilisi omadusi, mis tal on oma sisemise ülesehituse tõttu. Lause koosneb sõnadest ja grammatilistest morfeemidest, mille vahel on grammatilised seosed. Kui oletame, et kõigil sõnadel on kontekstivaba tähendus, siis on see ka lausel. Kui aga uurime, milliseid tähendusi on lause kasutamise kaudu võimalik edasi anda eri kontekstides, tegeleme juba **lausungi** tähendusega.

Üldistatult võime öelda, et (lause)semantika tegeleb lausete, pragmaatika aga lausungite tähendusega.

Lause tähenduses eristatakse omakorda tähenduskihte. Tüüpiline väitlause edastab **propositsiooni** (propositsioonilist tähendust). Propositsioon on see asjade seis maailmas, mille tõesust lausega väidetakse. Propositsioon ei ole keeleüksus, kuid me ei saa paljusid semantilisi nähtusi kirjeldada ilma selle mõisteta.

Sama propositsiooni võib edasi anda erinevate lausetega, kui nad väidavad sama asjade seisu tõesust. Nt kui Mari on Jüri õde ja Jüri on Tartu pikim mees, siis laused (2a–c) edastavad meile sama propositsiooni tõesust. Ka laused (2d–e) edastavad sama propositsioonilist sisu, kuid nendes lausetes lisandub sellele modaalsus ehk kõneleja suhe asjade seisuga. Lauses (2d) lisab kõneleja enda poolt positiivse hinnangu propositsioonile, lauses (2e) aga tõenäosushinnangu. Modaalsusest tuleb seoses modaalverbidega juttu hiljem jaotises 4.3.3.4, siinkohal loeme ka hinnangu üheks modaalsuse liigiks.

(2)

- a. Mari jalutas Toomemäel.
- b. Jüri õde jalutas mäel, kus asub Tartu toomkirik.
- c. Tartu pikima mehe õde jalutas Tartu pargis, kus asub tähetorn.
- d. On tore, et Mari jalutas Toomemäel.
- e. Mari jalutas vist Toomemäel.

Propositsiooni on suhteliselt lihtne leida väitluses, kuid seda mõistet kasutatakse ka muude lausetüüpide kirjelduses. Nt küsilause propositsioonina käsitletakse üldiselt asjade seisu koos küsimuses küsitava lüngaga. Nii edastavad ka küsimused (3a–b) sama propositsiooni kui laused (2), ainult et neis propositsioonides on lünk. Käsklause ja verbi *pidama* sisaldava lause puhul, nagu (3c–d) lisandub samale propositsioonile teadmine, et Maril on kohustus see propositsioon ellu viia.

(3)

- a. Kus Mari jalutas?
- b. Mida Mari Toomemäel tegi?
- c. Mari, jaluta Toomemäel!
- d. Mari peab Toomemäel jalutama.

Peale propositsiooni ja modaalsuse annab lause edasi veel mõningaid taustaolemusi, mida nimetatakse **presupositsioonideks** ehk **eeleteks**. Presupositsioon on keelepragmatika klassikalisi teemasid, kuigi rangelt võttes ei kuulu eele lausungi tähenduse juurde, st on kontekstist sõltumatu ja seega semantiline nähtus. Presupositsioon on loogikast pärit määratluse järgi see osa lause tähendusest, mis säilib tõesena ka siis, kui propositsiooni eitada. Eitades lausete (2 ja 3b–d) propositsiooni „Mari jalutas Toomemäel” saame propositsiooni „Mari ei jalutanud Toomemäel”. Mõlemad propositsioonid annavad edasi seda, et eksisteerib Mari ja Toomemägi. Võimegi siit eristada kaks eksistentsiaalset presupositsiooni: eksisteerib Mari ja eksisteerib Toomemägi. Suhtluse kui protsessi seisukohast on presupositsioon üks viise edastada informatsiooni. Propositsiooniline sisu edastamine on tüüpjuhul lause põhiline suhtluseesmärk, kuid presupositsioon annab edasi tausta-informatsiooni, mis võib teinekord olla vägagi oluline. Kui ühel päeval ütleb sõber nagu muuseas „*Tulin tööle oma uue autoga*”, on fakt, et tal on uus auto, esitatud presupositsioonina (säilib ka siis, kui ta oleks öelnud „*Ma ei tulnud tööle oma uue autoga*”), kuid võib olla olulisim teade, mida see inimene teelikult tahab edastada.

1.3. TÄHENDUSE KÄSITLUSI

Tähendusega tegelevad paljud teadusharud, õieti võiks öelda, et sellega tegelevad kõik humanitaarteadused. Loogika ja keelefilosoofia, eriti analüütilise filosoofia eesmärgiks on üldisel ja abstraktsel viisil selgitada, kuidas saab miski tähendada just seda, mida ta tähendab. Nendes käsitlustes on oluline roll tõe ja tõesuse mõistetel. Teiselt poolt tegelevad tähendusega kõik need teadused, mis uurivad inimest ja kultuuri (etnoloogia ja antropoloogia), sest tähendused on suures osas kultuurilised. Ajalugu uurib, millist tähendust mingi sündmus omas inimkonna või rahvuse seisukohast. Täheenduse olemus huvitab ka neuroteadusi, kus püütakse leida mehhanisme, mis võimaldavad tähenduse tek-

kimist ja salvestamist ajus. Vaatleme selles peatükis mõningaid keeleteaduse vaatepunktist olulisemaid tähenduse käsitlusi.

1.3.1. Tähendus kui loogiline vorm

Lause tähenduse uurimine on väga tihedalt olnud seotud loogikaga. Loogikat on antiikajast alates peetud teaduseks, mis uurib tõe seadusi. Traditsiooniline loogika seab oma eesmärgiks otsustada, millistel tingimustel mitmest väitest koosnevad väljendid on tõesed ja millistel väärad. Nt on konjunktsiooni ehk *ja*-tehte tulemus tõene siis ja ainult siis, kui kõik tehtes osalevad väited on tõesed. Disjunktsiooni ehk *või*-tehte puhul on aga kogu väljendi tõesuseks tarvis seda, et vähemalt üks *või*-ga seotud väidetest oleks tõene. Kui teame, et keegi Mari on ilus ja tark, siis lause *Mari on ilus ja rumal* on tervikuna väär (kõik osad ei ole tõesed), aga lause *Mari on ilus või rumal* on tõene, sest üks kahest väitest Mari kohta on tõene. Tõesuse–vääruse temaatika on olnud ka traditsioonilise tõeväärtusliku lausesemantika tuumaks.

Tõeväärtusteooria järgi teab inimene lause tähendust siis, kui ta teab, millistel tingimustel see lause on tõene. Selleks on aga vaja teada, mida tähendavad lause osad, st sõnad ja seosed nende vahel, sest muidu ei oska me otsustada, kas lause on tõene või mitte. Formaalne semantika lähtubki **kompositsioonilisuse printsiibist**, mis väidab, et „väljendi tähendus on üheselt kindlaks määratud oma osade tähenduse ning süntaktilise seosega nende vahel” (eestikeelne sõnastus on pärit Daniel Cohnitzi artiklist 2006). Nt selleks, et otsustada, kas lause *Muki on hea koer* on tõene või mitte, tuleb teada, millise koera nimi on Muki, mida tähendavad sõnad *on*, *hea* ja *koer*. **Verifikatsioonism** arendas seda teooriat edasi ja väidab, et lause tähendust teame siis, kui teame, kuidas selle tõesust saaks kontrollida. *Muki* headust saame kontrollida ilmselt küsides seda peremehelt või teistelt Mukit tundvatelt hindajatelt, kuid ikka ainult siis, kui teame, mida see lause tähendab.

Suur osa 20. sajandi teise poole keeleteadusest on tegelenud sellega, et tõeväärtusteooriat ümber lükata või vähemalt näidata, et tõesus pole ainuke oluline kriteerium inimsuhtluses ja tähenduste tegelikus kasutamises. Eriti oluline on arutus tõeväärtuste üle olnud kõneaktiteooria raames, aga sealt edasi ka paljudes teistes suhtluse uurimisega seotud valdkondades. On ju suhteliselt raske näha tõesusprobleemi relevantsust siis, kui läheme väidete juurest teiste kõneaktide juurde. Kuidas saaksime nt määrata, kas palve *Anna mulle see raamat* on tõene või väär? Vastukaaluks pakkus **John Austin** 1950. aastate lõpus

kõneaktide õnnestumistingimused, mille puhul ei vaadelda mitte lausungi tõesustingimusi, vaid seda, millisel juhul lausung saavutab oma eesmärgi.

Loogika seos semantikaga ei seisne ainult tõeväärtusteoorias, kuigi see on ilmselt keeleteadusliku mõtte ajalugu kõige rohkem mõjutanud. Loogika ja semantika ühisosast on välja kasvanud mitu semantika suunda ühisnimetajaga **formaalne semantika** e **formaalsemantika**. Need suunad peavad oma aluseks oletust, et semantika ja süntaksi omavahelist suhet on võimalik kirjeldada sarnaselt süntaksi ja semantika suhtega mõnes formaalses keeles, samuti et tähendus on kompositsiooniline.

Formaalset semantikat on mitteformaalse keeleteaduse raames kritiseeritud mitmest aspektist. Paljude keeleteadlaste jaoks on selle suurim probleem inimkeele analüüsimisel mitteskalaarsus. Lihtsustatult öeldes peame formaalses semantikas ütleva, et otsustused on kas tõesed või väärad, aga mitte vahepealsed. Keeleliste kategooriate puhul, nagu näeme hiljem ka selles raamatus, on aga selged piirid pigem erand kui reegel. Samuti on kritiseeritud kompositsioonilisuse printsiipi (nt konstruktsioonigrammatikas), sest nii mõnigi kord ei ole lause tähendust võimalik kirjeldada selle osade ja nendevaheliste seoste summana.

Formaalne semantika on suur ja iseseisev valdkond, mis on oluline nii teoreetilise tähenduse uurimise meetodina kui ka keeletehnoloogiliste lahenduste loojana. Ka loogika areneb, tekivad uued, keeleliste nähtuste kirjeldamiseks sobivamad loogikasüsteemid (nt hägus loogika). Selles raamatus puudutatakse formaalsemantilisi probleeme vaid mõne üksiku teema juures ja sedagi riivamisi, sest kogu valdkond nõuaks eraldi põhjalikku käsitlust ja hoopis teise mõistestiku kasutust.

1.3.2. Tähendus kui kontekst ja kasutus

Keele olemuslik tunnus on keeleüksuse võime viidata enam kui ühele entiteedile, enamasti ka mitmele entiteetide rühmale. Täiesti ühetähenduslikud sõnad oleksid üksikjuhtude nimed, meil oleks eraldi sõna iga laua, iga jooksmise ja iga värvivarjundi kohta. Sellist keelt ei oleks inimene ilmselt suuteline ära õppima, pealegi oleks selline keel ka võimetu kategoriseerima. Õnneks on meil paindlik, eri kontekstides mõnevõrra erinevate tähendustega keeleüksuste hulk, mis on küll suur, kuid mille suudab omandada iga normaalne laps. See tähenduste paindlikkus ja kohanemine kontekstiga on aga viinud ka äärmusliku seisukohani, et tähendus polegi midagi muud kui võimalikud

kasutuskontekstid. Kõige tuntum selle vaatepunkti esindaja on oma hilisemal perioodil tõeväärtuslikust tähenduse käsitlusest loobunud **Ludwig Wittgenstein**, kes teoses „Filosoofilised uurimused” (valminud 1945, eesti keeles 2005) kirjutab, et keeleüksuse tähendus on tema funktsioon konkreetses kasutuskontekstis ehk keelemängus, nagu ta seda nimetab.

Keeleüksuse tähenduse varieerumisega on klassikalises pragmaatikas tege lenud **implikatuuriteooria**. Selle alusepanija, USA keelefilosoof **Paul Grice** nimetas implikatuuriks järeldust, mis tehakse keelelise väljendi kasutusest ja mis annab otsesest tähendusest erineva või sellele midagi lisava tähenduse. Tasub tähele panna, et ka implikatuuriteooria ei eita otsese tähenduse olemasolu, vaid ainult rõhutab, et see pole sugugi ainuke edastatud tähenduse liik. Implikaatuurid põhinevad Grice'i käsitluses suures osas **koostöö-** ehk **kooperatiivsusprintsiiibil**, mis postuleerib selle, et kõnelejad teevad omavahel **suhtluskoostööd**. Seega, mida iganes vestluspartner ei ütleks, püütakse see interpreteerida mõtteka ja eesmärgipärasena. Ühelt poolt püüab seda kuulaja, aga teiselt poolt võib kõneleja loota, et kuulaja seda teeb, seega on tal võimalik kasutada keeleüksusi ka mitte otseses tähenduses ja olla siiski arusaadav. Kui nt pungil täis auditoriumis ütleb keegi oma akna all istuvalle sõbrale lause *Siin on väga palav*, võib sõber selle tõlgendada palveks avada aken. On selge, et igas võimalikus olukorras ei tähendaks selline lause palvet avada aken. Implikaatuuri, mis tekib lausungile ainult teatud kontekstis ja on „välja arvatav” koostööprintsiiibi kaudu, nimetas Grice **suhtlusimplikaatuuriks**. Teise, **tavakonventsionaalse implikaatuurina** käsitles ta eelkõige sõnadest lähtuvaid oletusi, mis ei ole seotud lause tõesuse või väärusega, kuid tekivad siiski lause põhjal sõltumata kontekstist. Nt põhjustab sidesõna *aga* konventsionaalseid implikaatuure, mille võiks sõnastada nii: *aga-ga* seotud keelendid ei esine kõneleja arvates tavaliselt koos. Nt lauses *Ta on vaene, aga aus* näib kõneleja oletus olevat selline, et vaesed üldiselt ei ole ausad. Lause on *aga* tõene või väär sõltumata sellest implikaatuurist, sest propositsiooni tõesus sõltub ainult sellest, kas nimetatud isikule saab tõesti omistada kaks omadust: vaesuse ja aususe. Kui loobume lause tõeväärtusest kui semantika põhikriteeriumist, on tavaimplikatuur hõlpsasti käsitletav semantika raames (siinsel juhul sõna *aga* tähendusena). Kontekstist sõltuv suhtlusimplikaatuur jääb aga selgelt pragmaatika valdkonda.

Kui usume hilise Wittgensteini moodi, et keeleüksuse tähendus on ainult konteksti teha, siis pole semantikat olemaski, on ainult pragmaatika. Tasa kaalukam tundub siiski oletada, et keeleüksustel on püsivad tähendused, mis varieeruvad kontekstite teatud piires. Polüseemia ei tähenda ju, et sõnal võiks

olla mis tahes tähendus, vaid et sõnal on keelesüsteemis kindlaks kujunenud tähenduste hulk. Sellise seisukoha on üldiselt võtnud ka seletussõnaraamatud: iga sõna puhul antakse selle põhitähendused, alltähendused ja suur hulk näiteid (ehk kasutuskontekste). Samas eksisteerivad tähendused suhtluses ainult kasutuste kaudu ja tõenäoliselt ainult kasutuste kaudu omandab tähendused ka laps (muidu peaksime oletama kaasasündinud tähenduste olemasolu).

1.3.3. Tähendus kui kultuur

Tähendust võib vaadelda kultuurinähtusena. Lähenemist, mis taandab tähendused puhtkultuuriliseks fenomeniks, nimetatakse kultuuriliseks reduktsionismiks.

Sümbolistlik antropoloogia defineerib **kultuuri** kui inimeste uskumuste ja teooriate kogumit, mis aitab seletada argielu kulgu. Nõnda nähtuna on kultuur hulk üldisi tähendusi, millega inimesed korrastavad oma kogemusi. Teised kultuurikäsitlused tõstavad kultuuris rohkem esile argitegutsemist (praktikat), kuid neiski on keelel ja selle kaudu kodeeritud tähendustel kande roll. Niisiis on tähendus üks kultuuri ehituskividest ning seega on semantikal ja antropoloogial suur ühisosa.

Kultuuri- ja keeleuurimise kokkupuute tuntuim tulemus on **keelelise relativsuse teooria** ehk Sapiri ja Whorfi hüpotees, mis väidab, et keel, kultuur ja mõtlemine määravad üksteist vastastikku. See mõtteviis on saanud alguse 19. sajandi saksa filosoofiast, mille kuulsaim esindaja keeleteaduses on **Wilhelm von Humboldt**. Tema järgi on keel rahvuse vaim ja vaimu tegevus, määrates seega iga rahvuse maailmanägemise. Need ideed viis Ameerikasse **Franz Boas**, kes pani 20. sajandi algul aluse Ameerika empiirilisele antropoloogiale. Tema järgi väljendab iga keel ainult osa tervikmõttest. Sealjuures pidas Boas kõiki inimesi potentsiaalselt võrdseteks ning seost keele ja mõtlemise vahel ühesuunaliseks: keel väljendab teatud osi mõttest, kuid ei piira mõtlemist. Boas oli järjekindel antirassist ega pidanud mingil juhul õigeks Humboldti arvamust, et mõni keel (Humboldti arvates just flekteeriv keel nagu saksa, ladina ja sanskrit) sobib maailma mõtestamiseks paremini kui teine. Ka **Edward Sapir** pooldas kõigi keelte põhimõttelist võrdsust, kuid väitis, et keeled loovad erisuguse reaalsuse. Aastast 1931 pärineb tema arutlus grammatiliste kategooriate tähenduste kohta: sellised kategooriad nagu arv, sugu, kääne, aeg, kõneviis, aspekt jms on muidugi tuletatud argikogemusest, kuid olles kord juba abstrahdeeritud kogemusest, on nad süstemaatiliselt kodeeritud keelde ja neid ei avas-

tata enam niivõrd kogemusest, vaid pigem on nad kogemusele „peale pandud”, sest keelelisel vormil on türanlik haare meie maailmavaate üle. **Benjamin Lee Worf** rõhutas, et eri tüüpi grammatikad juhivad oma kasutajaid erinevatele vaatlustele ja nende vaatluste tulemuste erinevale hindamisele, seega pole eri keelte kõnelejad võrdsed vaatlejad.

Tänapäeva keelelise relatiivsuse teooria alusepanijad Sapir ja Whorf uurisid eelkõige grammatiliste tähenduste mõju inimõtlemisele. Sellist lähenemist primitiivselt kasutades võiksime mõelda, et eesti keelel ja eesti keele kõnelejal puudub tulevik, sest meil pole grammatilist tulevikku, või et soomeugrilased ei ole sotsiaalses elus teinud sugudel nii suurt vahet kui indoeuroopa keelte kõnelejad, sest meil ei ole grammatilist sugu. Selliseid väiteid on raske nii tõestada kui ka ümber lükata, kuid naiivsed tunduvad nad igal juhul.

Loomulikult on kultuuri uurimisel oluline mitte ainult grammatika, vaid ka sõnatähenduste süsteem. Iga keel klassifitseerib entiteete mõistetasandil erinevalt, sest eri keelte sõnad ei pruugi üksteisele tähenduse poolest vastata. Ka lähedaste keelte argisõnavara tähendussüsteemis võib olla suuri erinevusi. Nt on soome sõna *lounas* küll otsetõlkes *lõuna*, kuid on ajalisel varasem, sest soomlased on harjunud lõunat varem sööma (umbes kell 11-12). Samuti on soome *leipä* laiem mõiste kui eesti *leib*, kuna eestlased teevad vahet leival ja saial, soomlastel kuuluvad mõlemad aga leiva kategooriasse. Need näited on selgelt kultuurilise taustaga. Küsitavaks jääb siiski see, kas niisuguste näidete kaudu on võimalik tõestada, et eestlased ja soomlased ka mõtlevad erinevalt, või on tegemist väheoluliste väljendustasandi detailidega, mis ei oma mõju muudele mentaalsfääri aspektidele.

Keelelise relatiivsuse teooria uuemad versioonid rõhutavad pigem keelekasutuse kui grammatiliste ja leksikaalsete tähenduste mõju mõtlemisele. On arvatud, et keeleline relatiivsus seisneb eelkõige selles, et eri keelte pragmaatilised reeglid on erinevad ja seetõttu tõlgendatakse erinevalt pragmaatilisi tähendusi. Selles laadis arutledes võiksime mõelda nt eri keelte pöördumissüsteemide peale: kui ühes keeles ja kultuuris on kombeks võõraid vanemaid inimesi teietada ja/või pöörduda nende poole spetsiaalsete pöördumissõnadega (nt *härri* või *proua* tähendusvasted), kas siis tähendab see ka seda, et neid inimesi tõepoolest rohkem austatakse ja seega neist ka erinevalt mõeldakse.

Keelelise relatiivsuse olemasolu või vähemalt selle mõju määr ei ole ei lõpuni tõestatud ega ümber lükatud. On selge, et keelte tähendussüsteemid ja seega maailma kategoriseerimise viisid ehk naiivsed maailmapildid on erinevad. Teiselt poolt on kõigis maailma inimestes olenemata nende poolt kõneldavast keelest ka palju ühist ja palju ühist on ka keeltes endis. Keelelise relatiivsuse

nõrgem variant, mida paljud tänapäeva keeleteadlased ilmselt pooldavad, väidab, et keel annab tähendussüsteemi ja kasutusprintsipi kaudu igale oma kõneleajale valmis kategoriseerimismudeli, mida inimene argiolukorras tüüpiliselt kasutab. See aga ei tähenda, et keel sulgeks inimese vangikongi, millest ei saa välja, sest inimene on võimeline mõtlema ka oma keele piire ületades. Ainult et ta tavaliselt ei tee seda.

1.3.4. Täendus kui keelestruktuuri osa

Strukturalism, mis lähtub **Ferdinand de Saussure'i** („Cours de linguistique générale” 1916) ja tema järgijate vaadetest keelele, peab keelt eraldi seisvaks märgisüsteemiks. Loomulikult on keelel seoseid muude inimtegevuse valdkondadega, kuid keeleüksused on siiski määratletavad suhete kaudu teiste keeleüksustega sama süsteemi sees. Sellest vaatenurgast lähtub nt kogu leksikaalsete suhete uurimisvaldkond, mida vaatleme ptk-s 8. Järjekindel strukturaalsemantika peab tähenduste seletamisega saama hakkama süsteemi sees, st suhete kaudu teiste tähendustega. Keele süsteemi ennast pole meil siiski kusagil võimalik näha, näeme vaid selle avaldumist kõnes või keelekasutaja otsustustes. Emakeelne kõneleja suudab strukturalistide arvates otsustada, kas mingid sõnad on sama või erineva tähendusega, kas nad on omavahel nt sünonüümid või antonüümid jms. Komponentanalüüs, mis põhineb strukturalistlikul ettekujutusel tähendusväljadest ja mida vaatleme täpsemalt semantika meetodite alaptk-s 3.2, kasutab samuti keelekasutaja võimet leida sõnade vahel olulisi erinevusi.

Tähendused võivad üksteisest erineda järgmiste omadusrühmade poolest (neid erinevusi kasutavad muidugi ka muud kui puhtstrukturalistlikud käsitlused):

- ♦ ontoloogia, st sisemised omadused (nii erinevad *kass* ja *koer*, *punane* ja *roheline*, *jooksma* ja *hüppama*);
- ♦ intensiivsus, st väljendatud omaduse tugevus (*suur* ja *hüglaslik*, *jooksma* ja *sörkima*);
- ♦ üldisus, st kui suurt hulka eri taseme klasse sama tähendus ühendab (*loom* ja *koer*, *taim* ja *nartsiss*);
- ♦ umbkaudsus (*keskealine* ja *neljakümneaastane*, *kirju* ja *triibuline*);
- ♦ keelevarianti kuulumine, eriti oluline on siin erinevus ekspertkategoriate (terminite) ja argikategoriate üld- ja oskuskeele vahel.

Kõige paremini suudab emakeelne kõneleja otsustada, milline lause on normaalne ja milline mitte, st lausetasand on metakeelelisteks otsustusteks eriti sobiv. Alan Cruse, keda võib pidada üheks järjekindlamaks struktuuralsemantikuks, on sellest lähtuvalt defineerinud tähenduse järgmiselt: tähendus on kõik see, mis mõjutab grammatilise väljendi suhtelist normaalsust (Cruse 2004: 41). Selle määratluse taga on oletus, et suudame eristada grammatiliselt normaalsete väljendite hulgas tähenduslikult normaalsed ja ebanormaalsed ning selle kaudu otsustada midagi väljendi koostisosade tähenduse kohta. Kui kahel sõnal on erinev tähendus, siis peab seega olema leitav kontekst, milles nende omavaheline vahetamine mõjutab väljendi normaalsust. Kaks väljendit, millel on sama tähendus, on kõigis kontekstides ühtviisi normaalsed.

Cruse ise nimetab seda käsitlust kontekstiliseks, sest selle järgi ei ole ühtegi tähendust võimalik käsitleda üksi, väljaspool seost teiste tähendustega. Siit tuleneb ka kontroll-lausete meetod, mida kasutame selleski raamatus leksiikaalsete suhete kindlaksmääramiseks (vt ptk 8). Väldime siiski Cruse'i käsitluse nimetamist kontekstiliseks, sest mõtleme konteksti all laiemaid keelekasutuse olukordi, mitte lihtsalt sõnade kasutust eri lausetes.

1.3.5. Tähendus kui inimese mentaalse terviku osa

1980. aastate paiku arenema hakanud kognitiivne keeleteadus peab keelt üheks inimese mentaalse terviku osaks. Keel ei ole selles perspektiivis eraldi seisev süsteem, mida on võimalik kirjeldada iseenda sees olevate suhete kaudu (nagu oletas strukturalism, vt eelmine jaotis), vaid see on tihedalt seotud kõikide muude kognitiivsete protsesside ja võimetega. Keel on ühelt poolt pilt selle kohta, kuidas inimene maailma tajub ja maailmas tegutseb, teiselt poolt aga ka vahend kogemuste korrastamiseks, kuid igal juhul kogemuse suhtes sekundaarne. Keelelised tähendused rajanevad tunnetuskategooriatel ja fikseerivad neid. Tunnetuskategooriad on küll osaliselt bioloogiliselt määratud (nt inimese meeleeelundite ehitusega), kuid on siiski tunduvalt suuremas osas kogemuslikku ja/või kultuurilist algupära. Nagu näha, ei eita kognitiivne keeleteadus mitte keele süsteemset olemust, vaid selle süsteemi motiveerimatust, mis oli klassikalise strukturalismi üheks alustoeks. Kognitiivlingvistide arvates on keelesüsteem motiveeritud mõistesüsteemi poolt, mida omakorda motiveerivad inim- ja kultuurikogemus.

Kognitiivset keeleteadust võib üldistades jagada kognitiivseks semantikaks, mis uurib keele kaudu mõistesüsteemi, ja kognitiivseks grammatikaks,

mis uurib keelesüsteemi mentaalseid seaduspärasusi (Tragel, Õim 2007: 104). Kognitiivne semantika käsitleb mõistesüsteemi kui inimkogemuse kaudu tekkinud kehastatud (ingl *embodied*) süsteemi. Inimene kui kognitiivne subjekt mõistestab oma kehalist kogemust ja konstrueerib mõistete kaudu tähendusi. Kognitiivse semantika põhilised teemad on skeemkujutlused, mille kaudu inimene salvestab oma kehalise kogemuse, ja metafoorid, mis lubavad neid primaarseid kehalisi kogemusi kasutada muude, mittekehaliste valdkondade mõistestamiseks. Nendest tuleb täpsemalt juttu ptk-s 7.

Kognitiivne grammatika seostub eelkõige **Ronald Langackeri** (vt nt 2000 ja 2008) ja tema järgijatega. Langacker leiab, et keel koosneb fonoloogilisest ja semantilise struktuurist ning nende vahelistest sümbolseostest. Seega puudub kognitiivses grammatikas (hoolimata nimest) eristus grammatika ja leksikoni vahel, nad moodustavad kontiinumi. Keeles pole muud kui fonoloogiliselt väljendatud tähendus. Leksikoni all mõtleb Langacker kõiki fikseeritud väljendeid, olenemata nende pikkusest. Seega kuuluvad siia ka sõnast pikemad püsiühendid.

Kogemus, mille kaudu mõistestus tekib, tugineb inimese kognitiivsetele võimetele. Need on kaasasündinud võimed kogeda teatud põhivaldkondi (nt värvi, maitset, lõhna, liikumist, aja kulgu jms) ja mentaalsed võimed, mis lubavad meil kategoriseerida maailma paljust mõistesüsteemiks. Mentaalsed võimed on nt võrdlemine, üldistamine ja skematiseerimine, tähelepanu koondamine kujundile (jättes tausta tagaplaanile) jms. Eriti oluliseks peab Langacker suhete loomist, mõistes selle all inimese võimet kujutleda entiteete omavahel seotuna, mitte eraldi kogetud üksustena. Suhte tajumise ja kirjeldamise seisukohalt on määrava tähtsusega tähelepanu keskendamine primaarsele suhte osalisele, mida nimetatakse **trajektoriks** ehk **muutujaks** (*trajectory*), võrreldes sekundaarse osalisega, mida nimetatakse **orientiiriks** ehk **pidepunktiks** (*landmark*). Samuti on inimene võimeline tajuma entiteete rühmadena ja käsitlema neid seejärel „asjadena” (*conceptual reification*). Asja ja suhte eristusel põhineb sõnavara jagunemine asjasõnadeks (tüüpiliselt nimisõnad) ja suhtesõnadeks (omadussõnad, verbid, mäarsõnad), mille omadusi vaatleme täpsemalt ptk-s 4. Oluliste tähenduse tekkimise protsessidena nimetab Langacker metafoori ja skeemkujutlust, millest tuleb eraldi juttu selle raamatu ptk-s 7 (Langacker 2000: 1–3).

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

tähendus
 naiivne maailmapilt
 argi- ja ekspertkateooria
 ekstensioon e (mõiste) maht
 intensioon e (mõiste) sisu
 semantika
 pragmaatika
 leksikaalne ja grammatiline tähendus
 propositsioon, presupositsioon e eele
 tõeväärtusteooria
 formaalne semantika
 implikatuur
 keelelise relatiivsuse teooria
 strukturalistlik ja kognitiivne keeleteadus

LISALUGEMIST

Ülevaatega tähenduse olemusest ja tähendusteooriatest algab kindlasti iga semantika õpik. Siinne käsitlus tugineb osaliselt William Frawley raamatu „Linguistic Semantics” (1992) peatükile „Five approaches to meaning”. Ingliskeelsetest õpikutest üks autoriteetsemaid on John Lyonsi 1977. aastal välja antud kaheosaline „Semantics” ja hilisem ning lühem variant 1995. aastast „Linguistic Semantics”. Viimases on erinevad tähendusteooriad esitatud lk-l 40.

Naiivsest maailmapildist võiks sissejuhatuseks lugeda Haldur Õimu artiklit „Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni” (1997) ja Urmas Sutropi artiklit „Eesti keele maailmapildist: meel, hing ja vaim” (2004).

Formaalsest semantikast huvitatule sobib eestikeelseks alustuseks Daniel Cohnitzi artikkel „Eesti keel kui formaalne keel. Mis on formaalne semantika ja milleks ta hea on” (2006), millest leiab ka viiteid sobiva ingliskeelse ülevaatekirjanduse juurde.

Pragmaatikat puudutab siinne raamat ainult möödaminnes. Eesti keeles on siiski ilmunud päris ammendavad ülevaated implikatuuri- ja kõneaktiteooriast. Haldur Õim on kirjutanud ajakirjas Keel ja Kirjandus artikli „Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria” (1986), mis annab kompaktsel kujul

ülevaate Paul Grice'i koostööprintsibist ja John Searle'i kõneaktide õnnestumistingimustest, samuti Geoffrey Leechi viisakusprintsibist. Sissejuhatav vaade pragmaatikasse on Renate Pajusalu artikkel ajakirjas *Oma Keel* (2002). Kõneakti- ehk kõnetegude teooriast ja implikatuuriteooriast kirjutab Arne Merilai oma raamatus „Pragmapoeetika: kahe konteksti teooria” (2003). Kuigi Merilai eesmärk on kirjeldada pragmaatika toimimist luuletekstis, on raamatu sissejuhatus hea ülevaade teooriatest endast.

Keele ja kultuuri seoste kohta on ilmunud hulganisti ingliskeelseid ülevaateid, nt William A. Foley „*Anthropological Linguistics*” (1997) on just keeleteadlase vaatenurgast kirjutatud teos, mis sisaldab palju huvitavat materjali eri keeleliste ja kultuuriliste tasandite läbipõimumisest. Selles leidub ka keelelise relatiivsuse teooria ülevaade (lk 192–214).

Kognitiivne keeleteadus on Eestis viimasel ajal olnud väga populaarne. Ülevaate saamiseks võib lugeda Haldur Õimu artiklit kognitiivsusest keeleteaduses ja muudes valdkondades Akadeemias (1990), hilisemast arengust Ilona Trageli ja Haldur Õimu ühisartiklit Keeles ja Kirjanduses (2007).

2. MÄRGILIIGID

Mis tahes märgisüsteemi märgid jagatakse semiootika klassiku **Charles Peirce'i** (1839–1914) järgi **sümboliteks**, **ikoonideks** ja **indeksiteks** vastavalt sellele, kuidas on nendes omavahel seotud vorm ja tähendus. Loomulikus inimkeeles need kolm tähenduse ja vormi seose printsiipi küll kombineeruvad, kuid on siiski üksteisest eristatavad.

2.1. SÜMBOLID

Sümbolid on märgid, mille vorm ja tähendus ei ole omavahel seotud. Sellist märki nimetatakse ka **motiveerimata** ehk **arbitraarseks** ehk **konventsionaalseks** . Väide, et põhiosa kõneldud keele morfeemidest kuulub just sellesse rühma, on üks Ferdinand de Saussure'ist lähtuva strukturalistliku keeleteaduse põhipostulaate. Viipekeeled on selle poolest häälikkeeltest erinevad, nendes on tunduvalt rohkem motiveeritud märke.

Eesti keele kõneleja ei oska seletada, miks tähendusele 'laud' vastab just häälikukombinatsioon *l-a-u-d* või miks tingivat kõneviisi väljendab häälikukombinatsioon *k-s*. Mõnikord on küll võimalik seletada, kust morfeem pärit on (nt teab ka tavakõneleja, et slängisõna *šoppama* tüvi on laenatud inglise keelest), kuid see ei seleta, miks inglased just sellist häälikukombinatsiooni just selles tähenduses kasutavad. Keeleajaloolased võivad morfeemide päritolu seletada etümoloogiliselt, kuid ka see ei seleta tavaliselt, miks teatud häälikujärjend just seda tähendust kannab.

Võttes võrdluseks liiklusmärkide süsteemi, mis erineb loomulikust keelest, sest on inimese poolt tahtlikult loodud ja muidugi ka loomulikust keelest palju väiksem ja lihtsam süsteem, leiame selleski palju sümboleid. Nt on sümboliline juba liiklusmärkide kuju ja värvus, sest pole mingit põhjust, miks hoiatusmärgid peaks olema kolmnurgad, keelumärgid aga ümmargused ja punase randiga.

Sümbolilisus on inimkeele põhiomadusi, kuid lingviste on alati huvitanud ka muud liiki märgid. Kuna just nende puhul on vormil ja tähendusel oma-

vaheline seos, mille kaudu tähendus on motiveeritud, vaatleme neid täpselt.

2.2. IKOONID

Ikoonid on märgid, mille vorm mingil viisil sarnaneb tähendusega. Puhtaid ikoone inimkeeles tegelikult ei ole, kuid mõne sõnarihma puhul on võimalik rääkida suuremast ikoonilisusest kui teiste puhul.

Ikoonilisust keeles võime jagada jäljendavaks (*imitative*) ja struktuuriliseks. **Jäljendavad ikoonid** on märgid, mille vorm sarnaneb tähendusega visuaalselt või heliliselt. Nt vöötrajal astuva inimese kujutis liiklusmärgil „Jalakäijate ülekäigurada” on jäljendav ikoon. Kõneldud keeles on jäljendavad eelkõige **onomatopoeetilised** sõnad, mille tüve häälikuline koosseis sarnaneb häälega, mida nad kirjeldavad, nt *sahin, solin, auh, kikerikii, kopp-kopp*. Samas ei ole nendegi sõnade puhul tegemist täielike ikoonidega, sest ühtki loodushäält ei saa täpselt edasi anda inimkeele häälikutega. Ka onomatopoeetilistes sõnades on palju konventsionaalsust, mistõttu eri keelte sama tähendusega onomatopoeetilised sõnad võivad tihti olla üsna erineva häälikulise koosseisuga ja seetõttu tuleb neid nii lapsel kui ka teise keele omandajal õppida nagu muidki sümboleid. Isegi lähedastes sugulaskeeltes võivad samade häälikukombinatsioonide tähendused olla erinevad, nt eesti keeles *tiriseb* äratuskell, soome keeles tähistab verb *tiristä* hoopis pannil keeva rasva häält (meil rasv hoopis *säriseb*). Ka siis, kui tähendus on põhiosas sama, võivad samad onomatopoeetilised sõnad erineda nt konnotatsioonide ehk tähenduse emotsionaalsete kõrvalnüansside poolest. Nii on eesti keeles verb *solisema* kasutusel eelkõige voolava vee hääle kohta proosalistes kontekstides, sama hääle kohta võib aga poeetilises kontekstis öelda ka *vulisema*. Soome keeles kasutatakse verbi *solista* aga just eesti verbi *vulisema* vastena.

Peale onomatopoeetiliste sõnade on kõrge ikoonilisuse astmega veel **deskriptiivsõnad**, milles häälikutega seostuvad mittekuuldelised aistingud, nt *vilksi, jõllama, võpatama*. Mõnigi kord on onomatopoeetilise ja deskriptiivsõna eristamine raske. Nt lapse *virisemine* ei pruugi olla hääl, mida võiks nimetada *virr-virr*, vaid see on pigem jutu sisu iseloomustus. Samal ajal on aga *virisemise* puhul oluline ka hääletoon, mida verbi häälikuline kuju ilmselt matkib.

Kuna kogu jäljendav ikoonilisus tervikuna on suhteliselt raskesti piiritletav nähtus (on ju raske otsustada, kuivõrd vorm jäljendab ja kuivõrd on kokkulep-

peline), siis esineb selles valdkonnas tihti ka terminoloogilist segadust. Nimelt käsitletakse onomatopoeetilisi sõnu mõnikord deskriptiivsõnade liigina, mõnikord aga eraldi rühmana. Siinkohal jäädakse selle liigituse juurde, mille järgi onomatopoeetilised ja deskriptiivsõnad on eraldi sõnarühmad,¹ kuigi nendevaheline piir on hägus. Mõlema rühma ühisnimetus on **ekspressiivne sõnavara** – eesti keele uurijatele selles mõttes väga huvitav sõnavara osa, et soome-ugri keeli on peetud ekspressiivsõnade hulgal eriti rikasteks.

Keeleuurimise ajaloos on eri aegadel erineval määral räägitud ikoonilisusega tihedalt seotud **häälikusümboolikast**. Selle all mõeldakse võimalust, et keele väikseim tähendust kandev üksus ei olegi morfeem (nagu üldiselt väidab strukturalistlik keeleteadus), vaid et ka foneemidel on kui mitte täistähendused, siis tähendusvarjundid. Üks tuntumaid näiteid selle kohta on foneemiga *i* seotud väiksuse tähendusvarjund, mis paljudes keeltes realiseerub deminutiivsufiksites (nt ingl *doggie* 'koerake'). Samas on muidugi ka piisavalt näiteid selle kohta, et *i* esineb sõnades, mis midagi väikest ei tähenda (kas või ingl *big* 'suur' või eesti *hiiglane*).

Tuntuim Antiik-Kreekast pärinev arutus sel teemal leidub Platoni dialoogis „Kratylos” (on kasutatud ka nimekuju Cratylos). Selles dialoogis vaidlevad Sokrates, Kratylos ja Hermogenes nii sõnade etümoloogia kui ka häälikute tähenduse üle. Nt arutleb Sokrates, kas ei ole kummaline, et sõnasse *katopt-ron* 'peegel' on lisatud *r*? Häälik *r* tähistab igasugust liikumist (mujal väidab Sokrates, et ka kõvadust), nagu nt sõnades *rhein* 'voolama', *tromos* 'värisemine', *krüein* 'lööma', *ereikein* 'rebima'. Need, kes peegli nimesse lisavad *r*-i, ei hooli Sokratese arvates tõest, vaid ainult sellest, kuidas oma suud liigutada, nad lisavad algupärastesse sõnadesse kõikvõimalikku, kuni ükski inimene ei mõista sõna tähendust.²

Sokrates pooldab seega seisukohta, et häälikutel on oma tähendus ja sõna vormist on seega võimalik järeldada sõna tähendust või vähemalt osa tähendusest. Samas dialoogis esitatakse talle ka piisavalt vastuväiteid, nii et lõplik tõde ei selgugi.

Ekspressiivses sõnavaras toimib tegelikult teine fonoloogiline süsteem, sest nende sõnade struktuur on sageli erinev selle keele muudest sõnadest. Ka eesti keele ekspressiivse sõnavara osas on esitatud mitmesuguseid oletusi häälikusümboolika kohta. Nt on Enn Veldi väitnud, et sõnapaarid, mille paarikud erinevad üksteisest pika vokaali või sama vokaaliga algava diftongi poolest (nt

¹ Sellist jaotust toetab muude hulgas ka „Eesti keele käsiraamat” (EKK 2007: 594–595).

² Refereeritud väljaande järgi: Platon 1999 (256 ja 269–270).

piiksuma – piuksuma, viiksuma – viuksuma, siitsuma – siutsuma, säutsuma, kääksuma – käuksuma), tähistab diftongiga variant lühemat, nõrgemat ja vähem intensiivsemat häält kui pika vokaaliga variant (Veldi 1997: 228). Sel- list tüüpi seaduspärad on emakeelsel kõnelejal tõenäoliselt tõesti olemas, kuid suhteliselt piiratud ega toimi kõigil juhtudel ühtmoodi. Ka ekspressiivse sõna- vara puhul on osa tähendusest alati motiveerimata ehk konventsionaalne.

Struktuurilised ikoonid on märgid, mille vorm annab edasi tähenduse osade suhteid. Seda nähtust on nimetatud ka sümmeetriaks märgi vormi ja tähenduse vahel. Nt on tulpdiagramm selles mõttes sümmeetriline asjade sei- suga, et tegelikkuses suuremale nähtusele vastab diagrammi kõrgem tulp.

Ka keeles on struktuuriliselt ikoonilisi nähtusi. Tavaliseks näiteks selle kohta tuuakse printsip „rohkem vormi – rohkem tähendust”, mille üheks väljendu- seks on nt mitmuse vormid paljudes keeltes: kuna tegelikkuses on mitmusli- kule sõnale vastavaid esemeid või isikuid rohkem kui ainsuslikule vastavaid, on mitmuslikud sõnad enamasti pikemad neile liidetava mitmuse tunnuse võrra. Nii on ka eesti keeles: ühte tüdrukut tähistab 6 häälikut (*t-ü-d-r-u-k*), mitut aga 8 (*t-ü-d-r-u-k-u-d*). Loomulikult on sellest printsipist erandeid: on keeli, milles mitmuse üldse ei ole, mõnikord aga on ka mitmuse vormi omava- tes keeltes ainsus ja mitmus ühepikkused või mitmus isegi lühem, nt

eesti keeles *jõud* (ainsuse nimetav) ja *jõud* (mitmuse nimetav),
 vene keeles *лампа* ('lamp' ainsuses) ja *лампы* ('lamp' mitmuses),
 vene keeles *нет лампы* ('ei ole lampi') ja *нет ламп* ('ei ole lampe').

Üheks struktuurilise ikoonilisuse avaldumiseks keeles on peetud ka **tähenduse isomorfismi põhimõtet**: üks vorm – üks tähendus. Selle järgi on keele tähendusstruktuuri neutraalne seisund sümmeetriline, st ühele vormile vastab üks tähendus ja ühele tähendusele üks vorm. Teame küll hästi, et tegelikkuses on sõnad enamasti polüseemsed, kuid seda võib pidada keelilise väljendu- se paratamatuseks, kuna tähendusi lihtsalt on palju rohkem kui sõnu. Kui on tegemist kahe eri sõnaga, siis kipuvad keelekasutajad aga omistama neile erinevaid tähendusi. Eriti hästi on see näha võõr- ja omasõnade kõrvutuse puhul: *narratiiv* tundub tähendavat hoopis midagi muud kui *jutustus* ja *šoppama* muud kui *poes käima*. Seetõttu on keeles ka väga vähe täissünonüüme (sünonüümia kohta vt alaptk 8.6).

Eelnimetatud struktuurilise ikoonilisuse juhtumid on seotud kvantitatiivse ehk koguselise ikoonilisusega. Keelesüsteemis mängivad aga oma rolli ka jär- jestusel ja lähedusel põhinev ikoonilisus. Järjestuslik ikoonilisus väljendub kõige rohkem süntaksis ja tekstis. Kõigepealt on tavaline, et sündmustest rää- gitakse selles järjekorras, milles nad on juhtunud. Kui võrdleme lauseid (4a)

ja (4b), siis on nendes kirjeldatavad sündmused erinevad, sest keel pole matemaatika, kus liidetavate järjekorral ei ole tähtsust.

(4)

a. Peeter jäi bussist maha ja hilines kohtumisele.

b. Peeter hilines kohtumisele ja jäi bussist maha.

Struktuurilise ikoonilisusega seletatakse ka seda, et maailma keeltes on valitsevaks sõnajärjeks selline, kus grammatiline subjekt on enne grammatilist objekti. Üldjuhul alustab ju inimene kõneldes sündmuse mõistestamist tegijast, ja alles siis nimetab objekti, millele tegevus on suunatud (Taylor 2002: 46).

Läheduslik ikoonilisus väljendub keeles nt selles, et maailmas lähedal olevad nähtused väljendatakse ka lauses tüüpiliselt lähestikku, nt entiteet ja selle omadused moodustavad enamasti kompaktse nimisõnafraasi (*suur kollane õhupall, ilus hobusesabaga ja tedretähnidega tütarlaps*).

Üheks ikoonilisuse väljenduseks keeles on peetud ka tähendusülekandeid, mida võib nimetada **sekundaarseks ikoonilisuseks**. Neist olulisim on **metafoor** – tähendusülekanne, mille puhul ühe valdkonna mõistet mõistetakse teise valdkonna mõiste või mõistete kaudu. Metafoori korral ei avaldu vormi ja tähenduse sarnasus mitte fonoloogilisel, vaid mõistelistel tasandil. Lihtne on seletada nt selliseid metafoore nagu *sig*a tähenduses 'halb inimene': loomade valdkonnast võetud mõiste on üle kantud inimeste valdkonda. Kui *sig*a tähenduses 'teatud koduloom' on märgitüübilt sümbol (pole mingit põhjust, miks *s-i-g*-a tähendab just sellist looma), siis *sig*a tähenduses 'halb inimene' on selles mõttes ikoon, et halb inimene meenutab (kuigi ebaõiglaselt) seda kodulooma. Näeme siiski, et keelelistes metafoorides on tihti ka palju sümbolilisust: kui me ei teaks, kuidas eesti keeles on kombeks inimesi halvustavalt nimetada, võiksime arvata, et *sig*a tähendab hoopis paksu ja roosatavat inimest. Lisaks on uuemad metafooriteooriad (nt Lakoffi ja Johnsoni mõistemetafoori teooria) väitnud, et metafoor ei ole pelgalt võrdlus ehk tähendusülekanne ei toimu sarnasuse alusel. Kui võtame omaks selle seisukoha, siis ei ole meil metafoorist põhjust rääkida kui jäljenduslikust ikoonist, kuid võib-olla on siis tegu struktuurilise ikoonilisusega, kuna metafoor põhineb kahe valdkonna mõistelistel vastavusel. Metafoorist tuleb põhjalikumalt juttu ptk-s 7.

Nagu nägime, on keeleline ikoonilisus problemaatiline nähtus. Esiteks, kus iganes me keeles ikoonilisust ei märkaks, alati saab tuua vastunäiteid, kus seda on rikutud. Teiseks, ikoonilisus on alati skalaarne, mitte absoluutne nähtus. Ükski märk ei saa olla absoluutselt ikooniline, sest kui miski täielikult sarnaneb millegi teisega, siis ta ongi seesama asi, mitte aga selle märk. Ehk formaalsemalt

väljendudes: kui X on täiesti sarnane Y-ga, siis $X = Y$. Ikoonilisus on pigem konventsionaalset tähendust (seega sümbolit) motiveeriv nähtus, kusjuures tähendus ei ole täielikult kirjeldatav ikoonilisuse kaudu (Taylor 2002: 47).

2.3. INDEKSID

Indeksid on märgid, mille vorm ja tähendus on seotud järelduse kaudu. Need järeldused tehakse teatud teadmiste ja kokkulepete alusel vastavalt märgi kasutamise olukorrale. Kui näeme peenikest suitsujuga metsa kohal, siis teame, et seal peab olema inimene, kes tuld teeb. Suits ei sarnane inimesega, seega pole tegemist ikooniga. Kuid ometi on meil põhjus, miks me arvame, et suits just inimest tähendab: teame, et keegi teine peale inimese lõket või korstnaga küttekollet kasutada ei oska, järelikult on seal käinud või on ka praegu inimene.

Mõnikord nimetatakse indeksiteks (keeleteadlased kasutavad tihti ka terminit *deiktik*) keeles sõnarühma, mille referent (ese või isik, millele sõna viitab) selgub alati ainult kasutusolukorras. Tüüpiline näide indeksist selles mõttes on näitava asesõna kasutus koos osutava žestiga. Kui keegi näitab näpuga lauale ja ütleb *see*, siis olukorda nähes teame, millele *see* viitab, seda nägemata ei ole aga mingit võimalust asesõna õigesti tõlgendada. Kui keegi leiab tänavalt sedeli, millele on kirjutatud

Olin täna siin ja tõin sulle selle,

siis ta ei tea, kes oli kus ja millal, mille ta tõi ja kellele ta seda teatab. Indeksikaalsed ehk deiktilised on selles lauses väga suurel määral sõnad *täna*, *siin*, *sulle* ja *selle*, aga tegelikult ka 1. pöörde lõpp *-n*, mis viitab kõnelejale. Indeksid ehk deiktikud jagatakse kolme rühma (vt ka jaotis 10.7.1):

- a) ruumideiktikud (eelkõige asesõnad *see* ja *too*, määrsõnad *siin* ja *seal*);
- b) ajadeiktikud (nt *täna*, *homme*, *üleeile*);
- c) isikudeiktikud (eelkõige isikulised asesõnad *mina*, *sina*, *meie* jm).

Deiktikute leksikaalne sisu on suhteliselt napp, kuigi mitte olematu ja nende kasutus põhineb eelkõige referentsiaalsetel omadustel. Deiktikutest on täpsemalt juttu alaptk-s 10.7.

Lisaks kitsamale indeksi mõistele kõneldakse aga ka üldisemalt indeksikaalsusest keeles. Inimkeeles on palju muidki indeksikaalseid nähtusi, nt võib hääle ja häälduse põhjal ära arvata isiku päritolu, kainuse või purjusoleku, vanuse, soo jms. Indeksikaalne on iga referentsiaalne suhe, mille puhul teatud kontekstiliste tunnuste põhjal järeldatakse, millisele referendile keeleline väljend

viitab. Viimaste aastakümnete suhtluslingvistika (*interactional linguistics*) esindajad on antropoloog ja keeleteadlast William Hanksi järgides kasutanud ka terminit *indekstaust*, mis iga suhtlusolukorra jaoks moodustub sotsiaalsete suhete baasil ja millest lähtuvalt tõlgendatakse iga referentsiaalset väljendit. Eespool ikoonilistena käsitletud onomatopoeetilised sõnad on indeksikaalsed selles mõttes, et nende omapärane vorm (nt konsonantühend sõnade *praks*, *krõps*, *klõps* jms alguses, mis muidu eesti keelele omane ei ole) signaaliseerib nende sõnade kuulumist ekspressiivse sõnavara hulka (vt Eve Mikose uurimust eesti ja soome deskriptiivsõnade kohta 2002). Selline käsitlus on aga üsna kauge Charles Peirce'i ja Charles Morrise esialgselt indeksi kui märgiliigi mõistest.

Tähendusülekannetest on indeksikaalne eelkõige **metonüümia**, mis on tähenduse ülekanne ühe valdkonna sees kokkupuute või/ja järeltuse kaudu. Lauses *Kogu linn otsis kadunud poisikest* on sõna *linn* kasutatud tähenduses 'linna elanikud'. On selge, et suhe sõna *linn* ja selle siinse tähenduse 'linna elanikud' vahel on motiveeritud (järelkult ei ole tegemist sümboliga) ega põhine sarnasusel linna kui geograafilise ala ja selles elavate inimeste vahel. Seos on pigem järeltuslik, järelkult indeksikaalne. Metonüümiat käsitleme põhjalikumalt alaptk-s 7.3.

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

sümbol

ikoon

jäljendav ja struktuuriline ikoonilisus

indeks

onomatopoeetiline sõna

deskriptiivsõna

ÜLESANDEID

1. Millised järgmistest sõnadest on ikoonilised? Seleta.
pladistama, sööma, sipelgas, lirtsuma, krabisema, ai-ai, saabas, kriuks
2. Millises eesti keele käändes rikutakse järjekindlalt strukturalistliku ikoonilisuse printsiipi „rohkem vormi – rohkem tähendust”? Seleta.
3. Ka žestid on märgid. Mõttele, milliseid žeste tead ja mis osad neis on sümbolid, mis ikoonid ja mis indeksid.
4. Millised järgnevatest ajasõnadest võiksid olla metafoorilised? Millised neist on indeksid (deiktilised), millised mitte? Seleta. Arvesta sellega, et metafoorsus ja deiktilisus on erinevad kategooriad, väljend võib olla ühtaegu deiktiline ja metafoorne, ainult metafoorne või ainult deiktiline, aga ka mitte kumbagi.
kolme tunni pärast, järsku, tulevikus, minevikus, homme, sel aastal, 23. jaanuaril 1943, keset argipäeva, jaanipäeva paiku, edaspidi
5. Sissejuhatavas peatükis oli juttu tähenduse ekstensioonist ehk mahust ja intensioonist ehk sisust. Püüa järgmiste verbide puhul määrata nende ekstensioonid (st kes või mis seda häält teeb) ja intensioonid (st millise häälega on tegemist).
nagisema, helisema, sahisema, sumisema, sisisema, pinisema, kolisema, kohisema, ragisema, prääksuma

LISALUGEMIST

Märgiliikide kohta võib lugeda ülevaadet John Lyonsi fundamentaalsest raamatust „Semantics I” (1977), ptk 4 (Semiotics), samuti John R. Tayloriga raamatust „Cognitive Grammar” (2002). Põhjalikul huvilisel tasub muidugi lugeda Ferdinand de Saussure’i teost „Cours de linguistique générale”.

Ekspressiivse sõnavara kohta eesti keeles ja üldisemalt vt Eve Mikose väitekirja (2002). Eesti deskriptiivsõnade ja häälikusümbboolika oluline uurija on olnud Enn Veldi (1997, 1999). Onomatopöa uurimisel oli teedrajav Valve Põlma 1968. a kaitsstud kandidaaditöö „Onomatopoetilised verbid eesti kirjakeeles”. Klassikaline teos eesti keele ekspressiivse sõnavara kohta on Huno Rätsepa artikkel „Eesti kirjakeele tüvevara päritolu” (1983).

3. SEMANTIKA MEETODID

Iga teadus vajab oma meetodeid, kindlaskujunenud ja siiski pidevalt uuenevaid uurimisvõtteid. Selles peatükis antakse ülevaade olulisematest semantika meetoditest. Ükski meetod ei eksisteeri lahus oma teoreetilisest taustast, mistõttu ei saa ka selles peatükis täielikult vältida erinevate semantiliste teooriate tutvustamist. Põhieesmärgiks on siiski anda ülevaade semantiku tööst oma materjaliga.

Järjekindla teadusliku semantika teket seostatakse 1960. aastate alguses kasutusele võetud komponentalüüsiga. Juba kümmekond aastat hiljem pandi see meetod kahtluse alla ja sündis prototüüpanalüüs. Peale nende kahe leksikaalse semantika erineva teoreetilise taustaga põhisuuna kasutatakse ka hulganisti erisuguseid andmekogumis- ja kirjeldusmeetodeid.

3.1. SEMANTIKA ALGED

Tähendus on keeleteaduses nii vanim kui ka noorim uurimisobjekt. Ühelt poolt on iga sõnaraamatu tegemiseks tarvis tegelda sõnade tähendusega ja selles mõttes on semantika nii vana kui vanim teadaolev sõnaraamat. Leksikograafia e sõnaraamatuloome algust loetaksegi Kesk-Aasia ja Hiina vanadest tsivilisatsioonidest. Vanimad leitud kakskeelsed sõnaraamatud pärinevad 3. aastatuhandest eKr Mesopotaamiast (24. saj eKr, sumeri ja ebla keele sõnaraamat – Brown 2006 I: 787). Vanimad leitud Hiina sõnaraamatud on kaks tuhat aastat vanad ja ükskeelsed, sisaldades inventari loendeid koos seletustega (Brown 2006 I: 788). Regulaarset leksikograafilist tööd on tehtud vähemalt kaks ja pool tuhat aastat, alates Vana-Kreekast (vähemalt 5. sajandist eKr). Esimesed sõnastikud olid koostatud praktilistel eesmärkidel: enamasti olid need kahe keele sõnaloendid, mis olid mõeldud kaupmeestele, ametnikele (kui nad pidid nt valitsema muukeelseid alluvaid), hiljem misjonäridele. Alates 5. sajandist eKr on Kreekast teada sõnastikud, mis olid mõeldud Homerose tekstide raskete sõnade seletamiseks (vt nt Brown 2006 I: 113).

Eesti keele sõnatähenduste suurim kogu on „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” (EKSS), mille viimane vihik ilmus 2008. ning terve teose täiendatud uustrükk 2009. a. See Eesti Keele Instituudis (varem Keele ja Kirjanduse Instituut) koostatud seletussõnaraamat sisaldab 140 000 märksõna, kaugeltki mitte kõiki eesti keele sõnu. Seletussõnaraamatu eesmärk on avada võimalikult põhjalikult sõnatähendusi ja dokumenteerida eesti keelt. Seletussõnaraamat peab nii rahuldama keele kasutaja vajadused kui ka pakkuma keeleuurijatele materjali. Iga eesti keele semantika uurija peaks alustama EKSSist, mille 26 vihikust või teise väljaande 6 köitest (kokku umbes 5000 lk) leiab seletusi kõikide märksõnade (ka kõige tavalisemate) kohta. Samas on selge, et EKSS ei ole eesti keele semantika lõplik kirjeldus, vaid uurimistööd jätkub ka pärast selle ilmumist. Ühelt poolt piirab sõnaraamatut maht (nii trükimaht kui ka aeg, mis on iga sõnaartikli kirjutamise jaoks kasutada), teiselt poolt on üksiksõna kirjeldus paratamatult vähem süstemaatiline kui nt tähendusvälja oma. Ja loomulikult ei saa unustada, et arenevad nii keel ise, semantika meetodid kui ka andmebaasid, millest materjali hankida.

Kuigi ka traditsioonilistel sõnaraamatutel on oluline osa semantiku uurimistöös, peetakse semantikaks siiski midagi rohkemat kui üksiksõnade tähenduste kirjapanekut. Semantika eesmärk on leida üksiktähenduste tagant semantiline süsteem, tähenduste tekkimise ja omavaheliste seoste seaduspära. Selles mõttes tuleb semantika algeteks lugeda hoopis Vana-Kreeka filosoofide arutlused sõna tähenduse ja vormi kooskõlast (vt ka alaptk 2.2). Tolleaegsete õpetlaste hulgas oli neid, kes ütlesid, et sõna vorm on juhuslik. Need aga, kes pooldasid seisukohta, et sõnade tähendused vastavad algupäraselt oma vormile, st igal häälikul on sõnas kanda oma tähendus (varjund), olid väga paha-sed keelemuutuste pärast, mis seda seost hägustavad.

20. sajandi semantika lähtekoht on strukturalistliku keeleteaduse rajaja Ferdinand de Saussure'i postuumselt avaldatud loengukonspetsis „Cours de linguistique générale” (1916). Kuigi Saussure keskendus eelkõige fonoloogiale ja morfoloogiale, oli tema arutus keelemärgi olemusest metodoloogiliselt oluline kogu hilisemale strukturaalsemantikale. Saussure'i järgi saab iga keeleüksust, seega ka sõna ja selle tähendust, kirjeldada ainult võrreldes teiste sama välja üksustega ja ainult nende eristuste kaudu, mis selles väljas kontraste moodustavad. Seega kujutletakse strukturalismis tähendusi tervikväljade (nt värvide, mööbli, iseloomuomaduste vms välja) osadena, mis on selles mõttes universaalsed, et ei sõltu tervikuna keelest. Küll aga sõltub keelest see, kuidas need väljad on osadeks jaotatud. Mõnevõrra lihtsustatult öeldes: on keeli, mis eristavad *musta* ja *sinist*, *tooli* ja *taburetti* või *headust* ja *heldust*, aga on ka sel-

liseid, mis ei erista, tähendusväljad ise (värvid, mööbel, eetilised kategooriad) on neil ometigi samad.

3.2. KOMPONENTANALÜÜS

3.2.1. Komponentanalüüsi põhimõtted

Komponentanalüüs on strukturaalsemantika põhimeetod ja põhineb oletusel, et sõnade tähendused koosnevad elementaarsetest tähendusosakestest ja on seega kirjeldatavad nende osakeste summana. Semantilise komponentanalüüsi lähteks on ühelt poolt fonoloogias 1930. aastatest peale rakendatud foneemide distinktiivsete tunnuste teooria, mille raames on näiteks foneem /o/ kirjeldatav tunnuste loendina: – MADAL, – KÕRGE, + TAGA, + LABIALISEERITUD, millest saame kokku definitsiooni, mille järgi /o/ on keskkõrge labialiseeritud tagavokaal. Foneeme on keeles võrreldes sõnadega muidugi palju vähem ja keegi pole vast kunagi uskunud, et kogu sõnavara oleks võimalik sama hõlpsasti kirjeldada, kuid fonoloogia edu süsteemi kirjeldamisel inspireeris siiski semantikuid. Teise komponentanalüüsi lähtena nimetatakse tavaliselt Ameerika antropolingvistikas levinud sugulussuhete ja hiljem ka muude mõisteväljade kirjeldamiseks kasutatud komponentanalüüsi. Sugulusnimede tähendusi kirjeldati selliste tähenduskomponentide abil, nagu nt +/- MEESOOST, +/- EGOGA SAMA GENERATSIOON jms.

Järjekindel komponentanalüüsi kasutamine ja arendamine semantikas algas 1960. aastate alguses, kui tol ajal ülipopulaarne generatiivne grammatika oli sunnitud pöörduma tähenduste poole. Generativismi rajaja Noam Chomsky oli oma 1957. aastal ilmunud teoses „Syntactic Structures” eitanud tähenduse kuulumist keeleteaduse valdkonda. 1965. aastal ilmunud teoses „Aspects of the Theory of Syntax” kirjutab ta aga, et iga leksikaalne üksus on hulk tunnuseid, millest mõned on fonoloogilised ja mõned semantilised. Nagu foneetilisedki tunnusjooned, on ka semantikakomponendid oletatavasti saadud universaalsest „alfabeedist”. Chomsky möönab, et sellest alfabeedist on esialgu vähe teada ja loobub ise sellel teemal edasi arutlemast (Chomsky 1965: 143–144). Täpsemalt tegelevad selle probleemiga nt Jerrold Katz, J. A. Fodor ja Paul Postal. Nende arvates saab leksikaalset tähendust analüüsida atomaarseteks mõistelisteks elementideks, mis on omavahel teatud viisil seotud (Katz, Postal 1964). Sellist kirjeldust oli eelkõige vaja lausete genereerimisel. Seman-

tikamoodul, mis paralleelselt fonoloogiamooduliga kontrollis süntaksimoodulist väljunud lauseid, pidi leidma mitmetähenduslikud laused ja tähenduslikud vastuolud. Seega ei olnud semantika toleaegete generativistide jaoks eraldi seisev uurimisobjekt, vaid pidi tagama selle, et genereeritavatesse lausetesse ei satuks semantilisi vigu, nt elusat tegijat eeldava verbi juurde elutu tegija (**värv tappis*) või abiellumata inimene perfekti vormis verbi *abielluma* subjektiks (**vanapoiss on abiellunud*). Sellest vaateviisist kasvas aga välja terviksuund, mida üldiselt nimetataksegi komponentanalüüsiks.

Komponentanalüüs esitab ühe sõnavälja sõnad binaarsete väärtustega tähenduskomponentide summana. Neid komponente on nimetatud ka **see-mideks**, lekseemi ühte seemides kirjeldatud tähendust aga **semeemiks**. Binaarsus tähendab siin seda, et iga komponent saab väärtuse + või –, muid võimalusi ei ole. Hilisemad komponentanalüüsi variandid annavad küll ka võimaluse kasutada nt märke 0 või +/-, mis tähendavad seda, et komponendi väärtus ei ole määratav. Neid märke aga kasutatakse siis, kui tegemist on vaa-deldava sõna tähenduses tõepoolest neutraliseerunud komponendiga, mitte aga hägusate tähenduspiiridega või loogiliselt päris võimatu komponendiga. Nii on selge, et sõna *inimene* tähenduses on tunnus MEESOOOST märgiga +/-, sest inimene võib olla nii mees- kui ka naissoost. Küll aga tuleks vältida märki +/- sel juhul, kui mõni komponent on raskesti määratav, nt kui mõtleme nii, et bioloogiline naine võib ju mõnel juhul sotsiaalselt või seksuaalselt suunitluselt olla hoopis mehelikum kui mõni bioloogiline mees. Samuti ei ole mõtet lisada tabelisse mitterelevantseid tunnuseid, mis küll mingis eriolukorras võivad saada erinevaid väärtusi. Nt ei tasu panna inimest kirjeldavate komponentide hulka tunnust *südamlik*, *paks* või *riides* ja kasutada märki +/-, kuna mingites olukordades võib inimene selliseid omadusi omada, teistes aga mitte.

Tabelis 1 ongi kirjeldatud tähendusvälja INIMENE olulisemad sõnad komponentanalüüsi meetodiga. Sellesse kuuluvad lekseemid *inimene*, *mees*, *naine*, *tüdruk*, *poiss* ja *laps*. Viimane on saanud tabelis allindeksi, kuna tegemist on mitmetähendusliku sõnaga. Siinses tähistuses on *laps*₁ veel täiskasvanuks saamata inimene, *laps*₂ aga kellegi otsene järglane ja kuulub seega hoopis sugulussuhete tähendusvälja. Rangelt võttes on küll ka teised tabelis esitatud sõnad mitmetähenduslikud (nt *mees* ja *naine* võivad ametlikes dokumentides tähistada ka vastsündinu sugu või *tüdruk* tähendada hoopis teenijat), kuid muude sõnade mitmetähenduslikkus on nõrgem ega ole argisuhtluse seisukohalt nii oluline. Näeme, et tabelis on iga rida erinev ja rida pidi liikudes saame igale sõnale järjekindla ja mõistliku definitsiooni. Nii on *naine* „täiskasvanud mittemeessoost inimene” ja *tüdruk* „mittetäiskasvanud mittemeessoost inimene”.

Tabel 1. Täendusvälja INIMENE fragmendi kirjeldus komponentanalüüsi meetodiga

	INIMENE	TÄISKASVANUD	MEESSOOST
inimene	+	+/-	+/-
mees	+	+	+
naine	+	+	-
laps	+	-	+/-
tüdruk	+	-	-
poiss	+	-	+

Järjekindla komponentanalüüsi puhul tuleb järgida järgmisi põhimõtteid.

1. Komponendid on põhimõtteliselt jagamatud.
2. Iga tähendus (semeem) esitatakse tarvilike ja piisavate tingimuste loeteluna (konjunktsioonina). Strukturalistlikus paradigmas, kus komponentanalüüsi üldiselt kasutatakse, püütakse see teha võimalikult minimalistlik, st kasutatakse just nii palju tunnuseid, kui on vaja tähenduste eristamiseks, aga mitte rohkem. Komponentanalüüs kannab endas seega „igatsust süsteemi ökonoomia järele”, nagu Katz ja Fodor (1963) selle sõnastasid. See on oluline erinevus prototüüpanalüüsist, mis püüdleb kõigi psühholoogiliselt oluliste tunnuste esitamisele, ka siis, kui neid loogilise eristuse jaoks vaja ei ole. Seega ei püüdlegi komponentanalüüs mitte niivõrd üksiktähenduse defineerimise kui süsteemi seisukohalt oluliste eristuste esiletoomise poole.
3. Komponente tähistatakse küll loomuliku keele sõnadega, kuid nad on sellegipoolest abstraktsed kategooriad. Kui meil on komponent TÄISKASVANUD, siis ei kaasne sellega nt loomulikus keeles nii tavalist positiivset konnotatsiooni „iseseisev, mõistlik”, vaid selle all mõeldakse ainult varem kokku lepitud ühte tähendust, siinsel juhul ilmselt vanust.
4. Komponendid on universaalsed, st inimesele kui liigile omased kaasasündinud kategooriad. Kuigi iga komponentanalüüsi kasutaja suhtub sellesse väitesse erinevate reservatsioonidega, on komponentide universaalsuse idee siiski kogu strukturaalsemantika üks postulaate.

Komponentanalüüsi on arendatud ka paindlikkuse suunas. Nt oleks põhimõtteliselt võimalik jagada tähenduskomponendid **distinktiivseteks** ehk **eristavateks** ja **lisakomponentideks**, millest esimesed oleksid tähendusvälja sees eristava jõuga, teised aga olulised mingil muul viisil, nt tugevate assotsiatsioonide kaudu. Allpool põhjalikumalt käsitletava liikumisverbide tähendusvälja

puhul näib intuitiivselt olevat oluline märkida verbi *jooksma* üheks tähenduskomponendiks *KIIRE*. Samas ei saa liikumisverbide hulgas komponenti *KIIRE* pidada distinktiivseks, sest kuigi *jooksma* seostub kiirusega, ei suuda keegi määrata kiirust, mille puhul jalgadel liikumine oleks üheselt määratletav jooksmiseks. Nii tulekski järjekindla komponentalüüsi puhul sellest tunnusjoonest loobuda, kuigi see seostub paljude liikumisviisidega. Lisakomponentide lubamine kirjelduses võimaldab esile tuua kogu semantilise süsteemi seisukohalt olulisi aspekte, kuid on vastuolus ökonoomsuse põhimõttega.

Teine meetodiline probleem seostub tunnusjoontega, kus võimalikke väärtusi on rohkem kui „jah” ja „ei”. Kolme erineva väärtuse puhul oleks vaja iga semeemi jaoks kahte tunnust, et kolmelist süsteemi binaarsete tunnustega kirjeldada. Kui liikumisverbid võivad tähistada kolmes keskkonnas toimuvat liikumist (*VESI*, *MAAPIND*, *ÕHK*), siis peaksime valima neist kaks (nt *MAAPIND* ja *VESI*) ning lendamise puhul ütlema, et see toimub *-MAAPINNAL*, *-VEES*. Kirjelduse seisukohast on ökonoomsem keskkonna puhul nimetadagi ainult see keskkond, milles liikumine tegelikult toimub (lendamise puhul siis *ÕHK*). Nimetame selliselt määratletud komponenti eristuskomponendiks.

Komponentalüüsis on kõik tunnusjooned põhimõtteliselt võrdse tähtsusega. On esitatud ka arvamusi, et komponente võiks käsitleda hierarhiliselt, pidades üht komponenti olulisemaks kui teist. Seda lubades kaotab komponentalüüs siiski oma spetsiifika ja eelised, kuigi jõuab lähemale psühholoogilisele reaalsusele.

Komponentalüüsi tugevus on meetodi selguses. Kuigi komponente ja nende väärtusi ei pruugi alati olla lihtne määrata ja mõnikord tunduvad nad liiga suurte lihtsustustena, on valmis tulemused siiski suhteliselt hästi võrreldavad nii ühe keele sees kui ka keelte kõrvutamisel. Peale raskuste, mis ilmnevad üksikute tähenduste kirjeldamisel, on esile toodud ka muid komponentalüüsi puudusi. Nt võib lihtsate sõnade tähenduste kirjeldus osutada palju keerulisemaks, kui intuiitivselt ootaksime. Cliff Goddard (1998) toob nt mõiste *EMA* kirjelduse komponentide kaudu: *+NAISSOOST*, *+OTSENE EELLANE* (ingl *PARENT*) ja küsib, kas *PARENT* ikka on lihtsam ja arusaadavam kui *EMA*? Just sellest suunast asus komponentalüüsi täiustama loomuliku semantilise metakeele teooria, millest tuleb juttu alptk-s 3.3.

3.2.2. Komponentanalüüsi tugevus ja nõrkus liikumisverbide näite najal

Esitame siinkohal veel ühe näite komponentanalüüsi meetodiga analüüsitud tähendusvälja kohta. Tabelis 2 on esitatud 9 eesti liikumisverbi tähenduste komponentanalüüsi üks võimalusi. Silmas tuleb pidada, et tegelikult on liikumisverbe eesti keeles sadu ja põhimõtteliselt peaks olema võimalik kirjeldada neid kõiki. Samuti võivad liikumisverbide tähendused realiseeruda erinevalt eri liikujate puhul, nt ujub inimene teisiti kui kala. Ülesande lihtsustamiseks vaatleme siinkohal ainult inimese liikumist ja jätame lahtiseks küsimuse, kas inimese ja kala liikumisviisid vees on sõna *ujuma* eri tähendused või mitte (mõnevõrra arutletakse selle üle alaptk-s 8.3).

Illustreerivaks otstarbeks on valitud ühelt poolt sagedased ja oma liikumistähenduse poolest üksteisest oluliselt eristuvad verbid *minema*, *käima*, *jooksmata*, *ujuma*, *lendama*, *sõitma* ning sarnaste tähenduste analüüsi probleemide osutuseks verbi *käima* sünonüümid *kõndima* ja *jalutama*. *Minema* ja *käima* on jagatud kahe tähenduse vahel, sest mõlemad tähendavad ühelt poolt mis tahes liikumist SIHTKOHTANI (*minema*₁) ja SIHTKOHAST ära (*käima*₁) ning teiselt poolt jalgsi liikumist (*minema*₂, *käima*₂). Need tähendused selguvad ainult lausekontekstis ja võivad mõnikord olla ka eristamatud. Laused (5a) ja (5b) tähendavad jalgsi tänaval liikumist, kummagi puhul ei ole võimalik, et poiss tegelikult sõidaks mööda tänavat. Niipea aga, kui lausest eemaldada määrus, mis väljendab liikumise ASUKOHTA, ja lisada määrus, mis väljendab SIHTKOHTA, muutub liikumisviis ebaoluliseks. Kui inimene ütleb lause (5c) või (5d), siis ta võib liikuda nii jalgsi kui ka mis tahes liiklusvahendiga, oluline on ainult see, et ta jõuaks SIHTKOHTA ja (5d) puhul ka lahkuks sealt.

(5)

- a. Poiss läheb mööda tänavat.
- b. Poiss kõnnib mööda tänavat.
- c. Ma lähen poodi.
- d. Ma käin poes.

Iga tähendusvälja puhul on kõigepealt tarvis leida asjakohased komponendid, st sellised tähenduse koostisosad, mis just neid sõnu üksteisest eristavad. Tabelis 2 on nendeks LIIKLUSVAHEND, SIHTPUNKT, JALGADE ABIL MÖÖDA MAAPINDA ja KIIRE. Ükski neist ei ole nii ideaalne komponent, nagu olid tabelis 1 INIMENE, MEESSOOST ja TÄISKASVANUD, kuid püüame need siiski defineerida nii hästi, kui suudame.

- ♦ **LIIKLUSVAHEND** – abivahend, mis aitab liikuda. Ilmselt ei mõelda siin nt lesti või rõngast, mida saab kasutada ujumise abivahendina, vaid ikkagi midagi sellist, mida nimetame liiklusvahendiks. Samas peaks metoodiliselt järjekindla komponendi suutma defineerida täiesti ühemõtteliselt, mis aga osutubki võimatuks. Mis mõttes on nt rula rohkem liiklusvahend kui lestad?
- ♦ **SIHTKOHT** – koht, mille suunas liikumine toimub. Eesti keeles väljendab seda enamasti latiivne kohamäärus (sisseütlevas või alaleütlevas käändes nimisõnafaaras või kaassõnafaaras). Verbi *käima* SIHTKOHT väljendatakse erandlikult lokatiivse kohamääruse abil (seesütlev või alalütlev).
- ♦ **JALGADE ABIL MÖÖDA MAAPINDA** – komponent, mis peaks eristama ujumise, lendamise ja sõitmise muudest loetletud liikumisviisidest. Maapinna all tuleb mõelda ka veekogu põhja või toapõrandat.
- ♦ **SAMMUMUSTER 1212** – komponent, mis saab väärtuse +, kui verb kirjeldab liikumist, mille puhul jalad puudutavad maapinda vaheldumisi.
- ♦ **KIIRE** – väga ebamäärane, kuid tunnetuslikult oluline komponent, mis siinses kirjelduses ei ole eristava, vaid lisakomponendi staatuses.

Need komponendid võivad iga verbi puhul saada väärtuseks + või -. Kui mõlemad väärtused on võimalikud, märgime tabelisse +/- . Kui aga mõne verbi puhul mõni tunnus ei ole asjakohane (nt sammumuster sõitmisel), kasutame märki 0.

Tabel 2. Eesti liikumisverbide välja fragmendi kirjeldus komponentanalüüsi meetodiga

	LIIKLUS- VAHENDI- GA	MÄÄRATUD SIHTKOHT	JALGADE ABIL MÖÖDA MAAPINDA	SAMMU- MUSTER 1212	KIIRE (lisakompo- nent)	ERISTUS- KOMPO- NENT
minema ₁	+/-	+	+/-	0	+/-	
minema ₂	-	-	+	+	+/-	
käima ₁	+/-	+	+/-	0	+/-	lahkumine sihtkohast
käima ₂	-	-	+	+	+/-	
kõndima	-	+/-	+	+	+/-	
jalutama	-	-	+	+	-	
hüppama	-	-	+	-	+/-	pausid liikumis- üksuste vahel
jooksma	-	+/-	+	+	+	

ujuma	-	+/-	-	0	+/-	vees, jalad põhjast lahti
lendama	+	+/-	-	0	+	õhus
sõitma	+	+/-	-	0	+	

3.3. LOOMULIK SEMANTILINE METAKEEL EHK SEMANTILISED PRIMITIIVID

Loomulik semantiline metakeel ehk NSM (*Natural Semantic Metalanguage*) on semantilise komponentanalüüsiga umbes samal ajal tekkinud leksikaalse dekompositsiooni meetod, mille alusepanijaks on poola lingvist Andrzej Bogusławski ja hilisem tuntuim edasiarendaja samuti poola päritolu, kuid tänapäeval Austraalias elav ja töötav Anna Wierzbicka (nt 1996). NSMi aluseks on samuti oletus universaalsete tähenduskomponentide olemasolust, kuid neid komponente ei peeta loogiliselt tuletatavateks, vaid universaalseteks **primitiivideks**, inimõtlemise väikseimateks defineerimatuteks koostisosa-deks. Semantiline kirjeldus NSMi abil seisneb tähenduse ümbersõnastuses, mis sisaldab ainult primitiive, st mida ei ole võimalik enam edasi parafraaseerida. Meetod ei kasuta mingeid lisasümboleid ega eritermineid, ümbersõnastus on loomuliku keele lause, tõsi küll, tihti väga pikk. Põhimõtteliselt on parafraasi õigsuse kriteeriumiks emakeelne kõneleja: ta peab oma keelepädevuse põhjal suutma otsustada, kas parafraasiga on öeldud täpselt sedasama, mis defineeritava sõnagagi. Just emakeelse kõneleja otsustus tõestuskriteeriumina ongi põhjuseks, miks meetod ei kasuta mingisuguseid abisümboleid ega termineid: kõik parafraasi osad peavad olema mõistetavad ilma eelneva teadmisseta meetodist.

Semantiliste primitiivide hulk ei ole lõplikult postuleeritud, vaid muutub meetodi arenedes pidevalt. 1972. aastal ilmunud raamatus „Semantic Primitives” loetleb Wierzbicka ainult 14 primitiivi, hilisemates töödes on nende hulk olnud umbes 60 (vt tabel 3). Põhimõtteliselt on primitiivid loomuliku keele sõnad, kuid teatud juhtudel võib primitiivina esineda ka sõnaühend või morfeem. Nt on inglise keeles primitiiviks A LONG TIME, mis teooria järgi ei ole lahutatav osadeks ja sellele vastab enamasti maailma muudes keeltes hoopis üks leksikaalne üksus (eesti keeles KAUA). Kuna primitiivid on universaalsed, saab neid tõlkida kõikidesse keeltesse. Tabelis 3 on esitatud üks võimalikke primitiivide komplekti tõlkeid eesti keelde.

Tabel 3. Loomuliku semantilise metakeele semantiliste primitiivide loend (Goddard, Wierzbicka 2002) inglise keeles koos eestikeelsete tõlgetega

substantiivid	I, YOU, SOMEONE (PERSON), SOMETHING (THING), PEOPLE, BODY	MINA, SINA, KEEGI (ISIK), MISKI (ASI), INIMESED, KEHA
määratlejad	THIS, THE SAME, OTHER	SEE, SAMA, TEINE
kvantorid	ONE, TWO, SOME, MANY/ MUCH, ALL	ÜKS, KAKS, MÕNI, PALJU, KÕIK
atribuudid	GOOD, BAD, BIG, SMALL	HEA, HALB, SUUR, VÄIKE
mentaalsed predikaadid	THINK, KNOW, WANT, FEEL, SEE, HEAR	MÕTLEMA, TEADMA, TAHTMA, TUNDMA, NÄGEMA, KUULMA
kõne	SAY, WORDS, TRUE	ÜTLEMA, SÕNAD, TÕSI
tegevused, sündmused, liikumine	DO, HAPPEN, MOVE	TEGEMA, TOIMUMA, LIIKUMA
eksisteerimine ja omamine	THERE IS, HAVE	OLEMA, OMAMA
elu ja surm	LIVE, DIE	ELAMA, SUREMA
loogilised mõisted	NOT, MAYBE, CAN, BECAUSE, IF	EI, VÕIB-OLLA, VÕIB, SELLEPÄRAST ET (SELLE TÕTTU), (JUHUL) KUI
aeg	WHEN (TIME), NOW, AFTER, BEFORE, A LONG TIME, A SHORT TIME, MOMENT (IN A MOMENT)	SIIS KUI (AEG), NÜÜD, PÄRAST, ENNE, KAUA, LÜHIKE AEG (RUTTU), HETK
koht	WHERE (PLACE), HERE, ABOVE, BELOW, FAR, NEAR, SIDE, INSIDE, TOUCHING (CONTACT)	KUS (KOHT), SIIN, KOHAL, ALL, KAUGEL, LÄHEDAL, KÜLG, SEES, PUUDUTUS
intensiivistajad	VERY, MORE	VÄGA, VEEL
taksonoomia, meronüümia	KIND OF, PART OF	LIIK (-MOODI), OSA
sarnasus	LIKE (HOW, AS)	NAGU

Nagu tabelist näha, võib primitiividel olla ka **allose**, st sama tähendusega leksikaalseid üksuseid, mida kasutatakse teatud kontekstides (alloseksid on seega omavahel täiendavas jaotumuses ehk komplementaarses distributsioonis). Nt primitiiv MISKI omab alloseksi ASI, kuna ühes kontekstis vajame loomuliku lause koostamiseks ühte, teises teist (vrd *see on miski* ja *üks asi*). Primitiivide loendit kontrollitakse eri keelte põhjal ja loomulikult leidub hulgaliselt probleeme, eelkõige selliseid, mis on tingitud sagedaste argisõnade (mida ju primitiivid ongi) polüseemiast. Eestikeelse tõlke puhul torkab nt kohe silma, et kui vaatleme ainult sõnatasandit, võiksime piirduda eksisteerimise ja omamise jaoks ühe primitiiviga OLEMA. Samas esineb see verb eri

konstruktsioonides eri tähendustes (X-il on Y, X on Y-is/-il), nii et siinkohal on ehk mõistlik anda need tähendused edasi kahe verbina, kusjuures OLEMA on loendis ruumilise tähendusega ja OMAMA possessiivse tähendusega.

Mõiste tähendus NSMis on lause, mis koosneb ainult primitiivide loendis esitatud sõnadest (ja vähesest grammatikast). Vaatame nt mõiste EMA kirjeldust NSMis (6).

(6) (Goddard 1998: 62)

X on Y-i ema =

mõni aeg enne nüüdset oli Y väga väike

sel ajal oli Y X-i keha sees, Y oli X-i osa

selle tõttu võivad inimesed mõelda midagi sellist:

X tahab Y-ile head

X ei taha, et Y-ile juhtuks midagi halba

Kuna sellised kirjeldused osutuvad tihti erakordselt pikkadeks, on kasutusele võetud nn tähendusmolekulid, mis olles kord defineeritud, ei pruugi enam iga kord olla lahti kirjutatud. Näites (7) on esitatud mõiste KUJU (SHAPE) parafrasi tõlge eesti keelde. See mõiste sisaldab komponenti KÄED, mis on sagedase kasutuse ja seega kesksuse tõttu mõistesüsteemis defineeritud tähendusmolekulina näites (8).

(7) KUJU (Wierzbicka 2004)

liik asju, mida inimesed võivad teada asjadest

kui isik näeb midagi,

siis see isik võib midagi sedamoodi (st seda liiki) teada sellest asjast selle tõttu

kui isiku käed [M] võivad puudutada seda asja igast küljest,

siis see isik võib teada sedasama selle tõttu

(8) KÄED (käelabad, ingl *hands*)

isiku keha kaks osa

üks osa on nagu teine

isik võib teha palju asju nende kahe osaga

need kaks osa võivad liikuda, kui isik seda tahab

need kaks osa võivad puudutada palju asju, kui isik seda tahab

kui need osad puudutavad asju,

võib isik teha palju asju nende asjadega

kui üks nendest kahest osast puudutab midagi,

võib isik tunda midagi selles osas selle tõttu

isik võib teada midagi sellest asjast selle tõttu
kui isik tahab, võivad kõik nende kahe osa ühe külje osad
puudutada teise osa sama külje kõiki osi samal ajal

3.4. KONTSEPTUAALNE SEMANTIKA

Kontseptuaalne semantika põhineb oletusel, et tähendussüsteem ja mõistesüsteem on täpselt sama ning neid ei ole mõtet eristada eri süsteemideks. Ray Jackendoff (nt 1983) on seda seisukohta põhjendanud sellega, et mõlema süsteemi põhilised toimemehhanismid on identsed. Nii tähendused kui ka mõisted (nagu neid on eristanud need, kes neid erinevateks peavad) põhinevad kategoriseerimise kahel nurgakivil: sarnasusel ja erinevusel. Samad kategooriad ilmnevad nii tähenduste kui ka mõistete hulgas, nt piiritletus, elusus, loendatavus.

Kontseptuaalse semantika kriitikas on esitatud mitmeid vastuargumente. William Frawley arutleb (1992: 53–54), et kui tähendus- ja mõistesüsteem langevad kokku, siis milline peaks olema süntaktiliste kategooriate roll tähenduste esitamisel. Samad üldised mõisted esinevad ju ka grammatiliste tähendustena (nt mõiste *MINEVIK* esineb nii verbide ajasüsteemis kui ka leksikonis). Teise vastuargumendina tähenduse ja mõiste samastamisele esitab ta selle, et kategooriad on hägusate piiridega, kuid mitte kõik tähendused ei ole seda. Ta toob nt mõisted *ELUS* ja *SURNUD*, väites, et need on hägusad, kuigi tähendused 'elus' ja 'surnud' ei ole hägusad. Inimene on kas *elus* või *surnud* ja ka sellised väljendid nagu *poolsurnud* või *vaevu elus* ei väljenda tegelikult elususe astmeid. See näide ja arutus tundub küll olevat pigem katse iga hinna eest võidelda mõistete ja tähenduste eristamise eest, sest jääb arusaamatuks, mis siis teeb mõisted *ELUS* ja *SURNUD* hägusaks.

Kontseptuaalse semantika juhtfiguur on olnud generativist Ray Jackendoff (vt nt „Semantics and Cognition” 1983). Tema tähenduste kirjeldamise meetod lähtub nagu NSMgi (vt alaptk 3.3) ideest, et kõik tähendused on kombineeritud lõplikust kontseptuaalsete primitiivide hulgast. Kuna primitiive ei peeta selles teoorias tavakeele osaks, võib seda kirjeldusviisi nimetada **abstraktseks semantiliseks metakeeleks** (Goddard 1998: 64). See metakeel koosneb **kontseptuaalsetest kategooriatest** (nt *ASI* (*THING*), *SÜNDMUS* (*EVENT*), *SEISUND* (*STATE*), *KOHT* (*PLACE*)) ja **kontseptuaalsetest funktsioonidest** (nt *MINEMA* (*GO*), *JÄÄMA* (*STAY*), *SIHTKOHT* (*TO*)). Üks olulisi Jackendoffi uurimisvald-

milles vastavalt olukorrale vahetuvad osalised ja muutujad, kuid püsib üldine situatsiooni taust. Freim on loend tingimustest, mis peavad olema täidetud, et seda situatsiooni võiks nimetada teatud sõnaga.

Üks freimisemantika eesmärke oli ja on esitada ühtse mõistelise struktuurina maailmateadmised ja tähendused, õieti ei olekski nende vahel mingit erinevust. Poleemiline on kogu meetod eelkõige tõetingimusliku semantikaga, sest seab eemärgiks kirjeldada, kuidas inimene tegelikult keelt (ja maailma) mõistab, mitte kuidas teha kindlaks, kas lause on tõene või väär.

Freimisemantika algus on tehisintellektis, mis vajas arvutile „mõistetavat” teooriat sellest, milline maailm on. Tehisintellekti suuri klassikuid Marvin Minsky (nt 1977) on freimiteooria olemust kirjeldanud nii: kui inimene satub uude situatsiooni (nt läheb lapse sünnipäevapeole), siis ta aktiveerib endas varasemast kogemusest tuttavad struktuurid, mida nimetame freimideks. Need sisaldavad mitmesugust informatsiooni, muu hulgas ka selle kohta, mis juhtub tulevikus. Freimides on peale suhete ja teadmiste ka muutujad (tehisintellekti raames kasutatakse terminit *terminal*), mis täidetakse **vaikimisi** (*default*) kehtivate väärtustega, kuid mida võib muuta, kui olukord seda nõuab. Freimid koosnevad üldiselt kolmest osast: eeldustest, mis peavad täidetud olema, et sündmus saaks toimuda, sündmusest endast ja selle tagajärgedest.

Tänapäeva lingvistikas peetakse freimisemantika põhiliseks arendajaks Charles Fillmore'i, kes suures osas kasutab freimides oma varasemast käsitlusest (1968) tuttavaid temaatilisi rolle (lähemalt ptk-s 5). Üks tema lemmiknäidetest on äritehingu freim (*commercial transaction frame*), milles üks isik omandab millegi või kontrolli selle üle teiselt inimeselt, kokkuleppe alusel, teatud rahasumma eest (Fillmore, Atkins 1992: 78). Sellise sündmuse taustal on arusaamine sellest, mida tähendab omand, raha, kokkulepe jpm. Kui loeme lauset *Poiss ostis raamatu*, aktiveerub verbiga *ostma* seotud äritehingu freim. Kui järgmine lause on *Raha sai otsa*, oskame selle siduda eelnevaga, sest teame, et *ostmise* freimis on *raha* olulisel kohal.

Heili Orav (2006) on kirjeldanud eesti isiksuseomaduste sõnavara freimisemantika meetodiga. Isiksuseomaduste freimidele on ühine see, et üks inimene (AUTOR) hindab teist (AGENTI) tema tegutsemise järgi mingi objekti suhtes. Vaatame nt sõbralikkuse freimi (10), milles kasutatud kategooriate definit-sioone vt Orav 2006: 46–49.

(10) Sõbralikkuse freim (Orav 2006: 50)

Hinnangu objektiks on Agent ja tüüpiliselt

Agendi SUHTUMINE

Agendi TEGEVUS

Agendi SUHTLUS

Agent on sõbralik, kui :

a) Agendi suhtumine Objekti avaldub kas Tegevuses, Kehaväljenduses või Suhtluses

b) Agendi tegevuse tagajärg on Objekti positiivne tunne

Väärtus: hindajapoolne hinnang Positiivne

3.6. PROTOTÜÜPANALÜÜS

3.6.1. Prototüübi mõiste

1970. aastate alguses tekkis semantikas uus suund, mida üldistatult nimetatakse **prototüüpanalüüsiks** ja mis mõneski mõttes vastandub komponentanalüüsile. **Prototüüp** on (semantikas) hägusapiirilise mõiste tüüpiline realiseerumine. Sellise käsitluse taga on arusaam, et paljudel mõistetel on hägusad piirid, mistõttu mõistete äärealad kattuvad. Nt on maailmas hulk joojinõusid, mis on tasside ja kruuside hulga piirimail ja mille kohta on raske öelda, kumb see tegelikult on. Samas on olemas tüüpilised tassid ja tüüpilised kruusid, mille liiki kuuluvuses ei kahelda. Tüüpilise esindaja kirjeldus omaduste loendina ongi tähenduse prototüüp.

Prototüübiteooria oluline teoreetiline eeldus on see, et keeleline kategoriseerimine pole mitte loogilise süsteemi tulemus (nagu oletab komponentanalüüs), vaid põhineb reaalse maailma tajumisel ja selles maailmas tegutsemisel. Seetõttu on prototüübi mõiste enamasti aktsepteeritud kognitiivses keeleteaduses. Samas on prototüüpanalüüs kindlasti laiem kui kognitiivne keeleteadus ja võib meetodina esineda ka muudes keeleteaduse ja psühholoogia valdkondades.

Üheks prototüübiteooria eelkäijaks peetakse Ludwig Wittgensteini esitatud **perekondliku sarnasuse** (*family resemblance*) mõistet 1945. a teoses „Filosoofilised uurimused”. Wittgenstein kirjutab (2005: 61–62):

Vaatle näiteks protsesse, mida me nimetame 'mängudeks'. Ma pean silmas lauamänge, kaardimänge, pallimänge, võitlusmänge jne. Mis on neil

kõigil ühist? – Ära ütle: „Neil peab midagi ühist olema, muidu neid ei nimetataks 'mängudeks'”, vaid vaata, kas neil kõigil on midagi ühist? – Sest kui sa neid vaatad, siis sa ei näe küll midagi, mis oleks ühine neile kõigile, aga sa näed koguni tervet rida sarnasusi ja sugulusi. Nagu öeldud: ära mõtle, vaid vaata! /---/ Ma ei oska neid sarnasusi paremini iseloomustada kui „perekondlikud sarnasused”, sest samasugune osaline kattumine ja ristumine on ühe perekonna liikmete vahel.

Wittgenstein ütleb seega: hoolimata sellest, et mõistel võivad olla hägusad piirid ja puududa igale ekstensiooni eksemplarile sobiv ühtne kirjeldus (st et me ei suuda leida niisugust kirjeldust, mis vastaks igale tegevusele, mida inimesed nimetavad mänguks), ei tekita see inimestele suhtluses probleeme. Siit edasi jõuab ta järelduseni, et keeleüksuse tähendus võrdub selle kasutusega (vt jaotis 1.3.2).

1970. aastate alguses ilmus korraga mitu olulist uurimust mõistete hägusatest piiridest. William Labov (1973) esitas küsitlustel põhineva uurimuse, milles informantidel paluti nimetada pildil olevaid nõusid tassideks, kruusideks, kaussideks või vaasideks. Oli selliseid pilte, mida nimetati üksmeelselt ühega neist nimetustest, ja selliseid, millele anti erinevaid nimetusi. Seega oli tüüpilisi ja ebatüüpilisi tasse, kruuse, kausse ja vaase. Peale anuma kuju suunas katseisikute otsust mõningal määral ka see, mis oli anuma sees, nt kui selles olid kartulid, kallutas see vastajaid selle poole, et nimetada anumad kausiks.

Teine uurimus, mis prototüüpanalüüsile aluse pani, oli Eleanor Roschi (1973) küsitlus, milles katseisikutel paluti hinnata mõistete kuuluvust nende suhtes kõrgemate mõistete ehk hüperonüümide (vt alaptk 8.3) hulka. Nt pidid informandid hindama skaalal 1–7, kuivõrd hästi sobib mööbli hulka tool, laud, telefon, peegel jms. Kõigepealt peeti tulemuste tõlgendamisel oluliseks seda, et katseisikud pidasid ülesannet mõttekaks, st nõustusid vastama, kuivõrd „mööbel” mingi ese on. Järelikult pidasid nad mõistet MÖÖBEL organiseeritaks nii, et keskmes on prototüüpne mööbel (nt laud, tool, diivan) ja äärtel mitteprototüüpne mööbel. Iseenesest ei andnud see katse küll andmeid piiride hägususe kohta (ka prototüübi ümber keskenduvad tähendusväljad võivad olla aredate piiridega), kuid võime siiski oletada, et nt tollane lauatelefon asub mööbli ja kodutehnika piirimail. Oluline oli seegi, et informantide otsustused olid hämmastavalt sarnased, seega ei ole prototüübikeskse mõiste puhul tegemist juhusliku ebamäärasusega, vaid keelekollektiivis kinnistunud mõiste MÖÖBEL olemusega.

Prototüüpanalüüsis kategoriseeritakse mõisteid omaduste (*attribute*) kogumina. Omadused võivad olla väga erinevad, tihti funktsionaalsed, mõnikord

ka kultuuriliselt määratud. Omaduste hulka ei piirata, oluline on see, et nad vastaksid emakeelse kõneleja kategoriseerimisviisile. Üldiselt ei peeta omadusi ka universaalseteks, vaid iga mõiste kujuneb just temale iseloomulikest omadustest.

Mõned omadused võivad olla tühistatavad. Need kehtivad ainult nii kaua, kuni pole väidetud vastupidist, st kehtivad **vaikimisi** (*default*). Tühistusvõimalusega omadused kannavad endas siiski väga olulist informatsiooni, nimelt seda, kuidas inimesed tüüpiliselt entiteetidest mõtlevad. Mõiste prototüüp on selline referent, mille puhul kehtivad ka tühistusvõimalusega omadused, mõistevälja äärealadele jäävad aga sellised referendid, mis vastavad ainult tühistamatutele omadustele.

Vaatame nt mõistet LIND. Tühistamatud omadused on selle puhul ilmselt *elusolend*, *sulgedega*, *nokaga* ja *muneb*. Komponentanalüüsi jaoks oleks neid komponente küllalt, sest maailmas ei ole teisi elusolendeid, kellel oleksid suled ja kes muneksid. Samas ei anna need omadused veel edasi tüüpilist ettekujutust, mis meil linnust on. Kuigi vastavaid katseid ei ole eesti keele kõnelejate seas tehtud, võib oletada, et esimesena pähe tulev lind on väike, lendab ja lalab, midagi tihase või metsvindi sarnast. Mõistame ilma pikema seletuseta, et lause *Aknalaua istus lind, hetke pärast lendas ta minema* on tähenduslikult sidus. Kui asendaksime sõna *lind* sõnaga *kass*, oleks tulemuseks kummastav tekst, sest erinevalt linnust ei kuulu kassi omaduste hulka lendamine. Samas ei tekita kellelegi probleemi, et mõni lind (nt pingviin või kana) ei lenda, sest lendamine on tühistusvõimalusega omadus ja kehtib vaikimisi nii kaua, kuni vastupidist (st lennuvõimetust) ei ole põhjust oletada.

Ka eelkäsitletud mõisteid OSTMA ja MÜÜMA on väga hästi võimalik esitada tühistatavate ja tühistamatute omaduste huljana. Ilmselt on tühistamatud kauba, ostja ja müüja olemasolu, samuti see, et ostu-müügi tagajärjel läheb kaup ostjale ja mingi hulk raha müüjale. Tänapäeval võib raha loovutus toimuda elektrooniliselt, aga toimub siiski. Samas on ostmisel ja müümisel ka tühistusvõimalusega omadusi, nt see, et tehing toimub poes. Suur hulk oste tehakse ka mujal, osta võib turul, kodus sõbra käest või internetis, aga siiski seostub ostmine vaikimisi, enne kui pole väidetud vastupidist, just poega.

Sellega seoses võime rääkida ühe või teise mõiste või konkreetse entiteedi sobivuse määrast mingi kategooria hulka. Alan Cruse nimetab seda „näite headuseks” (*goodness of example*, GOE) ja toob näite AUTO kui SÕIDUKI näite heast sobivusest: AUTO puhul peavad paika kõik SÕIDUKI omadused (11), samal ajal kui nt RONGI, TRAKTORI või JALGRATTA puhul ainult osa neist (Cruse 2004: 132–133).

(11) sõiduk

- a) tehtud teedel liikumiseks;
- b) omab ennast liikuma panevat jõudu;
- c) liigub kiiremini kui inimene ilma abivahendita;
- d) võib kanda ka muid isikuid või esemeid peale juhi;
- e) neli ratast;
- f) metallkonstruktsioon;
- g) sisaldab isikuid/esemeid;
- h) manööverdab.

Samuti võib mingi konkreetne elusolend, ese või nähtus olla mõiste paremaks või halvemaks näiteks. Kindlasti on igal inimesel koduses köögikapis olemas kruuse, mis on „rohkem kruusid” kui teised (nt seetõttu, et on massiivsed ja neist juuakse harilikult kohvi); mõne inimese vanaema on „rohkem vanaema” kui teise oma (nt seetõttu, et esimesel on prillid või et ta koob sokke) jne. Prototüüpidest rääkides peabki endale kõigepealt selgeks tegema, kummast räägitakse: kas prototüüpselt konkreetsest esindajast (kodusest mummulisest kruusist) või esindajate rühmast (teatud tüüpi kruusidest).

Kui mõtleme prototüübi all kruuside hulka, siis jõuame tegelikult välja sel- leni, et prototüüpi oleks õigem käsitleda skeemina. Ka ülaltoodud linnu pro- totüübi kirjeldus on pigem skemaatiline kui ühe konkreetse liigi oma. Ronald Langacker (1987: 373 jj) on selle üle arutlenud puu näitel: tüüpiline puu pole niivõrd mingi konkreetne puuliik, vaid lehtpuu skeem, umbes selline, nagu seda joonistavad lapsed.

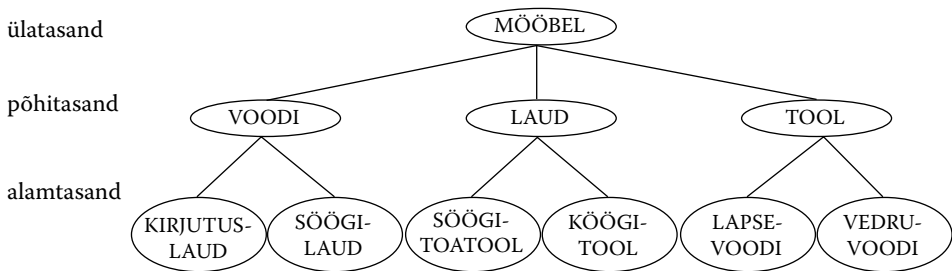
Tuleb tunnistada, et kui semantikas räägitakse prototüüpidest, mõeldakse nende all tervet rühma nähtusi, mida seob omavahel just mõistevälja organi- seeritus printsibiil kese–perifeeria. Charles Fillmore (1982) on esitanud loendi eri tüüpi prototüüpe, muu hulgas ka „mitteprototüüpsed prototüüpe”. Nt on erinev meie ettekujutus tüüpilisest linnust, mida saab esitada omaduste loen- dina, ja tüüpilisest punasest, mis ei ole ei konkreetne objekt ega skeem, vaid ala värvispektris, ning mida ei saa esitada omaduste loendina.

3.6.2. Mõistete tasandid

Prototüüpanalüüsiga seostub tihedalt ettekujutus sellest, et mõisted jagune- vad kolme tasandisse vastavalt nende haaratusele argiliigitusse (vt joonis 2). Põhitasandi mõisteid kasutatakse argielus pidevalt, nad on kõnelejatele kõige

ilmsemad ja paremini defineeritavad, neid omandab esimesena nii laps kui ka teise keele õppija. Sellised mõisted on TOOL, LAUD, AUTO, OSTMA, MÜÜMA, KOHV, KARTUL jne. Nad kõik on mingi ülatasandi mõiste liigid (TOOL ja LAUD kuuluvad MÖÖBLI hulka, OSTMA ja MÜÜMA TEGEVUSTE hulka, KOHV JOOKIDE, KARTUL TOIDUAINETE hulka) ja neil võib omakorda olla täpsemalt määratletud all-liike, mida tihti väljendatakse liitsõna või sõnaühendi abil (nt SÖÖGILAUD, KIRJUTUSLAUD, OPERATSIOONILAUD). Põhitasandi mõisted vastavad üldiselt põhisonavarale, mis on keeliti mõnevõrra erinev ja sõltub kultuurist, kuid milles on siiski universaalseid tendentse.

Joonis 2. Mõistete tasandid

3.6.3. Prototüüpide mõju

Prototüüpsus, olles mõõdetud näite headuse määraga (vt jaotis 3.6.1), omab mitmeid psühholingvistilisi mõjusid. Cruse (2004: 130–131) loetleb järgmised:

- ♦ mainimise järjekord: kui inimestel palutakse nimetada mingi kategooria liikmeid (vt loetelukatse kohta alaptk 3.7), tulevad esimestena meelde just prototüüpsed mõisted;
- ♦ sagedus: kui inimestel palutakse nimetada mingi kategooria liikmeid, nimetavad nad sagedamini prototüüpsed;
- ♦ omandamise järjekord: kategooria prototüüpsetele liikmetele vastavad tähendused omandatakse enne mitteprototüüpsed;
- ♦ õppimismeetod: vanemad lapsed õpivad kiiremini uusi sõnu, kui need on seletatud tüüpilise esindaja kaudu, mitte abstraktse omaduste loendina;
- ♦ äratundmise kiirus: psühholingvistilises katses, milles palutakse otsustada, kas mõiste kuulub või ei kuulu kategooriasse, otsustatakse kiire-

mini prototüüpsete esindajate puhul (nt otsustatakse õuna kuulumine puuviljade hulka kiiremini kui kiivi puhul);

- ◆ äratundmise stimuleerimine (praimimine): psühholingvistilistes katsetes kiirendab mingi kategooria prototüüpide üle otsustamist (nt kas esitatud sõna on keeles olemas või mitte) see, kui enne selle esitamist nimetatakse sama ülatasandi esindajat (nt tuntakse sõna *arst* ära kiiremini, kui enne on nimetatud *meditsiiniõde*), mõju on oluline just prototüüpsete kategooriate puhul ja kahaneb mõistevälja äärealade poole.

3.6.4. Prototüüpanalüüsi kriitikast

Prototüübiteooria kriitika keskendub eelkõige meetodi hägususele. On raske vastu vaielda sellele, et inimõtleamise jaoks on tüüpilisus väga oluline. Arutleme asjade üle tihti alguses tavaliste ja tüüpiliste näidete ning alles seejärel (kui üldse) abstraktsete määratluste toel. Samas võib prototüübiteooria kaudu jõuda ka põhjendamatu ebamäärasuseni. Anna Wierzbicka on kirjutanud tabava ja õpetliku artikli pealkirjaga „Prototüübid päästavad” (1990), kus ta ironiseerib: tähendused on väga segased, liiga ennustamatud, defineerimatud, kuid õnneks on meil olemas prototüübi mõiste ja semantilised formalismid ei peagi enam töötama. Ta võtab oma kreedo kokku umbes nii: tegelikult on ka prototüüp lihtsalt üks analüüsivõte ja sellest on palju kasu, kuid ei tohi arvata, et see päästab meid mõtlemast.

Vaatame üht Wierzbicka näidet. Jef Verschueren on arutlenud, et PAAT on 'inimese tehtud objekt, mida saab kasutada vee peal sõitmiseks'. Aga kui paadis on auk, siis ei saa seda kasutada ja seega on tegemist ebatüüpilise paadiga. Wierzbicka vaidleb vastu: selle asemel, et rääkida tüüpilistest ja ebatüüpilistest paatidest, sõnastagem definitsioon ümber: „PAAT on sõiduk, mis on **tehtud** vee peal sõitmiseks”. Nõnda sobivad ka katkised paadid definitsiooniga. Samas artiklis käib Wierzbicka üksahaaval läbi terve hulga prototüüpanalüüsi lemmikuid (sh *mööbel, lind, mäng, poissmees*) ja näitab, kuidas nende üle arutlemisel on tehtud loogikavigu. Samuti osutab ta nagu paljud teisedki kriitikud, et kui informandil paluda midagi astmelisena hinnata, siis ta seda ka teeb, mis tähendab, et Roschi katsed (vt eespool) ei tõesta tegelikult astmelisuse olemasolu kategooriate sees. Kuigi katsed verbi *valetama* tähendusega näitasid, et inimesed eristavad suuremaid ja väiksemaid valesid, ei tähenda see Wierzbicka arvates, et valetamist ei oleks võimalik üheselt defineerida (*X ütles Y-ile midagi, mis ei olnud X-i teada tõsi, tahtes Y-it uskuma panna, et see on tõsi*).

Teine oluline probleemiring seoses prototüüpanalüüsiga on omaduste hulk. On väga raske öelda, mis kuulub tähendusse, mis aga maailmateadmistesse. Õieti ollaksegi seisukohal, et piiri nende vahele ei ole võimalik tõmmata. Konkreetsele analüüsile tekitab see aga probleemi kirjelduste mahu osas: kui palju infot peaks ühe tähenduse analüüsil esitama? Ehk teisiti öeldes: mis kuulub entsüklopeediasse, mis sõnaraamatusse?

3.6.5. Kokkuvõtteks prototüüpanalüüsist

Hoolimata kriitikast on prototüübiteooria andnud suure panuse kategoriseerimise uurimisse. Võtame siinkohal olulisema kokku.

1. Mõned kategooriad (aga mitte ilmtingimata kõik!) on astmelised, neil on hägusad piirid ja tüüpilised liikmed.
2. Mõnel kategoorial on küll selged piirid, kuid neil on sellegipoolest tüüpilised ja ebatüüpilised liikmed.
3. Põhitasandi kategooriad tekivad tihti psühholoogiliste kriteeriumide põhjal ja põhinevad kategoriseeriva inimese ja tema ümbruse vastastikmõjul.
4. Prototüüpkirjeldus ei ole minimalistlik (erinevalt komponentanalüüsist, mis püüab läbi saada võimalikult väheste komponentidega) ja püüab edastada kogu olulise informatsiooni uuritava tähendusüksuse kohta.

3.7. KÜSITLUSED SEMANTIKAS

Siiamaani oleme vaadelnud semantika kirjeldusmeetodeid. Kuid kirjeldada saab vaid materjali, mis on mingil viisil kogutud. Strukturalismi põhiideeks oli Saussure'ist alates see, et keelesüsteem on ühine kõikide selle kõnelejate jaoks, mistõttu ei ole tarvis keeleainest koguda muul viisil, kui uurija enda keelt analüüsides. Alates 1970. aastatest on aga tähendusi hakatud uurima mitmesuguste küsitluste abil, sest on mõistetud, et eri inimestel võib olla osaliselt erinev keelesüsteem ja ka oma sarnases osas võib see erinevates kontekstides erinevalt realiseeruda. Alaptk-s 3.6 oli juba juttu Roschi ja Labovi katsetest, millest said prototüübiteooria alustalad. Siin vaatleme veel mõnda semantilise küsitluse tüüpi.

Ilmselt on üks sagedasemaid **loetelukatse**, mille käigus palutakse informandidel loetleda mingi kategooria liikmeid. Informandid võiksid oma-

korda olla jagatud allrühmadesse vanuse, soo, päritolu vms sotsiolingvistilise variaabli järgi. Nõnda saadakse loetelud, milles olevad sõnad (või muud keeleüksused) erinevad üksteisest esinemissageduse ja mainimise järjekorra poolest. Sõnad, mis esinevad sagedamini ja mis tulevad meelde varem (st esinevad loetelude alguses), on ilmselt kognitiivselt esilduvad, tõenäoliselt ka prototüüpsed. Sellisel viisil saame kindlaks määrata nii mingi tähendusvälja laiuse (sõnad, mis välja kuuluvad) kui ka keskme (sõnad, mida nimetatakse sageli loetelude eesotsas). Eestis on loetelukatseid järjekindlalt teinud Urmas Sutrop koos oma kolleegidega. Nt on sellisel viisil selgitatud, et eesti keeles on 11 põhivärvinime, millest kõige esilduvamad on *punane* ja *sinine* (Sutrop 2000).

Küsitluse teel võib proovida leida ka sünonüümide tähendusnüansse, mida oleks raske uurida muul viisil. Näiteks on Ulla Vanhatalo (2005) teinud hulga küsitlusi soome ja eesti suhtlusverbide tähenduste kohta. Mõlemas keeles on palju lähisünonüüme, mis tähistavad negatiivset tunnet väljendavaid kõneakte (soome *jupista, jurista, marista, nalkuttaa, valittaa* jne, eesti *haukuma, näägutama, tänitama* jne). Vanhatalo arvates ei kirjelda olemasolevad sõnaraamatud piisavalt täpselt nende sõnade tähenduserinevust, mistõttu muukeelne kõneleja võib sattuda raskustesse õige sõna valikul. Vanhatalo küsitlus keskendus sellistele tähendusnüanssidele, nagu kõneakti sooritaja sugu ja vanus, hääle tugevus ja negatiivse tunde intensiivsus.

Polüseemia küsitluspõhise uurimuse meetoditena on Jarno Raukko (1999) loetlenud järgmised: 1) loomistest (mitmetähendusliku sõnaga lausete tegemine); 2) erinevuste hindamise test (ühe sõna eri kasutuste rühmitamine tähendusläheduse alusel) ja 3) sorteerimistest (tähendusrühmade moodustamine eri kasutustest).

Loetelu pole kindlasti lõplik, küsitluse vormi võib iga uurija ise koostada. Silmas tuleb pidada, et vastajad saaksid olla võimalikult „naivistlikud”, st neid ei tohiks panna vastama liiga teoreetilistele küsimustele, mida emakeelne kõneleja ilma vastava koolitusega teha ei suudaks. Enne küsitluse koostamist tuleb hoolega läbi mõelda, millist tulemust saada tahetakse. Küsitluse vastused võivad põhimõtteliselt olla kergesti formaliseeritavad (jah/ei vastused, mitmesugused astmikul põhinevad arvotsustused jne) või vabad, st vastaja kirjutab vabas vormis, mida ta arvab. Vabade vastustega küsitluse puhul võidakse saada väga raskesti analüüsitavad tulemused, kuid teiselt poolt võivad nad anda laialdast informatsiooni, mille küsimise peale uurija võib-olla ei tulegi. Kui tahetakse teha metoodiliselt laitmatut psühholingvistilist katset, peab küsitl ajal juba enne küsitluse koostamist olema hüpotees, küsitlus saab

seda siis kinnitada või ümber lükata. Vabade vastuste puhul võivad hüpoteesid sündida aga alles tulemuste analüüsimise käigus.

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

komponentanalüüs
seem, semeem
loomulik semantiline metakeel
semantiline primitiiv
kontseptuaalne semantika
freim e raam
prototüüpanalüüs, prototüüp
perekondlik sarnasus
vaikimisi otsustus
mõistete põhitasand
loetelukatse

ÜLESANDEID

1. Koosta komponentanalüüsi tabel sõnadele *käekott*, *kartulikott*, *korv*, *ämber*, *kilekott*. Võid lisada samasse tabelisse veel sõnu, mis tähenduse poolest sobivad sama välja liikmeteks.
2. Kas ja kuidas oleks eelmises ülesandes loetletud sõnade kirjeldusel kasu prototüüpanalüüsist? Kas neil mõistetil on prototüüpseid ja mitteprototüüpseid referente? Kas mõned neist mõistetest on hägusate piiridega?
3. Eesti Televisioonis on mitme aasta jooksul toimunud võistlusmäng „Rooside sõda”. Selles tuleb ära arvata, mida on esitatud küsimustele kõige sagedamini vastanud 100 eestlast. Vaata küsimusi ja sagedasemaid vastuseid (number näitab, kui mitu inimest sellele küsimusele on just niimoodi vastanud) ning arutle, mida saame sellistest tulemustest oletada prototüübiteooria ja loetelukatse metoodika valguses. Mõtle samuti sellele, millised metoodikaprobleemid kaasnevad meie järeldustega sellest materjalist ehk miks ei saa pidada „Rooside sõda” teaduslikuks uurimistööks.

Nimeta viis, kuidas põgeneda**3. korruse korterist**

trepist	26
voodilinadest köiega	20
ukse kaudu	14
hüppaks aknast	13
rõdult rõdule	11
mööda vihmaveetorusid	7

Nimeta ekstreemsport

langevarjuhüpped	27
lumelauasõit	22
slaalom/kiirlaskumine	17
mägi-/kaljuronimine	14
trikirattasõit	9
sukeldumine	5

Nimeta, keda või mida vee all peale kalade võib näha

taimed/vetikad	39
korallid	24
laevavrakid	11
kivid	7

Nimeta riiklik püha Eestis

iseseisvuspäev	34
jõulud	23
jaanipäev	17
võidupüha	10
uusaasta	6
taasiseseisvumispäev	5

Nimeta midagi, mis jõulud mõnusaks muudab

lumi	31
küünlad	21
jõulukuusk	17
kingitused	12
jõulurahu	5

Nimeta viis, kuidas inimesed oma rõõmu väljendavad

naeravad	61
hõiskavad	15
kallistavad	9
hüppavad	7
plaksutavad	5

4. Tee sõprade hulgas loetelukatse sinu valitud valdkonnas.

5. Kirjuta NSM-is (st semantiliste primitiivide abil) verbide *valetama*, *jutus-tama*, *solvama* ja *kordama* tähenduste kirjeldused.

LISALUGEMIST

„Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” ülevaate annab Margit Langemetsa artikkel „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” viiskümmend aastat” Emakeele Seltsi aastaraamatus (2008). Selle kirjandusloetus on viited ka kümme-konnale muule eesti seletussõnaraamatust kirjutatud artiklile.

Generatiivsemantika ja komponentanalüüsi suurepärase eestikeelne esitus on Haldur Öimu raamatus „Semantika” (1977). Uuem selge, kuid samas

mitmekülgne ülevaade leidub Cliff Goddardi raamatus „Semantic Analysis. A Practical Introduction” (1998). Kuna Goddard on ise loomuliku semantilise metakeele teooria pooldaja ja kasutaja, on selles raamatus ka hea ülevaade sellest meetodist. Täpsemat ülevaadet primitiividest võib lugeda Anna Wierzbicka raamatust „Semantics: Primes and Universals” (1996).

Freimi kui semantilise kirjelduse üksust käsitleb Haldur Õimu ja Madis Saluveeri ühisartikkel, mis ingliskeelsena ilmus 1985, kuid on eesti lugejale kättesaadavam ajakirjas Akadeemia (2002, nr 12).

Prototüübiteooria kohta sobib lugeda John R. Tayloriga raamatut „Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory” (2. tr 1995).

Loetelukatse meetodi kohta vt Urmas Sutropi artiklit „Loetelukatse ja kognitiivse esiletuleku indeks” (2002), küsitluste kohta üldisemalt Ulla Vanhatalo soomekeelset doktoriväitekirja „Kyselytestit synonymian selvittämisessä” (2005).

4. SEMANTIKA ONTOLOOGILINE ALUS: ENTITEEDID JA SÜNDMUSED

Semantika igavene õnn ja õnnetus on see, et tähenduste ja mõistete süsteemi ei ole võimalik eristada inimese maailmateadmistest. Eri teooriad on seda fakti hinnanud erinevalt. Strukturalistlikule keeleteadusele on selline olukord häiriv, sest struktuuri on raske kui mitte võimatu kirjeldada, kui seda ei suudeta muust (st keelevälisest) eristada. Kognitiivsele keeleteadusele on keeleliste ja mittekeeleliste teadmiste vaatlemine kontiinumina ainuke mõistlik viis keele nähtusi seletada.

4.1. SÕNALIIGID

Keel on üks maailma kategoriseerimise vahendeid, mis muu hulgas avaldub selles, et sõnad jagunevad **sõnaliikidesse**. Eesti keeles on akadeemilise grammatika järgi järgmised sõnaliigid: verbid, substantiivid, adjektiivid, numeraalid, adverbid, pronomendid, proadverbid, afiksaaladverbid, adpositsioonid, modaaladverbid, konjunktsioonid ja interjektsioonid (EKG 1995: 18). Sõnaliikide eristamise aluseks on nii grammatilised kui ka tähenduslikud kriteeriumid. Grammatikatraditsioonis on ikka olulisemaks peetud grammatilisi funktsioone, semantika vaatepunktist on aga olulised just tähenduslikud aspektid. Selleks et seletada, mis on sõnaliikide ja nende alamklasside ontoloogiline alus, st kuidas nad suhestuvad maailmaga, milles inimesed keelt kasutavad, vajame nn naiivset maailmapilti tavainimese (mitte spetsialisti) seisukohast.

Sõnaliigid ei ole kõikides keeltes sarnaselt üles ehitatud. Traditsiooniliselt tehakse vahet avatud ehk suurte ja suletud ehk väikeste sõnaliikide vahel. Tavaliselt on avatud sõnaliigid verb, substantiiv ja adjektiiv, kuid on keeli, mis ei tee vahet verbidel ja adjektiividel, on ka keeli, mis teevad neil küll vahet, kuid milles verbid või adjektiivid moodustavad väikeseliikmelise suletud sõnaliigi. Nt

on kalami keeles (Paapua keelerühm) ainult 90 verbitüve, mille abil moodustatakse seriaalkonstruksioone, järelikult on verbid selles keeles suletud klass (Itkonen 1996: 236). Universaalseks peetakse siiski seda, et keel teeb sõnaliigi tasandil vahet predikatsiooni ja referentsi ehk siis verbi ja substantiivi vahel (vt nt Whaley 1997).

Samad mõisted võivad eri keeltes olla kodeeritud eri sõnaliikide abil. Nt sugulusnimed on enamasti substantiivid (*ema* ja *isa*), kuid võivad olla ka verbid (nt juma keeltes Californias) (vt lisaks Dixon 2004).

Vaatleme järgnevalt eelkõige eesti keele kolme suurema sõnaliigi – substantiivide, verbide ja adjektiivide – ontoloogilist alust. Substantiivide esmaülesanne igasuguses tekstis on esitada referente, st viidata isikutele ja asjadele, mis osalevad verbide poolt kirjeldatud sündmustes. Substantiivide abil viiakse üldjuhul läbi referentsiaalne ehk tähistusakt, verbide (ja muude sõnaliikide) abil predikatiivne akt. Selline jaotus on küll väga lihtsustatud, kuid peab tüüpilistel juhtudel siiski paika. Substantiivid ja verbid erinevad üksteisest ka ajalise püsivuse poolest: substantiivid väljendavad ajaliselt suhteliselt stabiilsemaid ja püsivamaid isikuid ja objekte, samas kui verbid väljendavad ajas kulgevaid protsesse, mille olemuses on muutumine. On arvatud, et adjektiivid (neis keeltes, kus nad üldse olemas) on ajaliselt püsivuselt kusagil substantiivide ja verbide vahel (Givón 1984: 55). Kognitiivses keeleteaduses on substantiive käsitletud mõisteruumi alana (*region in conceptual space*), adjektiive atemporaalsete, verbe aga temporaalsete suhetena (Langacker 1987, 2008).

4.2. ENTITEEDID JA SUBSTANTIIVID

4.2.1. Substantiivid sõnaliigina

Substantiivid tähistavad enamasti elusolendeid (*mees, naine, koer*), objekte (*kapp, buss, pilv*) ja kohti (*väljak, mets, kool*), kuid võivad olla ka abstraktsema tähendusega (*ilu, pehmus, jooksmine*). Tegelikuses on lootusetu ja võimatu loetleda objektide, nähtuste ja sündmuste hulka, millele substantiiviga saab viidata. Oluline on see, et substantiiviga tähistatu on kõneleja jaoks ajaliselt püsiv tervik, vähemalt kõnelemise hetkel ja kõneleja vaatepunktist. Langackeri (1987, 2008) käsitluse järgi väljendavad substantiivid skeemi ASI (THING), mis on mõisteruumi ala ja mida iseloomustab vastastikune seotus (*interconnectedness*) teiste substantiividega, mõisteline tihedus (*density*) ja kompaktsus.

Asi kognitiivse skeemina on rühmitamise või **ASJANA käsitlemise** ehk **reifitseerimise** (*reification*) tulemus, st ontoloogiliselt aluselt võib tegemist olla ka ebamäärase rühma või hoopis sündmusega, kuid kõneleja võib keele abil seda ASJANA käsitleda. Ka paljud eesti keele uurijad on märganud, et nimisõnadega saab tegelikult kõnelda paljust, mida me tüüpiliselt arvame olevat tegu- või omadussõnade pärusmaaks (vt nt Langemets 2009). Jaotises 4.3.3.1 vaatleme üht sellist tüüpjuhtu: eesti keele tugiverbiühendites kannab sündmuse tähendust just nimisõna (nt *sünnipäeva pidama*).

4.2.2. Entiteetide liigid

Entiteet ehk **olem** on mis tahes olend, asi, nähtus, olukord või väide, mis on käsitletud terviklikuna, ajas suhteliselt püsivana ja millele saab pärast esimest nimetamist viidata substantiivse pronoomeniga (eesti keeles *see* või *tema*). John Lyons (1977: 442–445) jagab entiteetid kolme astmesse:

- a) **esimese astme entiteetid** on füüsilised olemid, st elusolendid ja objektid, mis on ajalisel suhteliselt püsivad ja asetsevad mingis kohas (st võime küsida *kus on X?*), neile vastavad konkreetset substantiivid, nt *inimene, poiss, koer, auto, kivi, arvuti*;
- b) **teise astme entiteetid** on ajalised ehk temporaalsed olemid, st protsessid, seisundid ja sündmused, mis toimuvad mingi aja jooksul (saame küsida *millal on X?*), nt *sünnimus, jooks, paraad, etendus*;
- c) **kolmanda astme entiteetid** on propositsioonid (ehk väited), mis on eelkõige tõesed või väärad (saame küsida *kas X on tõene?*) ning pole ei ajalised ega ruumilised, nt *inimene on kahejalgne loom, Mari õpib ülikoolis, eile sadas lund*.

Esimese ja teise astme entiteetid võivad eesti keeles olla kasutatud sarnastes kontekstides. Sama hästi võime öelda *vaata seda koera kui vaata seda pääkseloojangut*, kuigi *koer* on esimese, *pääkseloojang* aga teise astme entiteet. Kolmanda astme entiteeti ei ole aga võimalik vaadata, sest ta on olemas ainult mentaalselt. Sõnaliikide aspektist on esimese astme entiteetid tüüpilised substantiivid, teise astme entiteetid tavaliselt verbide nominalisatsioonid ja kolmanda astme entiteetid ei ole üldse ühe sõnaga väljendatavad (v.a suhtlusüksust tähistavad sõnad, mis viitavad mingile propositsioonile, nt *vastus* lauses (*see*) *vastus on vale!*).

4.2.3. Substantiivide semantilisi omadusi

Eri keeltes on substantiivide ja nendega tähistatud entiteetide puhul olulised erinevad tähendusaspektid. Kasutuses avalduvatest tunnustest (spetsiifilisus, definiitsus jms) on juttu ptk-s 10. Siinkohal vaatame olulisemaid nimisõnu rühmadeks jaotavaid semantilisi tunnuseid, st selliseid omadusi, mis substantiividel on leksikaalse üksusena ka väljaspool konkreetset kasutussituatsiooni. Need on piiritletus, elusus, sugu ja füüsilised parameetrid.

Substantiiv on **piiritletud** (*bounded*), kui ta viitab selgete piiridega entiteetidele. Sellist substantiivi nimetatakse ka **asjasõnaks**. Piiritletud on füüsiliste objektide nimetused, nt *inimene, koer, auto, maja*. Kui käsitleme substantiivi mõistevälja alana, on sel alal piiritletud substantiivi puhul kindlad piirid. **Piiritlemata** substantiivid viitavad pigem ainele, nagu nt *vesi, suhkur, õhk, muld*. Neid ongi nimetatud ka **ainesõnadeks**.³

Piiritletuse kategooria on seotud mitmuse ja loendamisega. Tihti ongi substantiive jagatud loendatavateks (*countable, count*) ehk asjasõnadeks ja loendamatuks ehk ainesõnadeks (*uncountable, mass*). Me ei saa loendada ega kasutada mitmuslikuna piiritlemata entiteeti. Seetõttu ei kõla loomulikult sellised fraasid nagu *kaks õhku* või *neli mulda*. Loomulikult saab aga piiritlemata substantiivist teha piiritletud fraasi, lisades pakendi või muu kogusenimetuse (piiritleja), nt *kaks balloonitäit õhku* või *neli kotti mulda*. Mitmuslikuna saab piiritlemata substantiive siiski kasutada, kui mõeldakse aine eri liikide peale, nt *Eesti mullad* või *eri maitsega veed* on täiesti normaalsed fraasid. Eesti keelele on ka omane, et kui ainesõnaga nimetatakse kaupa, siis ei ole tingimata pakendit vaja nimetada, vaid kuulaja tõlgendab selle automaatselt vastavalt oma teadmistele kaubanduse tavadest. Nii võib öelda *neli piima*, mõeldes selle all nelja liitrist piimapakki või *kaks suhkrut* mõeldes kahte kilost suhkrupakki. On ka hulk sõnu, mis võivad olla kasutatud nii aine- kui ka asjasõnana, nt *kivi, paber, klaas, puu* (vt ka süstemaatiline polüseemia alaptk-s 6.5).

Piiritletus võib olla reaalne või mentaalne. Abstraktsetel entiteetidel ei saa ju olla füüsilisi piire, küll aga saavad need olla mentaalsed. Nt saame hästi loendada mõttetegevuse tulemusi: *kolm ideed, neli mõtet, seitse vastuväidet* jne, kuigi füüsilisi piire neil pole.

³ Piiritletuse kategooria on oluline ka verbisemantikas, kus sellega on seotud eelkõige aspekt. Konsistents, st kas tegemist on aine või asjaga, on nimisõna „aspekt” (Rajandi, Metslang 1979).

Piiritletud entiteedid omavad tüüpiliselt sisemist struktuuri, koosnedes teatud osadest. Kui neid osadeks jagada, ei ole enam tegemist sama entiteediga. Ajalisi piiritletud entiteete saab korrata, mis annabki võimaluse neid ka loendada. Piiritlemata entiteedid on homogeenised, neil ei ole üldjuhul osi, seega on iga eraldatud hulk ainest ikkagi seesama aine. Ainet ei saa korrata, mistõttu ei saa seda ka loendada.

Maailma keeled erinevad üksteisest selle poolest, kas substantiivid on primaarselt piiritletud või piiritlemata. Nt on Ida-Aasias hulk keeli (jaapani, tai jm), milles nimisõna muutub piiritletuks ainult siis, kui sellele on lisatud klassifikaator – sõna või seotud morfeem, mis näitab ära piiritletuse viisi (nt kuju järgi).

Eesti keel kasutab piiritletuse kategooriat peale mitmuse ja loendamise veel grammatilise objekti käändevalikus. Grammatilise objekti käändevaliku seisukohast on oluline nii see, kas ta ise on piiritletud, kui ka see, kas lauses kirjeldatud sündmus tervikuna on piiritletud (st kas on kestev protsess või ühekordne sündmus). Verbid, mis lubavad täis- ja osaobjekti vastandust (piirivõimalusega verbid), saavad asjasõna jaatavas kõnes piiritletud sündmuse puhul kasutada ainult täisobjektina. Ühekordse (ehk piiritletud) sündmuse kohta saame öelda *võtan raamatu*, mitte *võtan raamatut*. Osastavas sihitis *raamatut* näitab kohe, et tegemist on protsessiga ja verbiga *võtma* see eriti loomulik polegi. Mõne teise verbiga, nt *pesema*, võib piiritletud objekt olla nii omastavas kui ka osastavas, sest esimesel juhul on tegevus piiritletud ja lõpetatud (*pesen auto*), teisel aga piiritlemata ja kestev (*pesen autot*). Ainesõnad aga lubavad nii täis- kui ka osaobjekti mis tahes verbidega, kusjuures täisobjekti kasutuse korral muutub ainesõna juba käändevaliku kaudu piiritletuks. Nt saame öelda nii *võtan vee* kui *võtan vett*, kusjuures omastavaline *vee* on selles kontekstis automaatselt piiritletud ehk tähistab konkreetset veehulka (nt pudeli- või klaasitäit). (Täpsemalt piiritletuse kategooria ja eesti sihitise vormi kohta vt EKG 1993: 51–52, Rajandi, Metslang 1979.)

Teine substantiivide oluline semantiline tunnus on **elusus**. Bioloogiliselt on elusus seotud ainevahetusega: kui objekt sünnib, toitub ja sureb, siis on ta elus. Keeleline elusus on aga eri keeltes erinev ega lange üldiselt kokku bioloogilise elususega. Eesti keele kategoriaalses süsteemis on elus ainult liikuvad elusobjektid (vrd *puu*, *mis kasvab* ja *kassipoeg*, *kes kasvab*), kuid on keeli, milles piir elusa ja elutu vahelt jookseb teisiti.

Paljudes keeltes on elususkategooria kõrval oluline ka inimsuskategooria. Nt on soome kirjakeeles pronoomen *hän* kasutusel ainult inimeste kohta (tõsi, kõnekeeles on teisiti). Eesti keeles on inimsus grammatikas oluline umbisi-

kulise tegumoe puhul: üldjuhul kasutatakse seda siis, kui varjatud tegija on inimene või inimesed. Lause *Seal ehitatakse maja* on tavaline, *Seal ehitatakse pesa* aga mitte nii tavaline, kui silmas peetakse nt sipelgaid.

Keeletüpoloogias on tuntud elusushierarhia (12), mis oli algselt loodud seletama süntaksi eripärasusi (konkreetsemalt ergatiivsete keelte subjektimarkeerimist), kuid mida on hiljem kasutatud ka muude grammatiliste nähtuste seletamiseks (vt nt Whaley 1997). Hoolimata oma nimest on selles astmestikus peale elususe oluline ka definiitsus (vt ptk 10), sest loomulikult ei ole *mina* (1. isik) või *sina* (2. isik) sõna otseses mõttes elusam kui *tema* (3. isik) või *Jüri* (pärinimi), pigem on nad alati definiitsed, st tuvastatavad. Võime öelda, et elusushierarias on kombineerunud elusus, definiitsus ja ehk ka aktiivsus.

(12) Elusushierarhia

1./2. isiku pronoomen > 3. isiku pronoomen > inimese pärinimi > inimest tähistav substantiiv > elusolendit tähistav substantiiv > elutut objekti tähistav substantiiv

Paljudes keeltes on substantiivide kasutuses määrav nende **sugu**. Inglise keeles tehakse vahet bioloogilise soo (*sex*) ja grammatilise soo (*gender*) vahel. Eristus on oluline seetõttu, et kuigi sugu markeerivates keeltes langevad bioloogiline ja grammatiline sugu omavahel suuresti kokku, ei pruugi see alati nii olla. Pealegi on paljudes keeltes grammatiline sugu ka elututel objektidel, mis bioloogilist sugu omada ei saagi. Grammatiline sugu on nimisõnade klassifitseerimise alus ja nendes keeltes, kus sookategooria olemas, käituvad ka teised lauseliikmed grammatiliselt erinevalt eri soost nimisõnadega.

Soome-ugri keeltes puudub grammatilise soo kategooria. Eesti keeles leidub küll paar naissoole viitavat liidet (*-tar*, *-nna*), kuid need ei mõjuta lause grammatilist vormistust. Seetõttu on eesti keeles võimalik inimesest rääkida nii, et tema bioloogiline sugu ei ole teada. Samas on vähemalt argivestluses siiski kombeks ühel või teisel leksikaalsel viisil osutada, kas räägitakse mehest või naisest.

Mõnes keeles on substantiivide oluliseks semantiliseks tunnuseks ka vastavate entiteetide **füüsilised parameetrid**: kuju, suurus, laius jms. Nt eespool nimetatud klassifikaatorkeeled (nagu jaapani ja tai) jagavad entiteetid tihti just kuju alusel klassidesse. Kuigi eesti keeles klassifikaatoreid ei ole, mõjutavad ruumilised parameetrid nt käänete kasutamist: sisekohakäänded sobivad nende füüsiliste entiteetide puhul, millel on sisemus (*kastis*, *kotis*), väliskohakäänded aga nende puhul, millel on pind (*laual*, *toolil* jms). Entiteetid, mille pinnast tavaliselt ei räägita, saavad väliskohakäände vormis harilikult omaja

tõlgenduse: *kotil* tähendab 'kott omanikuna' (nt *kotil on sang*), kui tahame öelda, et kast on *koti peal*, kasutame enamasti kaassõnafraasi.

4.3. SÜNDMUSED JA VERBID

4.3.1. Verbid sõnaliigina

Tavaliselt kodeerivad verbid keeles järgmisi tähendusi: liikumine (*kõndima, jooksmata*), paigalolu (*seisma, hoidma*), mõjutamine (*lööma, ehitama*), andmine (*andma, müüma*), taju (*nägema, kuulma*) ja kõnelemine (*ütleva, küsima*) (Dixon 2004). Verbiga tähistatud tegevus on alati selles mõttes abstraktne, et tegevust sooritab keegi, keda ei saa teisiti sündmusest eristada kui abstraherides. Me ei näe kunagi kusagil puhast jooksmist, vaid ainult jooksvaid inimesi, loomi ja vedelikke; samuti ei ole võimalik vaadelda puhast laulmist, vaid ainult laulvaid inimesi või linde. Polüsünteesilised keeled seovadki tihti tegija ja tegevuse üheks pikaks sõnavormiks, kuid meile tuttavamad soome-ugri ja indoeuroopa keeled väljendavad üldiselt lauses tegijat ja tegevust eri sõnadega, alust nimi- või asesõnaga, öeldist tegusõnaga. Sellistes keeltes on verbi põhimõtteliselt võimalik defineerida formaalsete kriteeriumite alusel: verb on sõna, mis seob endaga subjekti ja objekti ning muutub (vähemalt eesti keeles) ajas, isikus, kõneviisis, tegumoes ja kõneliigis.

Semantika vaatepunktist on oluline, et verbid tähistavad sündmusi, seega teise astme entiteete Lyonsi järgi (vt jaotis 4.2.2). **Sündmustele** on omane ajaline mõõde: teatud aja jooksul miski kas muutub või püsib. Muidugi saab verbidest tuletuse (või ka nulltuletuse) abil moodustada substantiive (*jooksmine, jooksjä, jooks*), milles on erineval määral ühendatud füüsiliste entiteetide ja sündmuste omadused. Teonimi (*jooksmine, laulmine*) või nulltuletusega saadud substantiivi moodustamine mõistestab sündmuse asjana (reifitseerib), mida saab loendada, käänata ja seega kasutada nominaalsete lauseliikmetena (alus, sihitis, määrus), käsitleda (eba)spetsiifilise või (in)definiitsena jne.

Kognitiivses keeleteaduses, kus sõnu jagatakse kõige üldisemal tasandil asjade (*thing*) ja suhete (*relation*) tähistajateks, käsitletakse verbe kui tempo- raalseid suhteid (atemporaalseid suhteid väljendavad pre- ja postpositsioonid, adverbid ja adjektiivid; Langacker 1987, 2008). Verb väljendab Langackeri järgi protsessi. **Protsess** on defineeritud kui suhet väljendavate seisundite (*state*) järjestus. Sisuliselt on Langackeri *protsess* ja eelkäsitatud *sündmus* sünonüü-

mid, mis kuuluvad siiski eri teoreetilistesse paradigmadesse. Protsessi all võidakse mujal mõelda ka ainult üht tüüpi sündmusi.

4.3.2. Sündmuste liigid

Sündmusi liigitatakse mitmel viisil. Tuntud ja palju kasutatud on Zeno Vendleri (1967: 606–610) jaotus **tegevusteks** (*activity*), **seisunditeks** (*state*), **saavutusteks** (*achievement*) ja **sooritusteks** (*accomplishment*). Eesti keele grammatika (EKG 1993: 22–23) käsitleb sündmuste tüüpilist kulgu ja struktureeritust (ehk **tegevuslaadi** grammatilist kategooriat) kahe opositsiooni abil: **dünaamiline/staatiline** ja **duratiivne** (kestev)/**momentaanne** (hetkeline).

Kognitiivsel lähenemisel jagab Langacker verbid kõigepealt **perfektiivseteks** ja **imperfektiivseteks**, kusjuures see jaotus on oma olemuselt sarnane loendatavate ja loendamatute sõnade vastandusega substantiivide hulgas (vt jaotis 4.2.3). Perfektiivsed verbid on selles mõttes nagu loendatavad nimisõnad, et nendega väljendatud tegevus on piiritletud ja põhimõtteliselt lõpuni jõudev (*kukkuma, viskama, küsima* jne), samas kui imperfektiivsete verbide kodeeritud sündmused on nagu ained, mis ei oma selget piiri (*olema, omama, teadma, uskuma, armastama*, Langacker 2008). Seega osutub nii entiteetide kui ka sündmuste kategoriseerimise ühisosaks ja olulisimaks aluseks piiritletuse mõiste (mida ka eesti keeleteaduses on palju ja edukalt kasutatud, nt EKG 1993).

Näeme, et erisugused sündmuste ja verbide liigitused ei kattu päris täpselt, kuid neil on küllaltki suur ühisosa. Olulisim jaotus näib siiski olevat dünaamiliste ja staatiliste sündmuste vahel. Staatilised sündmused on seisundid, dünaamilised jagunevad omakorda edasi selle järgi, kas nad on a) teelised, st omavad tegelikku või potentsiaalset resultaati, või b) ateelised. Ateelised ehk resultaadita dünaamilised sündmused on tegevused, teelised sündmused jagunevad omakorda punktuaalseteks saavutusteks ja duratiivseteks sooritusteks.

Dünaamilised on sündmused, millel on suhteliselt selge ajaline struktuur, st neil on algus ja lõpp ning nad väljendavad erinevust alguse ja lõpu vahel (13a–c). Neis näidetes on tegijad vastavalt *mees, tüdruk* ja pöördelõpuga väljendatud *meie*. Dünaamilise sündmuse käigus miski muutub: raamat kaob laualt ja satub mehe omandusse (13a), lilled saavad korjatud (13b) ja supp saab valmis (13c). Näidetes (13d) ja (13e) on väljendatud liikumisi, tegija vaheatab neis asukohta. **Seisundid** on ajas stabiilsemad, neil ei ole nii selget ajalist

struktuuri ja grammatiline subjekt pole niivõrd tegija kui omaduse kandja. Näidetes (13f–h) kannavad omadusi *paksus*, *odavus* ja *maitsvus* vastavalt *raamat*, *lilled* ja *supp*.

(13)

Dünaamilised sündmused:

- a. Mees võttis laualt raamatu.
- b. Tüdruk korjab tihti lilli.
- c. Homme teeme lõunaks suppi.
- d. Koer jookseb tänaval.
- e. Noored väljusid kinost.

Seisundid:

- f. Raamat on paks.
- g. Lilled maksavad vähe.
- h. Supp maitseb kõigile hästi.

Dünaamilistel ja staatilistel sündmustel on semantilisi erinevusi, mis põhjustavad erinevusi grammatilistes võimalustes. Need erinevused ja nende tuvastamise kontrollkatsed on William Frawley (1992) loetlenud küll inglise keele dünaamiliste ja seisundiverbide kohta, kuid üldiselt kehtivad nad ka eesti verbide puhul. Tähele tuleb panna seda, et eri kontekstides võib sama verb olla erinevate sündmuste kirjeldaja. Nt *maksma* ja *maitsema* esinevad eesti keeles nii sihiliste dünaamiliste verbidena (*Poiss maksab raamatu eest raha ära ja siis maitseb suppi*) kui ka sihitute seisundiverbidena (13g ja 13h).

1. Tegevust väljendavad dünaamilised verbid võivad esineda progressiivis, inglise keeles väljendub see konstruktsioonina *V+ing* (*is singing*), eesti keeles vastab sellele ligilähedaselt *mas*-konstruktsioon ajalise kestuse tähenduses: võime öelda *tüdruk on lilli korjamas*, aga ebaloomulikuna tundub **lilled on vähe maksmas*. Progressiivi kasutuse võimalus/võimatus lähtub sellest, kas sündmusel on ajaline kestus või mitte.

2. Dünaamilise verbiga lause võib olla loomulik vastus küsimusele *Mis juhtus?*, seisundiverbiga lause aga mitte. Võime ette kujutada vastuseid *Mees võttis laualt raamatu*; *Tüdruk korjas aasalt lilli* ja *Tegime lõunaks suppi*, kuid oleks raske (kuigi tegelikult mitte päris võimatu) ette kujutada konteksti, milles saaks sellisele küsimusele vastata *Raamat oli paks*, *Lilled maksid vähe* või *Supp maitseb kõigile hästi*. See katse näitab, kas sündmus on tajutav diskreetse üksusena ja terviklikuna.

3. Dünaamilisi verbe saab loomulikult viisil kasutada käskivas kõneviisis: *Võta raamat!*, *Korja lilli!* ja *Tee suppi!*, seisundiverbe aga mitte: **Ole paks!*

**Maksa vähe!* või **Maitse hästi!* (kaks viimast lauset on muidugi võimalikud nende verbide transitiivses tähenduses). Käskiva kõneviisi kasutuse võimalus näitab, et verbiga tähistatud sündmus on tahtlikult läbi viidud, mistõttu see ei kattu täielikult dünaamilise/staatilise vastandusega.

4. Dünaamilisi verbe saab laiendada viisimäärustega *hoolikalt* või *tahtlikult*, nt *Võttis raamatu hoolikalt* või *Korjas tahtlikult kokku kõik lilled*, ebaloomulikud on aga **Raamat oli hoolikalt paks* või **Supp maitstes tahtlikult hästi*. See katse näitab, kas sündmuse kujutuses on esil selle läbiviimise protsess.

Mitmed verbirühmad jäävad siiski dünaamiliste ja seisundiverbide piirimaile, seega peame taas tunnistama, et meil ei ole tegemist mitte jäiga jaotusega tegevusteks ja seisunditeks (dünaamilisteks ja staatilisteks), vaid pigem skalaarse jaotusega. Skaala ühes otsas on sel juhul tüüpilised dünaamilised sündmused, mis läbivad kõik ülal loetletud kontrollkatsed ja on seega ajalise kestusega, üksikjuhtumina käsitletavad ja tegija poolt (enamasti tahtlikult) läbi viidud, teises otsas tüüpilised seisundid, mis on kõikides katsetes negatiivsed, sest neil puudub ajaline kestus, nad pole käsitletavad üksikjuhtumina ega pole ka läbi viidud tahtlikult. Vahepeale jäävad aga sellised verbirühmad, mis läbivad katsed vaid osaliselt positiivselt. Nt asendiverbid *lamama*, *istuma*, *kükitama* jne seisundi tähenduses (*poiss lamab/istub/kükitab vaibal*) on pigem seisundid kui tegevused, kuid neid saab vabalt kasutada käskivas kõneviisis (*lama/istu/kükita edasi!*). Inglise keele asendiverbe saab ka väga hästi kasutada progressiivsetena (*he is sitting*), eesti keeles see nii loomulik ei tundu (*?ta on istumas*), aga eesti *mas*-konstruktsioon ei ole ka inglise *ing*-konstruktsiooni täpne vaste.⁴ Kuigi asendiverbid on suhteliselt staatilised, omavad nad siiski ajalist kestust, sest üldjuhul on neil algus ja lõpp (inimene ei istu kogu aeg, vaid ainult aeg-ajalt). See ongi põhjus, miks neid võib kasutada progressiivis.

Dünaamilisi sündmusi on edasi jagatud tegevusteks, sooritusteks ja saavutusteks. **Tegevused** on sündmused, millel on selge tegija, kuid ei ole välistatud resultaati. Tegevus on piiritletud ajaliselt, omades algust ja lõppu, kuid mitte tegevuse tulemuse kaudu. Tegevused saab omakorda jagada objektile suunatud tegevusteks (*vaatama*, *nägema*) ja liikumisteks (*kõndima*, *ujuma*). Traditsioonilise grammatika järgi vastab see jaotus verbide transitiivsus/intransitiivsus vastandusele, kuid kuna see on defineeritud formaalsete grammatiliste parameetritega (kas verb vajab lauses grammatilist objekti või mitte)

⁴ Niipea kui vaatame aga korpustesse, leiame ka eesti asendiverbide *mas*-konstruktsiooni, nt *Pildil olid kaks meest ja üks naine istumas mingi lehtla pinkidel*.

ja on ka tegelikkuses küllaltki raske kindlaks määrata, siis räägime sündmuse tasandil pigem sellest, kas sündmuse osaliste hulgas on objekt või mitte.

Saavutuste all mõeldakse selles raamistikus selliseid teelisi sündmusi, mis on oma ajaliselt parameetrilt punktuaalsed, **sooritused** on aga sellised resultatiivsed sündmused, mida on käsitletud protsessina. Saavutused põhjustavad muutuse tegija seisundis (*surema, mõistma*). Kes *sureb*, on lõpuks *surnud*, kes *mõistab*, on lõpuks *mõistnud*. Ühe rühmana käsitletakse saavutuste hulka kuuluvana muutusverbe, mida vaatleme jaotises 4.3.3.3.

Sooritused on sündmused, mis jõuavad tegevuse tulemusel (st mingi aja jooksul) resultaadini. Nt väljendavad sooritusi laused (14), mille oletus on, et ükskord saab muru püगतud, malemäng mängitud ja lõuna valmis.

(14)

- a. Ma hakkan muru pügama.
- b. Võiksime teha ühe malemängu.
- c. Ema teeb lõunat.

Soorituse puhul sündmus mitte lihtsalt ei lõpe loomulikult tüüpilisel viisil, vaid tegevuse tulemusel saadakse ka lõppresultaat, nt *valmis kirjutama/ehitama/tegema*. Keeled erinevad üksteisest selle poolest, kuivõrd neis on eraldi tüved või vormid resultatiivsuse väljendamiseks. Eesti keeles võib sama verb tähistada tegevust (*ta kirjutas raamatut mitu aastat*) või resultatiivset sooritust (*ta kirjutas huvitava raamatu*). Ühe rühmana kuuluvad soorituste hulka performatiivid, mille all mõeldakse kõneakte tähistavaid verbe, millest tuleb juttu jaotises 4.3.3.6.

Kuigi tüüpiliselt seostatakse iga sündmusetüübiga oma verbirühma, ei ole see seos ühene. Nt liikumissündmust võib käsitleda kui liikumistegevust (*poiss jookseb tänaval*) ja kui saabumist mingisse sihtkohta (*poiss jooksis kuuri*). Seega ei saa üheselt öelda, et verb *jooksma* oleks tegevusverb või sooritusverb, nendesse rühmadesse saame tegelikult jagada ainult sündmusi.

4.3.3. Verbide semantilisi rühmi

Jaotises 4.3.2 vaatlesime sündmuste liike. Verbe on aga eri otstarvetel jagatud ka väiksematesse semantilistesse rühmadesse vastavalt sündmuse konkreetsematele omadustele. Vaatleme mõningaid rühmi, arvestades sellega, et neid on esitatud muidugi rohkem, kui siinses ülevaates loetletud.

4.3.3.1. Tuumverbid

Siin vaatleme verbe, mis on väga sagedased ja millel on mitmesuguseid, sh grammatilisi tähendusi. Neile kõigile on ühine see, et nad võivad üksi tähistada mingit (enamasti ruumi- või omandusvaldkonna) sündmust, kuid võivad ka esineda koos nimisõnaga tugiverbiühendis või koos teise verbiga ahelverbina, omades pigem grammatilist kui leksikaalset tähendust.

Tuumverbideks nimetatakse keele kõige sagedasemaid, skemaatilise tähendusega verbe, millel on rikkalik ja produktiivne grammatiliste funktsioonide hulk. Eesti keele tuumverbe kõige põhjalikumalt uurinud Ilona Tragel (2003) on nende hulka lugenud järgmised verbid (iga verb on esitatud oma primaarse tähenduse rühmas, kuigi tegelikult kuuluvad nad enamasti mitmesse rühma):

üldverbid *olema* ja *tegema*;

liikumisverbid *tulema*, *minema*, *käima*;

omandamisverbid *saama*, *võtma*, *andma*, *panema*, *viima*, *tooma*;

modaalverbid *võima*, *pidama*, *tahtma*;

algusverb *hakkama*;

kausaalverbid *ajama* ja *laskma*;

muutusverb *jääma*.

See loetelu ei ole lõplik, sest tuumverbid ei ole kindlalt piiritletud verbiühem. On veel palju verbe, millel on tuumverbi-laadseid grammatilisi tunnuseid, kuid mis ei kuulu eelolevasse loetellu nt seetõttu, et nad pole piisavalt sagedased. Nii on verb *lööma* kasutusel paljudes konstruktsioonides grammatilise algust tähistava verbina (*lõi kõhklema*, *lõi vedelaks*). Kognitiiv- ja suhtlusverbid (*üttelema*, *nägema*, *teadma*) on loetelust välja jäetud seetõttu, et neil ei ole piisavalt mitmekesisist grammatilist polüseemiat (Tragel 2003: 23).

Tabelis 4 on esimeses tulbas sellised laused, kus tuumverbid kannavad üksi sündmuse tähendust. Teises tulbas on näited, kus samad verbid esinevad koos nominaalse liikmega teises tähenduses. Kolmandas tulbas on ahelverbikonstruktsioonid. Teises ja kolmandas tulbas on iga lause juures ka mõisteline valdkond, mida verb selles konstruktsioonis esindab. Siinkohal on esitatud ainult mõned tuumverbide tüüpilisemad polüseemiamudelid, nende täpsem kognitiivsemantiline analüüs leidub Ilona Trageli väitekirjas (2003: 27–53).

Tabel 4. Tuumverbide tähendusi

Tuumverb sündmuse tähistajana	Tuumverb tugiverbina	Tuumverb ahelverbi osana
Poiss sai isalt raamatu. (ka õnnestumise tähenduses: Mees sai auto alt välja.)	Sain terveks. (MUUTUS)	Ma saan õhtul teatrisse tulla . (MODAALSUS) Sain asjast teada . (RESULTATIIVSUS)
Andsin talle raamatu.	Õpetaja andis tundi. (TEGUTSEMINE)	Seda annab parandada . (MODAALSUS)
Panin raamatud lauale.	Poiss pani putku. (ALGUS)	Kloun pani lapsed naerma . (PÕHJUSTAMINE) Lapsed panid punuma . (ALGUS)
Poiss võttis laualt raamatu.	Jooks võttis mu võhmale. (PÕHJUSTAMINE)	Jooks võttis mu hingeldama . (PÕHJUSTAMINE)
Jäin pikaks ajaks koolimajja.	Jäin haigeks. (MUUTUS)	Jäin magama . (ALGUS)
Poiss läks parki.	Läksin näost punaseks. (MUUTUS)	Lähen toon raamatu kodust ära. (ALGUS)
Poiss tuli pargist.	Haige tuli teadvusele. (MUUTUS)	Mul tuleb see töö valmis teha . (MODAALSUS) Tulen toon sulle raamatu. (ALGUS/TULEVIK)
Ajasime lambad karjamaale.	Sekretär ajab asju. (TEGUTSEMINE)	Kloun ajas lapsed naerma . (PÕHJUSTAMINE)
Kalamehed lasksid võrgud merre.	Poiss lasi vilet. (TEGUTSEMINE)	Lasksin õmblejal kleidi õmmelda . (PÕHJUSTAMINE) Lase käia! (ALGUS)
Pean oma asju laual.	Peame sünnipäeva. (TEGUTSEMINE)	Pean selle töö valmis tegema . (MODAALSUS) Ta pidi homme tulema . (MODAALSUS) Pidin peaaegu ümber kukkuma . (AVERTIIVSUS)

Tugiverbiühendiks nimetatakse sellist verbist ja noomenist või noomenifraasist koosnevat struktuuri, mille tähenduse annab noomen(ifraas) ning verbi osaks on ainult grammatilised funktsioonid: väljendada aega, isikut, tegumoodi jms ja siduda tegevust väljendavat noomenit, mis semantiliselt on lauses predikaadiks, muude osalistega selles lauses (Muischnek 2006: 18). Seega on **tugiverb** (*support verb*) selline verb, mis oma suhteliselt laia tähendusega võimaldab siduda paljusid noomenifraase. Eesti keeles on tüüpilised tugiverbid *tegema*, *panema*, *ajama* tuumverbide hulgast, aga ka nt *toimuma*, *sooritama* ja *juhtuma*, mis on küll tugiverbina täiesti tüüpilised (Muischnek

2005: 16 jj), kuid ei ole samal viisil mitmetähenduslikud nagu tuumverbid. Tabelis 4 on tugiverbide tähenduseks märgitud TEGUTSEMINE.

Muutusverbid *saama*, *jääma*, *minema* võivad esineda tugiverbidena grammatilises mõttes (st noomenifraas kannab põhitähendust), kuid nad erinevad tüüpilistest tugiverbidest suhteliselt tugeva oma tähendusega. Kui verbiühendis *sünnipäeva pidama* annab põhilise osa sündmuse kirjeldusest noomen *sünnipäev*, siis ühendis *haigeks jääma* on verbil tugev mõju kogu lause tähendusele, sest just verbist selgub see, et tegemist on muutusega (mitte püsiva omadusega), samuti see, et muutus on negatiivselt hinnatud.

4.3.3.2. Liikumisverbid

Liikumisverbid on rühm verbe, mida tihti vaadeldakse ühe eraldi seisva klassina. Nad on oma otseses tähenduses seotud liikumissündmuse ja seega ruumivaldkonnaga. Tüüpiliselt on nad intransitiivsed (*poiss jookseb/kõnnib/hüppab/roomab/lonkab*), kuid võivad eriti spordivaldkonnas olla kasutatud ka transitiivsetena (*jookseb tõkkeid, hüppab kaugust*). Kui defineerida liikumisverbid asukoha vahetust tähistavate verbidena, siis on nad juba definitsiooni järgi tüüpilised tegevused ja oma olemuselt dünaamilised. Samas on aga hulk verbe, mis kirjeldavad liikumist, kuid ei tähista asukoha muutust (*pöörlema, värisema, tõmblema* jms). Kui ka need arvata liikumisverbide hulka, siis osutuvad neist mõned kas täielikeks seisundiverbideks või siis tegevuste ja seisundite vahepealseid sündmusi kajastavateks. Liikumisverbe on selles raamatus käsitletud komponentanalüüsi meetodiga jaotises 3.2.2, ruumi ja liikumist ühe olulise kognitiivse valdkonnana aga jaotises 7.5.2, verbi *jooksma* polüseemiaga tegeldakse alaptk-s 6.4.

4.3.3.3. Muutusverbid

Muutusverbid on rühm verbe, mille põhitähendus on subjekti üleminek ühest seisundist teise. Eesti keeles saab muutust väljendada verbiga *muutama*, tuumverbide *jääma*, *saama*, *minema* ja piiratumalt ka *tulema* abil, kusjuures tuumverb markeerib sel juhul muutuse üldiseloomu, konkreetsem tähendus selgub aga määrusest, mis tüüpiliselt on nimisõna või omadussõna saavas käändes või adverb. Muutusverbide kasutust saab suures osas seletada järgmiste põhitähenduste abil (näited 15, täpsemalt tuumverbide muutustähendusest vt Pajusalu jt 2004: 43–52):

- ♦ *jääma*: negatiivne muutus (halvemaks või nõrgemaks/vähemaks),

- ♦ *saama*: positiivne muutus, tüüpiliselt elusa subjekti jõupingutuste abil,
- ♦ *minema*: tahtmatu või elutu subjekti puhul positiivne (suuremaks/rohkemaks) muutus,
- ♦ *tulema* : piiratuma kasutusega; eelkõige muutus, mida võib tõlgendada kõnelejaga samasse sfääri liikumisena.

(15) Tuumverbide muutustähendused

- a. *jääma*: ta jäi haigeks/purju/rasedaks; vihm jäi nõrgemaks/vaiksemaks
- b. *saama*: sai terveks/õpetajaks/õnnelikuks
- c. *minema*: läks närvi/rõõmsaks/näost punaseks; vihm läks tugevamaks
- d. *tulema*: tuli teadvusele; asi tuli ilmsiks

Mõnede muutuste jaoks saab paralleelselt kasutada ka adjektiivist tuletatud verbi, nt *haigestuma*, *rõõmustama*, *nõrgenema*, *tervenema*, *punastama*, *tugev-nema*.

4.3.3.4. Modaalverbid

Üks tuumverbide olulisi grammatilisi funktsioone on modaalsuse väljendamine. **Modaalsus** on lause tähenduse see osa, mis tähistab kõneleja suhet propositsiooniga ehk lause põhiväitega või mõne lauseosalise suhet ülejäänud sündmusega. Esimeses tähenduses (kõneleja suhe) ei kuulu modaalsus seega propositsiooni hulka. Nt lauses *Võib-olla tuleb homme ilus ilm* on *homme tuleb ilus ilm* propositsioon, *võib-olla* on aga kõneleja hinnang olukorrale, mis ei kuulu olukorra enda hulka. Teises tähenduses, kui see on lause ühe tegelase suhe tegevusse, kuulub modaalsus terviklause propositsiooni, kuid ei kuulu madalamal tasandil tegelase seisukohast sündmuse hulka. Nt lauses *Poiss arvas, et võib-olla tuleb homme ilus ilm* on tervikpropositsioon kogu poisi arvamus, kuid madalamal tasandil on ikkagi lõppsündmus, millest räägitakse – *homme on ilus ilm* –, lisaks esitatakse poisi kui tegelase vaatepunktist suhtumine selle sündmuse tõenäosusse.

Klassikaliselt jagatakse modaalsus kolme liiki: **episteemiline** e **tõenäosusmodaalsus** näitab propositsiooni tõenäosust (*võib-olla ta tuleb homme*), **deontiline** e **lubatusmodaalsus** propositsiooni lubatust/kohustuslikkust (*sa pead selle homseks ära tegema*) ja **dünaamiline** e **võimelisusmodaalsus** suutelisust või võimelisust (*sa suudad selle homseks ära teha*). Paljudes käsitlustes peetakse modaalsuse neljandaks liigiks **hinnangumodaalsust** (*on hea, et sa tuled homme*), mõnikord aga jäetakse hinnang modaalsfäärist välja ja käsitletakse seda eraldi nähtusena. Kuna lubatus-, võimelisus- ja hinnangumodaalsus raken-

duvad eelkõige lause tegijarollile, st tegija on see, kellel on lubatud, kes suudab või hindab midagi, nimetatakse neid ka agendikeskseteks modaalsusteks.

Uuemad (kognitiivsed) modaalsuse käsitlused ühendavad sotsiaalse (st traditsioonilise terminiga deontilise) ja füüsilise (st dünaamilise) modaalsuse juurmodaalsusteks ja eristavad neist episteemilise ehk järeldusmodaalsuse (Sweetser 1990: 59). Leonard Talmy (2000 I, ptk 7) jõudünaamika (*force dynamics*) käsitluse järgi tajuvad inimesed modaalsusi takistuste ületamisena. Takistused võivad olla sotsiaalsed (*ei lubata*) või füüsilised (*ei saa, ei õnnestu*). Tõenäosuslikud otsustused sünnivad järelduste kaudu vastavalt oletatavate takistuste olemasolule või puudumisele.

Modaalsuse väljendamiseks on keeltes palju erisuguseid vahendeid, sealhulgas adverbe (*võib-olla, tõenäoliselt, loodetavasti, kindlasti* jne) ja grammatilisi vorme (dünaamilise modaalsuse üheks põhiväljendajaks on käskiv kõneviis, episteemilise modaalsuse ühte varianti väljendab eesti keeles kaudne kõneviis). Siinkohal on meile olulised **modaalverbid**, mis väljendavad modaalsust ahelverbides. Modaalverbid ei esine (modaaltähenduses) kunagi üksi, vaid vajavad alati teise verbi infiniitvormi, et terviklikku lauset moodustada.

Eesti keele sagedasimad modaalverbid on tuumverbid *võima, saama* ja *pidama*. Nende hulgas on ainult *võima* puhas modaalverb ja grammatiliselt staatusest abiverb, millel õieti muid tähendusi polegi. See-eest võib ta elusa grammatilise subjekti puhul väljendada nii dünaamilist, episteemilist kui ka deontilist modaalsust, muude subjektide puhul kahte viimast (Uuspõld 1989, Tragel 2001), kusjuures alati ei ole võimalik üheselt eristada, millist neist (näited 16). Siiski ei tähenda see, et *võima* esineks kõigis modaalühendustes, nt kohustust ta ei väljenda.

(16)

- a. *Mari võib homme läbi tulla*: episteemiline (võib juhtuda, võib-olla), deontiline (on lubatud) või dünaamiline (suudab).
- b. *Kirjalik eksam võib kesta kaks tundi*: deontiline (on lubatud kesta) või episteemiline (võib juhtuda, võib-olla).
- c. *Homme võib hakata lund sadama*: episteemiline (võib-olla).

Saama on modaalverbina eelkõige dünaamilise modaalsuse verb, väljendades oma grammatilise subjekti võimelisust sooritada infiniitse verbivormiga väljendatud tegevust. See võimelisus võib aga olla tingitud eri asjaoludest, mis teeb *saama* modaalühenduse ühese kirjeldamise raskeks. Tüüpiline *saama* väljendab füüsilist võimelisust (17a), kuid võimelisus võib olla tingitud ka kellegi loast, mis teeb modaalühenduse pigem deontiliseks (17b). Mõnikord

võib *saama* olla ka viisakusmodaal, mis öieti ei väljendagi modaalsust, vaid on palve pehmendajaks ja seega viisakusvahendiks nagu näites (17c).

(17)

- a. Ainult tugev mees saab seda kivi liigutada.
- b. Saan homme sinu juurde tulla, sest ema lubas.
- c. Kas sa saad/saaks mulle kümme krooni laenata?

Pidama on eelkõige deontilise modaalsuse verb, mis väljendab kohustust. Deontiline modaalsus on seotud **deontilise autoriteediga**, lauses väljendatud või ka väljendamata käsu allikaga. Lauses (18a) on see *ülemus*, lauses (18b) aga tõenäoliselt mingi ülikooli õppekorralduseeskiri. Lauses (18c) väljendab *pidama* dünaamilist, st agendist endast lähtuvat vajadust, mille puhul ei ole deontilist autoriteeti (ehk lihtsamalt öeldes: keegi ei käsi ega luba). *Pidama* on huvitav oma mitme grammatiseerumisprotsessi poolest, mida Mati Erelt on käsitlenud postmodaalsetena (Erelt 2001). *Pidama* võib väljendada realiseerimata kavatsust, nagu näites (18d). Nagu on näha tabelist 4 eespool, võib teda kasutada ka juhtumata jäämise tähenduses (avertiivina) nagu lauses (18e): siin pole enam sugugi tegemist kellegi/millegi kohustusega, lause tähendus on tegelikult parafraseeritav kujul „peaaegu oleks juhtunud, aga ei juhtunud see, et auto ajas jalakäija alla”. Samuti võib *pidama* olla kasutatud kaudse kõneviisi tähenduses nagu lauses (18f). Lauses (18g) on verbi *pidama* kasutatud tähenduses, mis kuulub järelaluslikkuse kaudu episteemilise modaalsuse valdkonda (teatud põhjustel oletan, et Mart on suure tõenäosusega Pariisis). (18f) ja (18g) on tegelikult väga lähedased, sest mõlema puhul on mingid kaudsed andmed võimaldanud oletada midagi lauses kirjeldatud sündmuse tõenäosuse kohta.

(18)

- a. Peeter pidi ülemuse käsul aruande koostama.
- b. Üliõpilasel peab semestris olema sooritatud 20 ainepunkti.
- c. Pean mütsi pähe panema, sest ilm on külm.
- d. Pidin linna minema, aga mõtlesin ümber.
- e. Auto pidi (peaaegu) jalakäija alla ajama.
- f. Jüri pidi homme tulema, kui Mari sõnu uskuda.
- g. Mart peab/peaks praegu Pariisis olema.

Modaalverbid on eesti keeles veel *suutma*, *tohtima*, *lubama* jms, mõned tuumverbidest on kasutatavad modaalse tähendusega konstruktsioonides, nt *tuleb teha*, *on vaja teha*, *on tarvis teha*.

4.3.3.5. Kausatiivid

Eraldi verbirühmana käsitletakse ka **kausatiive**. Kausatiivsed on verbid, mis kodeerivad korraga kahte sündmust: tegija poolt läbi viidud tegevust (põhjusündmus), mis põhjustab kellegi/millegi muutumise või tegutsemise (tulemsündmus). Tulemsündmus võib seega olla mis tahes neljast sündmuse tüübist. Põhjustamine võib olla väljendatud tüvega (nt *tapma* tähendab 'põhjustama kellegi surma'), tüve ja liite kombinatsiooniga ning perifrastiliselt. Eesti keeles on tuletusliite *-ta/-da* abil võimalik moodustada hulganisti kausatiivverbe, nt *äratama* 'ärkamist põhjustama', *põletama* 'põlemist põhjustama', *helistama* 'helisemist põhjustama'. Peale selle on olemas hulk tuumverbe, mille vähemalt üks tähendustest on kausatiivne ja mida kasutatakse koos mõne teise verbi infiniitvormiga perifrastilistes konstruktsioonides. Põhjussündmust väljendab sellistel juhtudel ahelverb tervikuna (vt näited 19).

(19)

- a. *panema*, nt *Tolm paneb mu kõhima*,
- b. *ajama*, nt *Kloun ajab naerma*,
- c. *jätma*, nt *Õpetaja jättis klassi kirjutama*,
- d. *laskma*, nt *Lasin kleidi õmmelda*.

Keeli võrreldes on arvatud, et mida otsesem on põhjustamine, seda lühemat võimalikku vormi kasutatakse (tüpoloogilist ülevaadet kausatiivide kohta vt nt Whaley 1997: 192–199). Tõepoolest, ka eesti keeles tähendab *tapma* otsesemat surma põhjustamist kui *surra laskma* ja *näitama* on otsesem põhjustamine kui *näha laskma*. Verb *laskma* ongi kausatiivina suhteliselt nõrga põhjustusseose väljendaja. Intuiitiivselt tundub siiski, et *ajama* ja *panema* on perifrastilistes konstruktsioonides sama tugeva põhjustusseose väljendajad kui vastavad kausatiivtuletised (vrd *naerutama* – *naerma ajama*, *jooksutama* – *jooksmata panema*), erinevus on pigem selles, kas sündmus kordub või mitte.

4.3.3.6. Performatiivverbid

Performatiivideks nimetatakse verbe, mis tähistavad kõneakti sooritamist. Seega peavad nad tähistama suhtlustegevust, millel on mingi eesmärk (nt *lubama*, *väitma*, *käskima*, *küsimata*) ja millega on seotud mingi kõneakti nimi (vastavalt *lubadus* või *lubamine*, *väide*, *käsk*, *küsimus* jne). Performatiivideks ei saa pidada verbe, mis küll tähistavad mingit suhtlustegevust, kuid mille tähenduses puudub kõneakti tüübi määrang. Nt *sosistama* või *karjuma* tähend-

davad küll suhtlustegevust, kuid määravad hääle parameetreid, mitte öeldu eesmärke, ega ole seetõttu performatiivid. Performatiivsushüpootees oletab, et iga kõneakti tähenduse koosseisu kuulub nn performatiivlause, mille formaliseeritud kuju on *mina + performatiivverb olevikus*, nt *mina väidan, et ...* või *mina küsin, kas ...* See performatiivverb võib mõnel juhul olla ka lauses olemas (tihti viisakuspõhimõtte tõttu tingivas kõneviisis), kuid enamasti oletab kuulaja konteksti ja lause enda põhjal ise, millist kõneakti parajasti sooritatakse. Näited (20a) esitavad selliseid performatiivverbe sisaldavaid kõneakte, näited (20b) aga performatiivverbita kõneakte, mille eesmärk on hõlpsasti oletatav.

(20)

a. Ma **küsin** (küsiks/tahaks küsida), mis kell loeng algab.

Luban, et teen selle homseks ära.

Väidan, et asjad on väga halvasti.

b. Millal loeng algab? (KÜSIMUS)

Teen selle homseks ära. (LUBADUS)

Asjad on väga halvasti. (VÄIDE)

4.3.3.7. Verbituletiste semantik

Verbide tähendusrühmi on vaadeldud ka tuletusõpetuse raames (nt Kasik 1996). Silmas tuleb pidada, et tuletise tähendus võib oma algvormi suhtes olla rohkem muutunud kui ainult tuletusliite tüüp tähenduse võrra. Kui võrdleme verbe *naerma* ja *naeratama*, siis kuigi liide *-ata-* on tüüpiline momentaanse tähenduse väljendaja, on *naeratama* siiski midagi muud kui hetkeline *naermine*. See on ka tuletuse suuremaid erinevusi muu vormimoodustusega võrreldes: tekkivad tähendused ei ole nii ennustatavad kui nt käändevormi lisamise puhul. Loetleme siinkohal tähtsamad (tuletatud) verbide tähendusrühmad ja toome mõned tüüpilisemad näited (terminid ja näited on suures osas pärit Reet Kasikult 1996):

- ♦ **frekventatiivid** väljendavad tegevuse kordumist (*lendlema, ekslema, küsitlema*);
- ♦ **kontinuaatiivid** väljendavad kestvat tegevust (*mürisema, nakitsema, laterdama*);
- ♦ **momentaanid** väljendavad hetkelist tegevust (*praksatama, kiljatama, seisatama*);
- ♦ **kausatiivid** väljendavad tüvega tähistatud tegevuse põhjustamist (*äratama, põletama, eksitama, kasvatama, sulatama*);

- ◆ **refleksiivid** väljendavad enesekohast tegevust, st võrreldes sama tüve sihilise variandiga on tegevuse patsient tegija ise ja verb on muutunud sihituks (*eralduma, ärrituma, samastuma*);
- ◆ **automatiivid** väljendavad iseeneslikku protsessi või sündmust, erinevus refleksiividest on eelkõige selles, et nende tegija on passiivne (*sulguma, kattuma, korduma*);
- ◆ **faktitiivid** on nimisõnadest tuletatud verbid, mille tähendus kujuneb selle kaudu, millist rolli sündmuses mängib tüvega tähistatud nimi- või omadussõna; rühm on semantiliselt väga mitmekesine, selle hulgas on suhteliselt selgem rühm **instrumentatiive** (*hööveldama, õngitsema, suusatama*);
- ◆ **muutusverbid** väljendavad tüvega väljendatud omaduse tekkimist või lisandumist (*paljunema, kivinema, vähenema*).

4.4. OMADUSED JA ADJEKTIIVID

Adjektiivid e **omadussõnad** on võrreldes substantiivide ja verbidega eri keeltes suhteliselt rohkem varieeruv sõnaliik, kuid siiski on ka arvatud, et see esineb kõikides keeltes (Dixon 2004). Eesti keeles on omadussõnad suur ja avatud sõnaliik, mis on paljuski sarnane nimisõnadega (samad käänded, öeldistaitena esinemine jms), kuid omab ka oma tüüpilisi omadusi (võrdlusastmed, nimisõnaga ühildumine jms). On aga keeli, kus adjektiivid on väga sarnased või ka peaaegu eristamatud verbidest või moodustavad väikeseliikmelise suletud klassi, nagu nt hausa keeles (afroaasia keelkond, Tšaadi keelerühm), kus on ainult 12 adjektiivi (*suur, uus, väike, vana, pikk, must, lühike, valge, värske, väike, halb, punane*) (Whaley 1997). Adjektiivide tuumtähendused, mille vahel jaotuvad nt ka eelloetletud hausa adjektiivid, jagunevad nelja rühma (Dixon 2004: 3–4):

KUJU ja SUURUS (*suur, väike, pikk, lai, sügav*);

VANUS (*uus, vana, noor*);

VÄÄRTUS (*hea, halb, tore, oluline, õnnelik*);

VÄRV (*punane, must*).

Kui keeles on adjektiive rohkem, väljendavad nad tüüpiliselt veel järgmisi tähendusrühmi:

FÜÜSILISED OMADUSED (*pehme, raske, puhas*);

INIMLIKUD OMADUSED (*õnnelik, tark, julm*);

KIIRUS (*kiire, aeglane*);

RASKUS (*kerge, raske*);

SARNASUS (*erinev, teistsugune*);

MÄÄRANG (*kindel, tavaline, õige*);

RUUMILISED OMADUSED (*kõrge, madal, parem, vasak*).

Selline loetelu ei ole küll ammendav, kuid iseloomustab mõnevõrra adjektiivide tüüprühmi.

Adjektiividel on keelekasutuses eelkõige kaks ülesannet. Kõigepealt väidetakse nende abil, et mingil entiteedil (mida tüüpiliselt väljendab nimisõna) on mingi omadus. Eesti keeles kasutatakse sel juhul predikatiivtarindit (öeldistäide, 21a), mõnes keeles (nt vene) aga võib adjektiiv funktsioneerida ka intransitiivse predikaadina. Teine oluline adjektiivi funktsioon on nimisõna juurde kuuluva täiendina täpsustada referenti, kellest/millest räägitakse (21b). Viimasel juhul funktsioneerib adjektiiv referentsiaalse süsteemi osana.

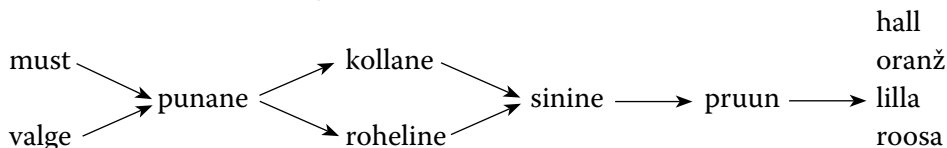
(21)

a. lill on ilus, maja on suur, õun on tavaline

b. ilus lill, suur maja, tavaline õun

Üks tüpoloogiliselt enim uuritud adjektiivirühm on **värvinimed**. Ühelt poolt on tegemist objektiivse reaalsusega, sest värvid on põhjustatud valguse füüsikalistest omadustest, teiselt poolt on tegemist inimese taju omadustega, kolmandaks võiks oletada kultuurilisi eripärasusi. Just viimaste osas on vaieldud kõige rohkem. Brent Berlini ja Paul Kay teedrajav teos „Basic Color Terms”(1969) postuleeris põhivärvinimede mõiste ja oletuse, et need arenevad igas keeles sama skeemi alusel (22). See teos pani aluse suurele hulgale empiirilisele värvide, aga hiljem ka muude adjektiivide uurimisele. Eesti keele kohta on katseliste välimeetoditega kindlaks tehtud, et põhivärvinimesid on 11, st meil on selles staatuses kõik skeemil (22) nimetatud värvinimed (Sutrop 1995).

(22) Värvinimede arengu skeem

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

substantiiv, adjektiiv, verb
 entiteet, omadus, sündmus
 reifitseerimine
 esimese, teise ja kolmanda astme entiteedid
 elusus
 piiritletus
 tegevus, seisund, saavutus ja sooritus
 tuumverb, liikumisverb, muutusverb, modaalverb, kausatiiv, performatiiv-
 verb

ÜLESANDEID

1. Otsusta iga järgneva substantiivi kohta, kas ta on konkreetne või abstraktne, elus või elutu ja piiritlemata või piiritletud, samuti kas tegemist on esimese või teise astme entiteediga (Lyonsi jaotuse järgi). Alati ei ole ainuõiget vastust olemas. Arutle, mis räägib ühe ja mis teise liigi kasuks.
õun, hommik, sääsk, siil, loeng, kirjandus, viirus, liiv, arvuti, kivi, matemaatika, lill, mesi
2. Reili Argus (2007) on uurinud, milliste sündmusetüüpidega seoses hakkavad lapsed kõige enne kasutama erinevaid ajavorme. Allpool on osa Arguse uuritud Andree verbivormidest vanuses 1;7–1;11 (st enne kaheaastaseks saamist). Kas nendest andmetest on näha, millistes sündmusetüüpides kasutab Andreas olevikku ja millistes minevikku? Kui on, siis kuidas sellist seaduspära seletada? Kontrollida saab Arguse artiklist lk 18 jj.
kammin, läks siia, istun, kukkus maha, leidsin korgi üles, põleb, nuuskab nina ära, kadus ära, tädi vaatas täpid üle, lendas ära issi, buss tuli, issi tõi lille, aitab emmet, koristan, emme sööb, notsu paistab sealt, ei saa külla tulla, ei taha torni ehitada

LISALUGEMIST

Põhjalikumalt võib entiteetidest ja sündmustest lugeda nt William Frawley raamatust „Linguistic Semantics” (1992), mis on osaliselt olnud ka siinse ülevaate alus. Keeletüpoloogilisest perspektiivist käsitleb substantiivide ja verbide mitmeid omadusi Lindsay J. Whaley (1997). Kognitiivse keeleteaduse vaadetega sõnaliikidele võib kõige hõlpsamini tutvuda Ronald Langackeri raamatust „Cognitive Grammar” (2008). Eesti keeles ja eesti näidetega on asja- ja ainesõnade vastandust juba 1979. aastal käsitlenud Henno Rajandi ja Helle Metslang.

Nimisõnade semantiliste ja süntaktiliste omaduste kohta on ülevaate kirjutanud Margit Langemets (2004b). Eesti keele tuumverbe on kõige rohkem uurinud Ilona Tragel (nt 2001, 2003), tema kirjutatud on ka enamik verbe puudutavaid peatükke raamatus „Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat” (Pajusalu jt 2004). Kausatiividest on kirjutanud Reet Kasik (2001).

Modaalsusest on eesti keeles ja eesti keele kohta kirjutanud Ellen Uuspõld (1989). Uuemaid kognitiivseid teooriaid on selles valdkonnas rakendanud Ilona Tragel oma väitekirjas (2003) ja artiklites (nt 2001). Eraldi on verbi *pidama* vaadelnud Mati Ereht (2001).

Põhjaliku uurimuse värvinimedest ja nende ajaloolisest arengust läänemeresoome keeltes on kirjutanud Mauno Koski (1983). Värv-, maitse-, temperatuuri- ja lõhnanimetusi eesti keeles on uurinud Urmas Sutrop (1995, 1998, 2000, 2005), värve tähistavaid liitsõnu ka nt Vilja Oja (1995).

Huvitavaid semantilisi uurimusi mitmest sõnarühmast on muidugi teisigi. Nt inimese iseloomujooni kirjeldavatest adjektiividest (aga ka vastavatest substantiividest) on kirjutanud Ene Vainik ja Heili Orav (2005).

5. SÜNTAKSI SEMANTILINE ALUS: TEMAATILISED ROLLID

Selles peatükis vaatleme, milliseid rolle mängivad sündmustes entiteetid, mida tüüpiliselt esitavad substantiivid või vastavad fraasid. Sellega jõuame sõnasemantika valdkonnast juba süntaksi piirimaile, kuid oleme selles mõttes siiski veel sõnatasandil, et teatud sõnadel on nende semantiliste eelduste tõttu kalduvus esineda ühes või teises rollis. Temaatilised rollid on valdkond, milles päris ühtset ja üldlevinud käsitlust polegi. Siin tuginema eelkõige William Frawley (1992: 197–249) käsitlusele.

5.1. TEMAAATILISE ROLLI MÕISTE

Temaatilised rollid (ka: semantilised rollid) on rollisuhted entiteetide ja sündmuste või omaduste vahel, süntaksitasandil suhted predikaadi ja selle argumentide vahel. Neid on nimetatud veel *semantilisteks käänetek*s (Fillmore 1968), kuid kuna *kääne* tähendab eelkõige ikkagi grammatilist käänet, siis ei ole see termin eesti keeleteaduses päris sobiv. Kasutame seetõttu eelkõige rollide nimetusi, kuid mõne olulisema puhul anname ka vastava semantilise käände nimetuse (nt AGENT on käändenimega agentiiv).

Predikaatideks on üldjuhul verbid, kuid mõnikord ka suuremad üksused. Nt on temaatiliste rollide käsitluses mõistlik pidada predikaadiks verbi *olema* ja öeldistäidet. Nii on lauses *Pall on punane* mingit rolli omav entiteet ainult *pall*, predikaat aga *on punane*, sest *punane* ei viita selles lauses entiteedile, vaid ainult omadusele. Kui kujutame predikaati ette funktsioonina, peavad selle argumendid olema varustatud mingite väärtustega (ingl *instantiated*), sest sündmused ega omadused ei saa eksisteerida ilma neid läbi viivate entiteetideta.

Temaatilisi rolle tuleb lahus hoida grammatilistest rollidest ehk lauseliikmetest (subjekt e alus, objekt e sihitis ja adverbiaal e määrus). Viimased on

määratud lause süntaktilise struktuuriga ja omavad keelesüsteemi formaalseid kriteeriume ega pruugi üldse vastata temaatilisele rollile. Lause grammatiline subjekt on küll tüüpilisel juhul ka predikaadi AGENT (st elus tegija), kuid mitte alati. Nt lauses *Poiss sööb õuna* langevad subjekt ja AGENT kokku, sest nii grammatiline subjekt kui ka AGENT on *poiss*, kuid lauses *Väljak täitus inimestest* on AGENDIKS *inimesed*, kuigi grammatiline subjekt on *väljak*.

Samuti ei ole ühest seost grammatilise käände ja semantilise rolli vahel. Võime küll öelda, et mõne käände tüüpiliseks funktsiooniks on esitada mingit temaatilist rolli, kuid nimisõna käändevormist ei saa kunagi üheselt järeldada tema semantilist rolli. Nt üks kaasätleva käände funktsioone on esitada lauses INSTRUMENTI (*kirjutab pliiatsiga, sõidab bussiga*), kuid kõik INSTRUMENTID ei ole kaasätlevas käändes ega ole ka kõik kaasätlevas käändes nimisõnad INSTRUMENTID.

Loogiliselt võttes ei tohiks olla semantilist erinevust erinevate grammatiliste vahenditega kodeeritud sama temaatilise rolli esindajail. Siiski kannab ka grammatiline vormistus alati mingit osa tähendusest, mistõttu ei ole täiesti ükskõik, kas ütleme *väljak täitus inimestest* või *inimesed täitsid väljaku*, sest nendel lausetel on erinev infostruktuur (esimesel juhul kõneldakse väljakust, teisel inimestest), ilmselt on erinevusi ka fraaside *väljak/väljaku* ja *inimesed/inimestest* referentsiaalsetes omadustes (vt ptk 10) jne. Rääkides semantilistest rollidest peame siis meeles pidama, et kuigi neil ei ole grammatilise vormistusega üksühest seost, ei ole vorm kunagi täiesti tähendusetu.

Vastavalt predikatsiooni ja selle argumendi vahelise suhte olemusele jagatakse temaatilisi rolle mõnikord osalejarollideks (ingl *participant role*) ja kõrvalrollideks (ingl *nonparticipant role*). Osalejarollid lähtuvad otseselt predikatsiooni olemusest, neid on vaja selle konkreetse predikaadi kujutamisel terviksündmusena. Need on tegijarollid (AGENT, AUTOR, INSTRUMENT), sündmuse vastuvõtja rollid (PATSIENT, KOGEJA, SAAJA) ja ruumirollid (TEEMA, LÄHTEKOHT, SIHTKOHT). Peale nende vaatleme veel kolme kõrvalrolli (KOHT, PÕHJUS, EESMÄRK).

Temaatiliste rollide arv ei ole põhimõtteliselt piiratud. Siinkohal esitame 12 rolli, mis on keeleteaduslikus kirjanduses kõige levinumad. Kuna temaatilised rollid on mõistetasandi üksused, kasutame nende esitamiseks KAPITEELKIRJA (väikseid suurtähti).

Temaatilist rolli saab määrata ühe sündmuse raames. On lauseid, mis väljendavad korruga mitut sündmust, sel juhul tuleb iga sündmuse osalisi vaadelda eraldi.

5.2. TEGIJAROLLID

AGENT (käänDENIMEGA agentiiv) on predikaadiga väljendatud tegevuse aktiivne elluviija, tüüpiliselt elus ja tahteline, st teeb seda tegevust oma otsustuse ja tahtmise tõttu. Seetõttu seostuvad **AGENDIGA** intentsioon e kavatsus ja vastutusvõime. Loomulikult tuleb siin tahet ja vastutusvõimet käsitleda eelkõige kui võimet oma tegusid kontrollida, mitte aga eetilises mõttes. Näidetes (23) on **AGENDID** *poiss* ja *varesed*, sest nad on tegevuse liikumapanevad jõud. Lauses (23a) on tegevuseks *korjamine* ja *poiss* teeb seda ilmselt tahtlikult ja eesmärgipäraselt. Ka siis, kui ta teeks seda sunni all (nt ema käsul), on ta ikkagi **AGENT**, sest ta on tegevuse liikumapanev jõud. Lauses (23b) on kaks predikaati: *mittevõtmise* **AGENT** on *ta* (kui käsitleme lauseid seotuna, siis sama *poiss*), *söömise* **AGENT** on *varesed*. Seega võib **AGENT** olla ka negatiivses lauses, kus tegelikult jäetakse midagi tegemata, kuid kui see tegevus potentsiaalselt oleks olnud aktiivne, käsitletakse vastavat rolli ikkagi **AGENDINA**. *Poiss* ja *ta* on lauseliikmena subjektid e alused, seega on nende puhul tegemist tüüpilise olukorraga: **AGENTI** väljendab grammatiline subjekt. *Varesed* aga ei ole grammatiline subjekt. Eesti grammatikatraditsioonis võime selle liigitada tegijamääruseks ehk agentadverbiaaliks, nii et ka selle puhul langevad grammatiline ja temaatiline roll suhteliselt hästi kokku.

(23)

- a. Poiss korjas õunu.
- b. Vareste söödud õunu ta ei võtnud.

AUTORIKS e **TEOSTAJAKS** (ingl *author* või *effector*) nimetatakse tegijat, mis (kes) on küll tegevuse läbiviija, kuid ei ole tegevuse otsene põhjustaja. **AUTOR** e **TEOSTAJA** on „agendi passiivsem vorm”. Tüüpiline **TEOSTAJA** viib tegevust läbi põhjustel, mis ei lähtu temast enesest, sellised tegijad on tihti elutud. Näites (24) on **TEOSTAJATEKS** *paat* ja *ülikond*.

(24)

- a. **Paat** triivis jõge pidi alla.
- b. **Tema ülikond** pani mind sügavalt imestama.

AUTORI e **TEOSTAJA** roll ei ole nii ühtselt kasutusel kui **AGENDI** roll. Nt freimisemantikast tutvustavas alapeatükis 3.5 on esitatud isiksuseomaduste käsitlus, milles roll **AUTOR** vastab hinnangu andjale. Selline kasutus vastuoluline muidugi pole, sest ka hinnangu andja on hindamistegevuse läbiviija, olemata sealjuures vaadeldava isiksuseomaduse põhjustaja.

INSTRUMENT on tegevuse läbiviimise vahend. INSTRUMENT on küll tegevuses oluline, kuid energia lähtub üldjuhul AGENDILT (kes ei pruugi olla lauses väljendatud). Eesti keeles väljendatakse INSTRUMENTI tüüpiliselt kaasaütleva käändega, kui lauses on ka grammatilise subjektina väljendatud AGENT (nagu *Merike* lauses 25a) või AUTOR (nagu *auto* lauses 25b). Kuid kuna INSTRUMENT on otseses seoses tegevuse läbiviimisega, siis võib ta lauses olla ka grammatiliseks subjektiks (25c–f), kusjuures AGENT või AUTOR võivad olla väljendatud mingil muul moel (lausetes 25c ja 25d *Merikese käes, auto all*). Lause (25e) on selles mõttes kahetähenduslik, et *Merike* võib olla ise olukorras AGENT, kuid võib olla ka ainult noa omanik ja sündmusest ise mitte osa võtta.

(25)

- a. Merike löikas **noaga** leiba.
- b. Auto sõitis **ratastega** üle roosipõõsa.
- c. **Nuga** löikas Merikese käes leiba hästi.
- d. **Rattad** auto all sõitsid üle roosipõõsaste.
- e. Merikese **nuga** tungis leivasse.
- f. Auto **rattad** sõitsid üle roosipõõsaste.

5.3. TEGEVUSE VASTUVÕTJA ROLLID

PATSIENT on lause nominaalliige, millele tegevus on suunatud ja mis tegevuse tagajärjel muutub. PATSIENT on tüüpiliselt grammatiline objekt e sihtis, nagu *klaas* ja *auto* näites (26). PATSIENDIKS loetakse ainult sellised objektid, mis tegevuse käigus muutuvad. Kui võrdleme *klaasi* ja *autot* näites (26) *kirjaga* lauses *sain kirja*, siis kaks esimest muutuvad, kiri aga mitte, mistõttu me ei saa seda PATSIENDIKS pidada.

(26)

- a. Mees pesi **autot/auto** puhtaks.
- b. Tüdruk lõhkus **klaasi**.

PATSIENTI nähakse üldiselt predikatsiooni osana, tal puudub tegijarollidele omane semantiline iseseisvus. PATSIENT saab esineda ainult kontekstides, kus on olemas mõni tegijarollidest. Tegijarollid on selles mõttes palju iseseisvamad ja võivad esineda ilma PATSIENDI (vm tegevuse vastuvõtja) rollita. PATSIENDI roll on seotud transitiivsuse mõistega: verb on seda transitiivsem, mida rohkem tegevus mõjutab PATSIENTI.

Nii nagu AUTOR on AGENDI nõrgem vorm, on ka patsiendile pakutud „nõrgemat” varianti – MÕJUTATUT (*affected*). MÕJUTATU on selline predikatsioonis sisalduv nominaalfraas, millele tegevus on suunatud, kuid mis ei muutu tegevuse käigus oluliselt, nt *raamat* lauses (27).

(27)

Poiss võttis **raamatu** maast üles.

Kuigi üldiselt on PATSIENDID grammatiliselt vormistuselt objektid, võivad nad esineda ka mõnes muus käändes peale sihitisekäänete. Nt kui lauses on kaks rinnastamata potentsiaalset grammatilist objekti, ei saa nad mõlemad olla vormistatud objektina ja üks kahest peab esinema adverbialina. Näites (28) võiksid nii *liha* kui ka *supp* üksi olla objektid. Mõlemad on PATSIENDID selles mõttes, et keetmise tulemusena muutuvad. Grammatilised objektid on aga ainult vormid *liha* ja *suppi*, kuigi sisuliselt on tegemist täpselt sama olukorraga pisut erineva vaatenurga alt vaadatuna. PATSIENTE, mida võib käsitleda tegevuse tulemusena (nagu *supp* lausetes 28a ja 28b), on nimetatud ka FAKTITIIVIDEKS.

(28)

- a. Kokk keetis **liha** (PATSIENT) **supiks** (PATSIENT/FAKTITIIV).
- b. Kokk keetis **lihast** (PATSIENT) **supi** (PATSIENT/FAKTITIIV).

KOGEJA (käänDENIMEGA daativ) on roll, mille sisemist seisundit mõjutab verbiga väljendatud sündmus, kusjuures ta ei ole ei sündmuse põhjustaja ega ole ka kellegi tegevuse mõju all. KOGEJA kogeb, tunneb midagi, mis juhtub iseenesest. Tihti väljendatakse KOGEJAT tajuverbide grammatilise subjektina, nagu näidetes (29a–c). Kui sarnases olukorras on sama subjekti esitatud aktiivselt tegutsevana, on tegemist AGENDI rolliga, nagu näidetes (29d–f).

(29)

- a. **Tüdruk** nägi lilli. (KOGEJA)
- b. **Poiss** kuulis muusikat. (KOGEJA)
- c. **Naine** tundis lillede lõhna. (KOGEJA)
- d. **Tüdruk** vaatas lilli. (AGENT)
- e. **Poiss** kuulas muusikat. (AGENT)
- f. **Naine** nuusutas lilli. (AGENT)

KOGEJA võib küll olla lause olulisim ja iseseisvaim nominaalliige, kuid kuna ta on passiivne sündmuse vastuvõtja, mitte tegutseja, kodeeritakse teda paljudes keeltes mitte grammatilise subjekti, vaid adverbialina. Ka eesti keeles on hulk lausekonstruktsioone, milles KOGEJA realiseerub alale- või alalütlevas oleva

määrusena, nagu näites (30). Sellist lausetüüpi nimetataksegi omaja-kogejalauseks (EKG 1993: 14), sest KOGEJA ja OMAJA võidakse eesti keeles vormistada sarnaselt. Õieti ongi raske ütelda, kas näites (30c) kogetakse või omatakse *häbi*.

(30)

- a. **Mulle** meeldib see raamat. (KOGEJA)
- b. **Mul** on külm. (KOGEJA)
- c. **Mul** on häbi. (KOGEJA või OMAJA?)

SAAJA ehk **BENEFAKTIIV** on see, kes sündmuse tulemusena saab oma omandusse midagi või satub mingisse seisundisse kellegi teise tegutsemise tõttu. SAAJA rollis olev isik on ise passiivne. Kõige tüüpilisemad SAAJAD on verbide *saama* ja *andma* need argumendid, kes mitte ei tegutse ise, vaid omandavad midagi, nagu näidetes (31a–b). SAAJAKS peetakse ka selliseid argumente, kes pigem kogevad kui saavad midagi kellegi teise tegevuse kaudu, nagu näidetes (31c–d). Kui eelkäsitletud INSTRUMENT on sekundaarne AGENT, siis SAAJAT võib pidada sekundaarseks PATSIENDIKS.

(31)

- a. Isa (AGENT) andis poisile (SAAJA) raamatu (PATSIENT *resp.* MÕJUTATU).
- b. Poiss (SAAJA) sai isalt (AGENT) raamatu (PATSIENT *resp.* MÕJUTATU).
- c. Peeter (AGENT) tegi Marile (SAAJA) lõuna (PATSIENT) välja.
- d. Peeter (AGENT) võitis mängu (PATSIENT) oma meeskonna (SAAJA) eest.

5.4. RUUMIROLLID

Ruumirollid TEEMA, LÄHTEKOHT ja SIHTKOHT moodustavad sündmuse seisukohalt samuti olulise rollirühma. Kõik nad on seotud **liikumissündmusega**, millest on juttu ka jaotises 7.5.2.

TEEMA on liikumissündmuse vältel liigutatav entiteet. TEEMA on väga lähedane PATSIENDILE. Kui neid kahte tahetakse eristada, siis lähtutakse sellest, et TEEMA liigub AGENDI jõupingutuse tõttu, kuid ei muutu, vt *nool* ja *pall* näidetes (32a–b). Kui aga üsna sarnases lauses (32c) samasugune objekt *pall* mitte niivõrd ei liigu kui muutub (*läheb lössi*), siis on tegemist PATSIENDIGA.

(32)

- a. Sportlane (AGENT) lasi vibuga (INSTRUMENT) noole (TEEMA).
- b. Mängija (AGENT) lõi palli (TEEMA) üle võrgu.
- c. Mängija (AGENT) lõi palli (PATSIENT) lössi.

TEEMA ja AGENT on mõneski mõttes kattuvad rollid. Kuna AGENT on defineeritud kui tahtlikult tegutsev elusolend, on lauses (33a) *Jüri* AGENT. Kui aga vaatleme väga lähedast lauset (33b), siis tegelikult Jüri lennutatakse New Yorgist koju, seega peaksime *Jüri* määrama TEEMAKS. Üheseid lahendusi sellistes olukordades polegi.

(33)

- a. Jüri (AGENT) jookseb terviserajal.
- b. Jüri (AGENT/TEEMA) lendab New Yorgist koju.

Liikumissündmuse **LÄHTEKOHT** ja **SIHTKOHT** on vastavalt need kohad, kust kuhu AGENT või TEEMA liigub. Tüüpilised näited on (34a ja 34b). Mõnikord (nt Frawley 1992: 220) käsitletakse ka mitmeid mitteruumilisi muutussündmusi samade kategooriate abil. Nt lauses (34c) oleks sel juhul *vein* LÄHTEKOHT ja *äädikas* SIHTKOHT. Ka saamise/andmise sündmus on põhimõtteliselt kirjeldatav LÄHTEKOHA ja SIHTKOHA kaudu, vt lause (34d). Peame leppima sellega, et kuna formaalseid kriteeriume rollide eristamiseks ei ole, siis jäävadki paljud juhud tõlgendaja otsustada.

(34)

- a. Jüri (AGENT) jookseb kodunt (LÄHTEKOHT) staadionini (SIHTKOHT).
- b. Kass (AGENT) ronis kotist välja (LÄHTEKOHT).
- c. Vein (LÄHTEKOHT) muutus äädikaks (SIHTKOHT).
- d. Poiss (BENEFAKTIIV/SIHTKOHT) sai raamatu (PATSIENT/TEEMA) isalt (AGENT/LÄHTEKOHT).

5.5. KÕRVALROLLID

Kui eelkäsitletud tegija-, vastuvõtja- ja ruumirollid olid sündmuse olulised argumendid (*kes tegi kellele mida?*), siis peale nende võivad lauses olla esitatud ka kõrvalrollid, mis näitavad *kus, miks, millal ja kuidas?* Olulisemad neist on **KOHT**, **PÕHJUS**, **EESMÄRK**, **AEG**, **VIIS** ja **TEE**, kuid see nimekiri pole lõplik.

(35)

- a. Istusin pingil (KOHT) terve päeva (AEG).
- b. Ta (AGENT) jooksis suurest hirmust (PÕHJUS) tohutult kiiresti (VIIS).
- c. Läksin arsti juurde (SIHTKOHT) kontrollile (EESMÄRK).
- d. Kõndisin kaua (AEG) kivide vahel (TEE).

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

temaatiline e semantiline roll

AGENT, AUTOR, INSTRUMENT

PATSIENT, KOGEJA, SAAJA e BENEFAKTIIV

TEEMA, LÄHTEKOHT, SIHTKOHT

ÜLESANDEID

1. Määra temaatilised rollid järgmistes lausetes ja arutle probleemide üle, mis tekivad.

Lennuk lendas Tallinnast Helsingisse.

Kapsas oli ribadeks lõigatud.

Mul on nohu.

Koristaja liikus pinkide vahel ja korjas prahti prügikotti.

Maksin raha ruttu sõbrale ära.

2. Järgmistes lausetes on väljendatud mitut sündmust. Erista need ja määra iga sündmuse kirjeldusüksuste temaatilised rollid.

Leidsin koera näritud kondi.

Panin kappi kingad, mis kingsepp oli ära parandanud.

Poiss lõi palli aknasse ja purustas selle.

3. Whaley (1997: 65) nimetab veel mõnda temaatilist rolli, mida selles peatükis ei käsitletud. Vaatle järgnevate lausete paksus kirjas nimisõnafraase ja püüa arvata, mis võiks olla vastava temaatilise rolli sisu ja nimetus.

Ma lähen alati poodi koos koeraga.

Kehvik pesi nõusid õhtusöögi jaoks.

LISALUGEMIST

Põhjalikumaks ülevaateks sobib William Frawley raamatu „Linguistic Semantics” (1992) ptk 5 („Thematic roles”); lisaks võib vaadata Lindsay J. Whaley raamatu „Introduction to typology” (1997) lk 64–67, kus on esitatud mõnevõrra teistsugune temaatiliste (Whaley’l tegelikult *semantiliste*) rollide loetelu.

6. MITMETÄHENDUSLIKKUS

6.1. POLÜSEEMIA JA HOMONÜÜMIA

Paljudel argikeele sõnadel on ilmselgelt mitu tähendust. Nagu on öelnud üks tänapäeva kognitiivse keeleteaduse juhtfigure Ronald Langacker: „Mis tahes sagedusega kasutatav leksikaalne üksus on peaaegu alati polüseemne: sellel on palju seotud tähendusi, mis kõik on mingil määral kinnistunud” (Langacker 2008: 37).

Nt võib *laps* tähendada 'mittetäiskasvanud inimene' (*laps₁*) või 'järglane' (*laps₂*); *laud* võib olla mööbliese (*laud₁*) või ehitusmaterjal (*laud₂*); *tee* võib olla jook (*tee₁*) või maastikuelement (*tee₂*). Neid kolme näidet võrreldes märkame siiski olulist erinevust esimese kahe (*laps* ja *laud*) ning kolmanda (*tee*) vahel. Sõna *laps* kaks tähendust on omavahel selgelt seotud: järglased on alguses ka mittetäiskasvanud ja enamasti räägitaksegi neist rohkem lapse-eas, seega on paljudel juhtudel seesama reaalne isik ühtaegu nii *laps₁* kui ka *laps₂*. Võime öelda, et nende mõistete ekstensioon e maht (vt jaotis 1.2.1) kattub suures osas. Ka sõna *laud* kaks tähendust on seotud: mööbliese (*laud₁*) sarnaneb ehitusmaterjaliga (*laud₂*), sest ühelt poolt on *laua₁* põhiosa (lauaplaat) samasugune kõva, sile ja tasapinnaline objekt kui *laud₂* ja teiselt poolt on *lauad₂* tihti *laudade₁* materjaliks. Hiljem näeme, et võime siin eristada korruga toimivat kahte tähenduslaienduse mehhanismi: sarnasuse alusel kategoriseerimine võimaldab metafoorse tähenduslaienduse ja objekti–materjali suhe omakorda metonüümse laienduse, kusjuures on raske öelda, kumb on primaarne ja kumb sekundaarne tähenduslaiendus.

Nähtust, kus ühel sõnal on mitu üksteisega seotud tähendust (nagu sõnadel *laps* ja *laud*), nimetatakse **polüseemiaks**. Polüseemia on seega motiveeritud mitmetähenduslikkus. Teist tüüpi on aga sõna *tee* mitmetähenduslikkus, sest selle kaks põhitähendust ei ole kuidagi üksteisega seotud. Samuti teame, et *tee₁* on laensõna, mis sarnaneb vastavat jooki tähistava sõnaga paljudes maailma keeltes (algupäraseks peetakse hiina keeltes esinevaid erikujusid *tē* või *čā* – Suomen sanojen alkuperä 3: 278). *Tee₂* on aga läänemeresoome (või isegi soome-ugri) tüvi (vrd soome *tie* – Suomen sanojen alkuperä 3: 288). *Tee*

kaks tähendust on ilmselgelt juhuslikult kokku langenud. Sellist mitmetähenduslikkust nimetatakse **homonüümiaks** ja see on keeles haruldasem kui polüseemia. Täishomonüümid peaksid kokku langema kõikides vormides ja kasutustes. Neid ei ole eesti keeles palju (EKSSis on Margit Langemetsa andmetel 893 täishomonüümi, mis moodustab umbes 0,7 % märksõnadest; nt *kumm* 'aine ja sellest toodetud ese' ja *kumm* 'võlv, taevakumm'; *tai* 'pekita liha' ja *tai* 'teatud keel'). Palju on selliseid sõnu, mis langevad kokku mingis vormis, kuid mitte kogu paradigmas, nende hulgas on palju morfoloogilistel põhjustel tekkinud vormihomonüümia juhte (nt *istuta* on vorm verbidest *istuma* ja *istutama*, lähemalt vormihomonüümiast vt Viks 1984).

Mõned homonüümid on esitatud näites (36). Tänapäeva keeekasutaja seisukohast on need homonüümid, sest seost eri tähenduste vahel ei ole. Siiski võib keeleajalooliselt oletada seost nt verbitüve *või*- ja sidesõna *või* vahel (võimalik on kunagine grammatiseerumine verbist sidesõnaks) või verbitüvede *joo*- ja *jooks*- vahel (vt alaptk 6.4). See näitab, et alati ei ole täiesti üheselt võimalik öelda, kas tegemist on polüseemia või homonüümiaga.

(36)

- a. *või* 1) sidesõna
 2) toiduaine
 3) verbi *võima* vorm (*ei või*)
- b. *seal* 1) kohaadverb
 2) sõna *sig*a alalütlev
- c. *mees* 1) meessoost inimene
 2) sõna *mes*i seesütlev
- d. *jooksid* 1) verbi *jooksma* lihtminevik
 2) verbi *jooma* tingiv kõneviis

Täishomonüümiast tuleks lahus pidada ka **homofoonia** ja **homograafia**. Homofoonid kirjutatakse erinevalt, kuid hääldatakse sarnaselt, mistõttu kõnes on nad tegelikult homonüümid. Eesti keeles tekib suur hulk homofoone nt seoses sõnaalgulise klusiili õigekirjutusreeglitega, kus võõrsõnades võidakse kirjutada nõrk, omasõnades (mõnikord ka võõrsõnades) aga tugev klusiil, kuigi tavaliselt hääldatakse ka võõrsõna alguses tugev klusiil. Täishomofoonid on nt *pall* – *ball*, *paar* – *baar*, *tušš* – *dušš*, osahomofoonid (langevad kokku ainult osas vormides) aga *paas* – *baas*, *too* – *do*. **Homograafid** kirjutatakse ühtmoodi, kuid hääldatakse erinevalt, eesti keeles tekivad nad harilikult seoses palatalisatsiooni mittemärkimisega ortograafias, nt *palk* 'tasu' ja *palk* 'ehitusmaterjal', *kann* 'anum' ja *kann* 'mänguasi'. Näites (37) esitatud sõna *viis*

tähendused on omavahel seega järgmistes seostes: (37a) ja (37c) on omavahel osahomonüümid (langevad täielikult kokku ühes vormis), tähendusega (37b) on nad aga osahomograafid, sest *viis* tähenduses 'meloodia' hääldatakse vähemalt mõnikord palataliseeritud *s*-iga.

(37) Kirjutatud vormi *viis* tähendused:

- a. '5', nt *Tal on viis krooni*.
- b. 'meloodia', nt *Sel laulul on kaunis viis*.
- c. verbi *viima* lihtminevik, nt *Memm viis hälli heinamaale*.

Homonüüme käsitletakse eri sõnadena, ka sõnaraamatutes on nad üldiselt eraldi märksõnad. Semantika seisukohast homonüümia eriti huvi ei paku, sest juhuslikku kokkulangemist ei ole mõtet süstemaatiliselt uurida. Küll aga on polüseemia kui ühe sõna eri tähenduste uurimine tänapäeva semantika olulisemaid valdkondi.

6.2. POLÜSEEMSE SÕNA TÄHENDUSTE HULK

Esimene ja metoodiliselt kõige olulisem küsimus polüseemia uurimises on see, kuidas oleks võimalik kindlaks teha, kas sõna on mitmetähenduslik ja kui on, siis kui palju tähendusi tal on. Nt võib omadussõna *punane* tähistada suurt hulka punase varjundeid, kuid me ei pea neid eraldi tähendusteks, kui aga *punane* on öeldud ideoloogilises või ajaloolises mõttes (*punaarmeelane*, *punased miitingud*), siis on ilmselt tegemist teise tähendusega. Aga kui palju tähendusi on nt verbil *ajama* (vrd *juttu ajama*, *hobust ajama*, *habet ajama*, *juuri ajama* jne) või abisõnal *üle* (*üle lugema*, *üle lendama*, *üle linna*, *üle tänava*, *üle nulli* jne)?

Tähenduste arvu suhtes peab alati kindla seisukoha võtma leksikograaf, kes koostab sõnaraamatut. Eesti keele suurim sõnaraamat „Eesti keele seletussõnaraamat” (EKSS) eristab homonüümid eraldi märksõnadena, polüseemse sõna puhul esitatakse aga nummerdatult kõik põhitähendused, mille hulgas omakorda tuuakse püstkriipsudega eristatult välja alltähendused. Ühend- ja väljendverbid esitatakse eraldi allmärksõnadena verbiartiklite lõpus. Selle sõnaraamatu järgi on eesti keele kõige polüseemsemad sõnad *käima* ja *tõmbama*, millel on 22 põhitähendust (lisaks muidugi hulganisti alltähendusi, vt Langemets 2004a: 99). EKSSis on polüseemne ligikaudu iga kümnes sõna, kusjuures suurem osa eesti liitsõnadest on ühe tähendusega (Langemets 2009). Seega päris igal sõnal ka mitut tähendust ei ole.

Mõnikord püütakse tähenduste arvu probleemist üle saada **tähenduskülje** (ingl *facet*) mõiste abil. Tähendusküljeks nimetatakse sõna tähendusvarjundit, mis ei ole eraldi alltähendus. Cruse (2004) defineerib tähendusküljed kui sõna täiesti eristuvad, kuid mitte vastandlikud tõlgendused ja vaatleb näitena sõna *raamat* tähendust. On kontekste, milles *raamat* tähistab teksti (38a), paberile trükitud objekti (38b) või ka mõlemat korraga (38c). Praktikas on mõnikord raske otsustada, kas tegemist on eraldi alltähenduse või tähendusküljega. Semantilises kirjelduses lähtutakse sellest, kui detailseks iga juhu puhul on mõistlik minna.

(38)

- a. *See raamat on saadaval ka internetis.* raamat = tekst
- b. *Raamat oli välja antud kõvas köites ja heal paberil.* raamat = trükitud ese
- c. *Lugesin seda raamatut eile, nautisin nii head sõnastust kui ka kauneid illustratsioone.* raamat = tekst + trükitud ese

Veel vähem eristuvaid tähendusi nimetatakse **vaatepunktideks** e **perspektiivideks**. Igat objekti või sündmust, mis on ruumiline või mida on vähegi võimalik ruumilisena kujutleda, võib vaadata eri vaatepunktidest. Iga vaatepunkt annab tähendusele oma nüansi. Cruse'i (2004) näide on *maja*: võime maja vaadelda kui arhitektuuriobjekti (st kunstiteost), kui kinnisvara (st teatud hinnaga objekti), kui elukohta jne. Kui ütleme mingi maja kohta, et see on *hea* või *halb*, sõltub tähendus sellest, mis punktist me vaatame. Vaatepunkti e perspektiivi mõistet kasutatakse palju ka kognitiivses lingvistikas, alptk-s 7.6 käsitleme eri perspektiive skeemkujutluste puhul.

Tähendusküljed ja vaatepunktid ei lahenda aga selge mitmetähenduslikkuse juhtumeid, kus sama sõna võib erinevates kontekstides saada täiesti erinevad tõlgendused. Tähenduste hulga üle võime otsustada intuiitiivselt ja tihti ongi see ainus võimalus, kuid teadus otsib alati võimalikult objektiivseid meetodeid. Strukturaalsemantikas, mille jaoks tähendused peaksid olema diskreetsed üksused ja nende üle otsustamine võimalik süsteemi sees, on püütud sellele küsimusele lahendust leida. D. A. Cruse pakub oma klassikalises teoses „Lexical Semantics” (1986) hulga teste mitmetähenduslikkuse määramiseks, mis lähtuvad sellest, et emakeelne kõneleja suudab teha otsustusi sõnade leksikaalsete suhete, lausete tähendusliku korrektsuse ja tähenduste eristatavuse kohta. Kuna sõna tähendused on keelesüsteemis teiste sõnade tähendustega erinevates suhetes, siis tähendab see loogiliselt seda, et kui samal sõnal on erinevaid, üksteist välistavaid suhteid, siis on sel sõnal ka mitu tähendust.

Cruse'i testid ei ole absoluutsed, neid tuleb alati vaadata koos teiste teguritega, kuid nad pakuvad siiski ühe võimaluse mitmetähenduslikkuse määramiseks. Nende rakendamine algab sellest, et mingi sõna puhul on põhjust oletada, et see on mitmetähenduslik. Sel juhul võime proovida oletatavate tähendustega läbi teha kolm testi ja kui need kõik või mõni neist annab positiivse tulemuse, siis on oletus mitmetähenduslikkusest saanud kinnitust (kuigi mitte päris lõplikult).

1. **Sünonüümitest:** kui sõnal on eri tähendustes eri sünonüümid, siis on sõna tõenäoliselt mitmetähenduslik (nt *laps*, vt näide 39). Piisab tegelikult sellestki, et ühel tähendusel on selline sünonüüm, mis ei ole teise tähenduse sünonüüm (nt adjektiivile *valge* värvinimena on raske leida sünonüümi, kuid kindlasti ei ole see *valgusküllane*, vt näide 40).

(39)

laps₁ – jõnglane, tita, marakratt jnelaps₂ – järglane

(40)

valge₁ – valgusküllanevalge₂ – ? (lumekarva?)

2. **Antonüümitest:** kui sõnal on eri tähendustes eri antonüümid, siis on sõna tõenäoliselt mitmetähenduslik (nt *valge* ja *must*, vt näited 41 ja 42).

(41)

valge₁ – pimevalge₂ – must

(42)

must₁ – valgemust₂ – puhas

3. **Moodustustest:** kui sõna eri tähendustest tuletatakse teisi sõnu nii, et tulestises on alles ainult üks tähendustest, on sõna tõenäoliselt mitmetähenduslik. Sama kehtib ka sõnaliitmise kohta: kui liitsõnas on selgelt alles ainult üks tähendus (mitte mitu), on tegemist tõepoolest eri tähendustega. Vt näited 43 ja 44.

(43)

must₁ – mustav, mustikas, musträstas jmsmust₂ – mustus

(44)

laps₁ – lapsiklaps₂ – lapsendama

Cruse pakub ka kindlmaid, kuid abstraktsemat otsustamist nõudvaid teste. Nende puhul on raske kasutada objektiivse kriteeriumina emakeelset kõnelejat ja seega saab neid testida eelkõige lingvisti keelepädevuse kaudu. Esitame neist näiteks vaid kaks: iseseisvalt käsitletavuse (Cruse'il *independently maximizable*) ja tseugma testi. Iseseisvalt käsitletavaks saab pidada ühe sõna kahte tähendust siis, kui leidub kontekst, milles ühte tähendust kasutades on sama lause puhul tegemist väära ja teise tähenduse puhul tõese väitega. Nt lause *Tüdruk juuksed on mustad* on tõene erinevatel tingimustel: ühes tähenduses, kui juuksed on värvilt mustad, teises, kui nad on pesemata. Seega on sõnal *must* vähemalt need kaks tähendust. Kui aga oletaksime, et sõnal *must* oleksid eri tähendused 'süsimust', 'sinakasmust' jne, siis me ei suudaks leida konteksti, milles erinevate musta varjunditega esemetele osutades oleks lause *See on must* ühtedel juhtudel tõene, teistel väär. Järelikult ei ole 'sinakasmust' või 'süsimust' adjektiivi *must* eri tähendused.

Tseugma on kahe eri tähenduse aktiveerimine samas kontekstis (tavaliselt samas lauses), mis tekitab koomilise efekti ja mida emakeelne kõneleja ei pea normaalseks keelekasutuseks. Tseugma tekib, kui kasutada sõna kahte eri tähendust ühe leksikaalse üksuse kaudu.⁵ Nt lauses (45a) on verbi *jooksma* kasutatud kahe rinnastatud grammatilise subjektiga, millest ühega sobib semantiliselt *jooksma* tähendus 'kahel jalal kiiresti liikuma' ja teisega 'voolama'. Laused (45b) ja (45c) on samal ajal täiesti normaalsed. Kui nüüd emakeelne kõneleja otsustab, et lause (45a) ei ole semantiliselt normaalne, kuigi (45b) ja (45c) seda on, võime oletada, et verbil *jooksma* on vähemalt need kaks tähendust. Tseugma võib tekkida ka siis, kui asesõna kasutatakse teises tähenduses kui talle eelnevat samaviitelist sõna. Nii on lauses (46a) asesõna *see* kasutatud justkui samaviitelisena sõnaga *uks*, kuid kuna täisleksikaalne nimisõnafraas viitas uksele kui 'ukseava katvale plaadile', asesõna aga viitab uksele kui 'läbipääsule', tekib semantiliselt ebanormaalne lause. Järelikult võime oletada sõnal *uks* olevat vähemalt need kaks tähendust.

(45)

- a. ?Poiss ja vesi jooksid tänaval.
- b. Poiss jooksis tänaval.
- c. Vesi jooksis tänaval.

⁵ Tseugmat on defineeritud ka kui ühe verbi kasutust kahe rinnastatud subjekti predikaadina, ebanormaalseid kasutusi on sel juhul nimetatud süllepsiseks (üks verb on predikaadiks mitmele nimisõnale, kusjuures vähemalt ühega neist ei saa ta esineda otseses tähenduses – Malmkjær 1991: 447). Siinkohal lähtume siiski Cruse'i (1986, 2004) käsitlustest.

(46)

- a. ?Töömees sättis ukse hingedele ja astus siis läbi selle.
- b. Töömees sättis ukse hingedele.
- c. Töömees astus läbi ukse.

Praktilises semantilises uurimistöös tuleb siiski harva ette selliste testide abil tähenduste postuleerimist. Lepitakse intuiitivsete otsustustega selle kohta, mida saab ja mida ei saa eraldi tähendusteks pidada.

6.3. POLÜSEEMIA KÄSITLUSI

Polüseemia on, nagu juba eespool öeldud, sõna motiveeritud mitmetähenduslikkus. Polüseemsel sõnal on seega hulk üksteisega seotud tähendusi. Kui ptk-s 6.2 püüdsime jõuda selgusele, mis need erinevad tähendused on, siis nüüd peatume sellel, kuidas neid kirjeldada.

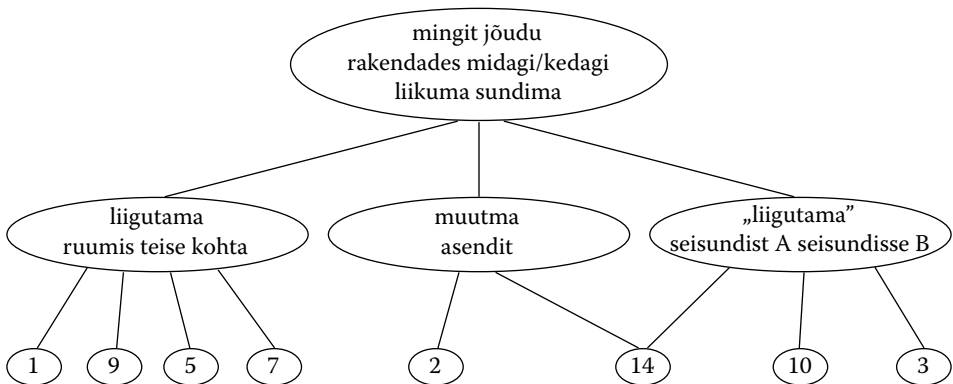
Abstraksionistlik polüseemia käsitlus väidab, et sõnal on üks abstraktne põhitähendus, mis peaks katma kõik selle alltähendused. Polüseemiat uuriva semantiku eesmärk on sel juhul leida see põhitähendus. Mõnede polüseemsete sõnade puhul õnnestubki see päris hästi. Vaatleme eesti verbi *ajama*, millel on EKSSis 16 tähendust ja neil veel omakorda hulk alltähendusi. Nende hulgas on nt järgmised (numeratsioon on säilitatud):

- (1) teatud suunas või kuhugi liikuma sundima, tegema sundima; tagant kihutama, kannustama; nt *Poisid aeti peolt minema. Ajasin jalgratast käekõrval. Ajab särgi selga.*
- (2) oma keha või mõnd kehaosa teatud suunas, kuhugipoole liigutama, teatud asendisse viima; nt *End istukile ajama. Kana ajab suled kohevile.*
- (3) mingit füsioloogilist protsessi või psüühilist seisundit, tundmust, meeleolu jne esile kutsuma; nt *Rasvane toit ajab oksele. Ära aja naerma.*
- (5) endast (vooluna) välja saatma või osakestena enda küljest eraldama; nt *Tukid ajavad vingu.*
- (7) rääkima, kõnelema, vestma; nt *Ajasime juttu. Mis sa ajad!*
- (9) (hrl hobusega ning kihutades) sõitma, jooksmata, liduma, kiiresti minema; nt *Ajas, mis hobune võttis.*
- (10) korraldama, õiendama, millegagi tegelema; nt *Mul on linnas asju ajada.*
- (14) destilleerima, utma; nt *Viina, puskarit, samagonni ajama.*

Abstraksionistliku käsitluse järgi peaks kõigil neil (ja teistel EKSSis esitatud) tähendustel olema üks kattev põhitähendus, mis sobiks kõikide kohta. See võiks olla midagi sellist: 'mingit jõudu rakendades midagi/kedagi liikuma sundima'. (1), (2) ja (9) sobivad sellise seletusega sõna-sõnalt; tähendustes (7) ja (10) ei ole liikuja füüsiline objekt, kuid ka juttu ja asju võime liikuvana mõelda. Tähendustes (5) ja (14) on liikumine teistsugune, kui tüüpiliselt liikumise all mõtleme, kuid siiski liigub ka ving toas ja alkohol destilleerimisnõudes, viimasel juhul võime tõlgendada *ajamist* ka kui „liikumist” seisundist A seisundisse B. Ilmselt on esitatutest kõige raskemini ühisnimetaja alla paigutada tähendust (3), kus liikumisega on kõige vähem pistmist (ja mida ongi käsitletud kausatiivverbiks grammatiseerununa, vt nt Kasik 2001). Kui me mõtleme siiski emotsioonidest ja tunnetest kui liikuvatest objektidest, mis kusagilt tulevad ja kuhugi lähevad, siis võib rasvane toit „liigutada” kohale oksetunde.

Kui eeldame ühe abstraktse tähenduse olemasolu, võime selle alltähendusi kujutleda hierarhiliselt mitmes tasandis, millest üks võimalus on kujutatud joonisel 3. Tähendus (14) sobib hierarhiasse kahte kohta: alkohol muudab torudes oma asendit ja „liigub” seisundist A seisundisse B (st muutub alkoholiiks).

Joonis 3. Verbi *ajama* polüseemia hierarhilise esituse fragment

Niisiis oleme vähemalt need tähendused paigutanud ühe abstraktse katus-tähenduse alla. Siiski pole kindel, et selline kirjeldusviis on kõige viljakam. Mõne sõna puhul osutub kirjeldus üsna kohmakaks ja raskesti mõistetavaks. Anna Wierzbicka on nt esitanud sellise inglise sõna *game* tähenduse (47), mis ühelt poolt küll katab mängud nagu kaardi-, laua-, pallimängud jm

(tasub tähele panna, et inglise keeles ei ole klaverimäng ega lapse kodumäng *game*), kuid on liiga keerukas, et kasutada seda nt sõnaraamatus. Täpsemalt Wierzbicka meetodi (NSMi) kohta vt alaptk-st 3.3, sinne näide on pärit tema poleemilisest artiklist ja diskuteerib Wittgensteini tuntud väitega, et mõnede sõnade tähendused (nagu saksa *Spiel* 'mäng') ei oma kindlaid piire ega ole seetõttu defineeritavad (käsitlesime seda näidet jaotises 3.6.1).

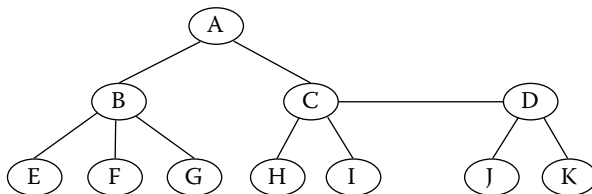
(47)

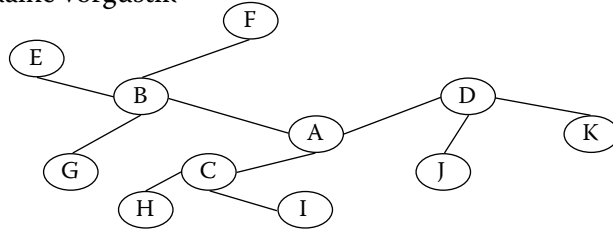
MÄNGUD (*GAMES* – Wierzbicka 1990: 358)

- (1) asjad, mida inimesed teevad,
- (2) kui nad teevad midagi mingi aja jooksul,
- (3) oma lõbuks,
- (4) kujutledes, et nad on maailmas,
- (5) kus nad tahavad põhjustada mõnede asjade toimumist,
- (6) kus nad teavad, mida nad tohivad teha ja mida ei tohi teha,
- (7) ja kus keegi ei tea kõike, mis võib juhtuda.

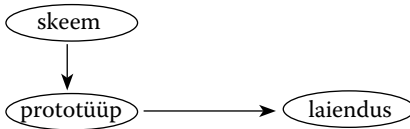
Teine, paljudel juhtudel realistlikum **polüseemia võrgustikukäsitlus** väidab, et sõnal on hulk metafoorselt ja metonüümselt võrgustikuks seotud tähendusi (nt Sandra, Rice 1995). Sellisel juhul kujutletakse polüseemse sõna tähendusi lähtuvana ühest või mitmest prototüüpselt tähendusest, millest omakorda lähtuvad järgmised tähendused, mis ei pruugi enam olla lähtetähenduse alltähendused. Põhimõtteliselt võib selline võrgustik olla hierarhiline (joonis 4) või radiaalne (joonis 5). Hierarhiline võrgustik erineb abstraktsionistlikust hierarhiast (vt näidet *ajama*, joonis 3) selle poolest, et ei oletata ühtset abstraktset ülemtähendust, mille alla kõik alltähendused peaksid mahutama. Radiaalses võrgustikus puudub kujutus, et tähendustel on hierarhilised alltähendused, vaid oletatakse, et hargnemine toimub keskmest mitmes suunas. Näiteid tähendusvõrgustikest vaatleme alaptk-s 6.4.

Joonis 4. Hierarhiline võrgustik

Joonis 5. Radiaalne võrgustik

Hierarhilistele käsitlustele on kognitiivses keeleteaduses pakutud ka sõlmede klassifikatsiooni (algselt on selle esitanud Ronald Langacker). Kui oleme, et on olemas abstraktne katustähendus, nimetame seda skeemiks, millest allapoole jääb prototüüp (tüüpiline tähendus) ja selle kõrvale prototüübi laiendused (*elaboration*). Joonis 6 näitab võrgustiku osa, milles on näha kõik kolm sõlme tüüpi.

Joonis 6. Langackeri tähendusvõrgustiku elemendid

Peale abstraksionistliku ja võrgustikukäsitluse võiks põhimõtteliselt olemas olla ka **homonüümipõhine polüseemia käsitlus**, mille puhul oletatakse, et sõnal on hulk seostamatuid tähendusi. Sel juhul polüseemiat ei olegi olemas, on ainult homonüümid (ehk juhuslikult kokkulangeva vormiga erineva tähendusega sõnad). On siiski raske uskuda, et keegi võiks sellist käsitlust pooldada muidu kui mõnes keeletehnoloogilises lahenduses ajutise lihtsustatud variandina.

6.4. POLÜSEEMIA LIIGID

Üldiselt oletatakse, et polüseemse üksuse tähenduste tekkimiseks peab olema mingi põhjus, nende põhjuste ja seaduspärasuste leidmine ongi semantika põhiülesandeid. Üks osa alltähendusi tekib tähendusülekannete, eelkõige metafoori või metonüümia kaudu. Metafoorist ja metonüumiast tuleb lähemalt juttu ptk-s 7, siinkohal piisab, kui peame meeles, et traditsioonilise käsitluse järgi on metafoor tähenduse laiendus sarnasuse, metonüümia aga

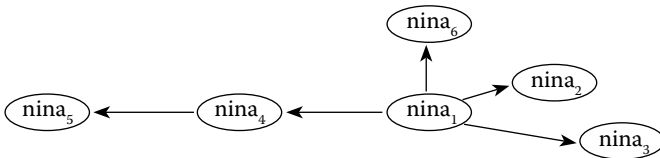
kokkupuute alusel. Kognitiivistlikus paradigmas rõhutatakse enam seda, et metafoor ja metonüümia pole niivõrd tähendusülekanded, kuivõrd kategoriseerimisprotsessid, mis kasutavad vastavusi valdkondade vahel (metafoor) või kokkupuudet valdkonna sees (metonüümia).

Metafoori ja metonüümia tulemusena on tekkinud suur hulk alltähendusi kehaosade nimetustele. Nt *nina* on esmatähenduselt inimese näo osa (*nina*₁), kuid metafoorselt võib seda kasutada tähendustes 'eseme eesmine osa' (*nina*₂, nt 48a) või 'merre ulatuv maakitsus' (*nina*₃, 48b), sest need on inimese ninaga visuaalselt sarnased. Metonüümseks tähenduslaienduseks (FUNKTSIOON KEHAOSA ASEMEL) võib pidada tähendust 'lõhna tundmine' (*nina*₄, 48c). Tähendusest 'lõhna tundmine' hargneb omakorda metafoorne laiem tähendus 'vaist, ettenägemisvõime', sest nagu nina tunneb lõhna, nii mõni inimene tunneb nt õnnetust (*nina*₅, 48d). Lisaks nimetatakse *ninaks* metonüümsest (OSA TERVIKU ASEMEL) ka inimest tervikuna (*nina*₆), mõnikord pisut pilllikult tähtsatele inimestele viidates, nagu nt lauses (48e), aga ka tavalise inimese kohta (48f).

(48)

- a. *nina*₂: Tal on terava ninaga kingad. Auto ootas juba ukse ees, nina linna poole.
- b. *nina*₃: Kõpu poolsaare Ristna nina.
- c. *nina*₄: Tal on hea nina, tunneb haisu juba kaugelt.
- d. *nina*₅: Naistel on eriline nina kõike märgata.
- e. *nina*₆: Tähtsad (või suured) ninad sõidavad limusiinidega ette.
- f. *nina*₆: Kingiraha koguti 10 krooni nina pealt.

Joonis 7. *Nina* tähenduste võrgustik

Mitte kõik polüseemiajuhud ei ole sama läbinähtavalt seletatavad metafoori ja metonüümia abil. Mõnikord laienevad tähendused sel viisil, et algse tähenduse mingid osad võimenduvad ja mingid osad kaovad teises tähenduses. Eespool käsitletud sõna *laps* kaks põhitähendust võiks seletada ühise ekstensiooni kaudu (enamasti järglastest rääkides on nad ka mittetäiskasvanud). Ilmselt pidas Wittgenstein perekondlike sarnasuste all silmas midagi just

sellist (vt mängu näidet jaotises 3.6.1). Tänapäevaselt võiksime selle nähtuse sõnastada järgmiselt: ühe polüseemse üksuse alltähendustes kombineeruvad tähendusosad erinevalt.

Sarnast lähenemist on nt soome verbi *juosta* 'jooksma' analüüsil edukalt kasutanud Pentti Leino (1993: 130–166). Selle eeskuju najal vaatleme ka eesti verbi *jooksma* polüseemia mõningaid aspekte. *Jooksma* jaguneb kõigepealt kaheks põhitähenduseks 'kiiresti edasi liikuma jäsemete abil (elusolendi kohta)' (*jooksma*₁) ja 'liikuma piki mingit rada (aine kohta)' (*jooksma*₂). *Jooksma*₁ jaguneb omakorda inimese ja looma jooksuks. Alltähenduse *jooksma*₂ alla võiksime paigutada kõik laused näitest (49), kuid neil on siiski igapähe oma spetsiifika, mis lubab sõnastada uusi alltähendusi. Leino käsitluses on nad kõik tähenduse 'liikuma piki mingit rada (aine kohta)' suhtes hierarhiliselt madalamad alltähendused, mis jagunevad kolme rühma: *jooksma*_{2A} tähistab vedeliku liikumist, *jooksma*_{2B} ühemõõtmelise (st pika) entiteedi liikumist ja *jooksma*_{2C} entiteedi libisemist kontaktis aluspinnaga. Lausetes (49a) esildub liikumise kanal, vedelik liigub mingit voolusängi pidi. Lausetes (49b) esildub liikumise algus- või sihtpunkt, teekond (kanal) pole siin oluline. *Jooksma* kasutused (49a) ja (49b) kuuluvad siiski tähenduse *jooksma*_{2A} hulka. Lausetes (49c) moodustab liikuja ise liikumise teekonna, vedeliku liikumisega on olukorral tervikuna visuaalne sarnasus (kerast jooksev lõng on nagu kraanist jooksev vesi). Näidetes (49d) on tegemist nn fiktiivse liikumisega: tegelikult miski ei liigugi, kuid vaatleja pilk näeb olukorda kui vedeliku liikumist kanalis. Kasutused näidetes (49c) ja (49d) on ühendatavad tähenduseks *jooksma*_{2B}, mille puhul esildub liikuva entiteedi pikk kuju (nii nagu on „pikk” ka jooksev vesi, kuna see voolab üldiselt mingis voolusängis). (49e) on aga omakorda tähenduslaiendus tähendusosa esilduvuse alusel, liikumise oluliseks atribuudiks on kontakt liikumispinnaga, mis on oluline ka vedeliku puhul, kuid ei esildu tähenduses *jooksma*_{2A} nii olulisena.

(49)

- a. esildub vedeliku liikumise kanal: *vesi jookseb jões, higi jookseb ojadena*
- b. esildub vedeliku liikumise sihtpunkt või alguspunkt: *oja jookseb järve, nina jookseb vett, kann jookseb tühjaks, haavast jookseb verd*
- c. liikuja on pikk entiteet: *lõng jookseb kerast, köis jookseb üle rulli, paber jookseb masinasse*
- d. pika entiteedi fiktiivne liikumine: *tee jookseb üle põllu, trepil jookseb punane vaip*
- e. liikuja liigub kontaktis alusega: *suusad jooksevad hästi, pliats jookseb paberil, konksud jooksevad siinis*

Leksikaalseid suhteid (vt ptk 8) appi võttes on polüseemia liikidena esitatud ka järgmisi (vt lähemalt Cruse 2004):

- ♦ **autohüponüümia:** ühe sõna alltähendused on omavahel hüponüümia-suhtes, nt *kana* tähendab nii linnuliiki (hüperonüüm) kui ka emast isendit (vastandina *kukele*), *jooma* tähendab nii vedeliku tarbimist üldse kui ka vedeliku alamliigi – alkoholi tarbimist;
- ♦ **automeronüümia:** ühe sõna alltähendused on omavahel meronüümia-suhtes, nt *käsi* tähendab nii labakätt (*Enne sööki tuleb käsi pesta*) kui ka labakätt koos käsi- ja õlavarrega (*Tal on pikad käed*).

6.5. SÜSTEMAATILINE POLÜSEEMIA

Süstemaatiliseks ehk **loogiliseks polüseemiaks** nimetatakse sõnavaras korduvaid polüseemiamustreid. Nende puhul on sõnade tähendused seotud selise suhtega nagu näites (50).

(50) Süstemaatilise polüseemia tüüpjuhte

- a. taim – vili: *tomat, kurk, ploom, kirss* jne (vrd siiski *õun* ja *õunapuu*)
- b. taim – õis: *roos, nelk, karikakar* jne (vrd siiski *kartul* ja *kartuliõis*)
- c. elusolend – söödav liha: *jänes, lammas, kalkun* (vrd siiski *lehm* ja *loomaliha*)
- d. institutsioon (asutus) – ehitis: *kool, teater, pank, muuseum*
- e. avaus – selle kate: *uks, aken, luuk*
- f. ese – aine, millest see koosneb: *kivi, klaas, puu*

Süstemaatilise polüseemia ulatus tähenduskirjeldustes varieerub autoriti. Nt Cruse (2004) nimetab selle alla kuuluvatena (50a–c), juhtumit (50d) peab ta pigem eri tähenduskülgede esitamiseks, juhtumit (50e) kirjeldab automeronüümiana (st holonüüm *uks* tähendab samal ajal ka oma osi *ukseauku* ja *ukseplaati*).

Süstemaatilise polüseemiaga on tihedalt seotud James Pustejovsky (1995) generatiivse leksikoni idee see osa, mis postuleerib igale nimisõna tähendusele neli tüüpi olemuslikke tähendussuhteid (nn kvaalirollid), mis võivad eri kontekstides eri viisil esilduda. Need suhted loovad nimisõna potentsiaalsete tähenduste hulga, millest kõik küll ei pruugi kinnistuda. Need on (eestikeelsed terminid Margit Langemetsa väitekirjast 2009):

- ♦ MOODUSTAJASUHE (Pustejevskyl *constitutive role*): objekti ja selle osade omavaheline suhe, sellest perspektiivist vaatab nt automehaanik autot või arst inimest;
- ♦ LIIGISUHE (Pustejevskyl *formal role*): objekti olemus, klassifikatoorsed omadused;
- ♦ EESMÄRGISUHE (Pustejevskyl *telic role*): objekti funktsioon või eesmärk, nii nagu objekti tüüpiliselt näeb selle kasutaja;
- ♦ PÕHJUSSUHE (Pustejevskyl *agentive role*): objekti tekkimise viis, selle sünni, elusolendi jaoks elutsükli vaatenurk.

Nende suhete illustreerimiseks toob Cruse *hobuse* näite: veterinaarile on see elunditest koosnev loom (MOODUSTAJASUHE), tavainimesele teatud kuju, suuruse ja värviga loom (LIIGISUHE), põlluharijale loom, kellega saab sooritada vajalikke töid (EESMÄRGISUHE), või loom, kes võib olla noor või vana, kes sünnib ja sureb (PÕHJUSSUHE). *Raamat* võib analoogselt olla lehekülgedest koosnev objekt (MOODUSTAJASUHE) või teatud kujuga objekt, mida võib asetada püsti või pikali (LIIGISUHE), aga see võib olla lugemiseks mõeldud tekst (EESMÄRGISUHE) või kirjaniku kirjutatud tekst (PÕHJUSSUHE). Kõiki *hobuse* või *raamatu* tõlgendusi ei pruugi me pidada eri tähendusteks, kuid neis on varjul võimalus uuteks tähendusteks.

6.6. PRAGMAATILISELT TEKKIV MITMETÄHENDUSLIKKUS

Peale eelkirjeldatud polüseemiajuhtude võivad erisugused tõlgendused tekkida ka puhtalt pragmaatika ehk sõnakasutuse kaudu. Neid ei loeta semantikas polüseemiaks, sest nad on regulaarselt olemas väga suurel sõnarühmal ja selguvad ainult tekstis (tavaliselt ei piisa isegi lausest). Näiteks võiks tuua järgmised juhud:

- ♦ nimisõna võib olla referentsiaalne või mitte, nt võib viidata šokolaadile kui ainele või kui šokolaaditahvlile, aga võib võrrelda šokolaadiga (*magus kui šokolaad*), mille puhul ei viidata, vaid iseloomustatakse (vt alaptk 10.1);
- ♦ nimisõna võib olla kasutatud spetsiifiliselt või geneeriliselt, st viidates üksikobjektile või kogu objektiklassile, nt kui ostja küsib müüjalt *seda raamatut*, võib ta silmas pidada ühte konkreetset eksemplari või seda teksti sisaldavaid eri eksemplare (vt alaptk 10.2);

- ♦ arvsõnadel on üldjuhul kaks tõlgendust – „täpselt” ja „vähemalt” (nt *Kas sul on 10 krooni?*).

6.7. KOKKUVÕTTEKS POLÜSEEMIAST

Selles peatükis oli näha, et polüseemia on semantika huvitavamaid, kuid ka raskemini määratletavaid nähtusi. Kõigepealt on vaja otsustada, mitu tähendust sõnal on ja kuidas on need tähendused üksteisega seotud. Kõige huvitavam on ilmselt leida, millised tähendusmehhanismid neid omavahel seovad: kas tegemist on metafoorse või metonüümse tähendusülekandega või hoopis eri tähendusosade erineva esildumisega.

Kui oleme siiski polüseemia kirjeldusega ühe või teise kontseptsiooni järgi valmis saanud, jääb veel hulk küsimusi. Sünkroonselt saab tänapäeval korpuste abil leida polüseemia sageduslikud parameetrid, st mis tähendus on sagedasem. Loetelukatse abil on võimalik leida, mis tähendus on esilduvas. Selgub, et sagedus ja kognitiivne esilduvus ei pruugi alati kokku langeda (vt nt Veismann 2008: 342–343).

Võime ka edasi uurida, mis järjekorras tähendused on tekkinud. Üldiselt oletatakse, et sõnadel on algselt üks tähendus, millest aegamööda tekib tähendusmuutuste kaudu üha uusi, kusjuures vanu võib ka ära kaduda. Samuti võib polüseemse sõna tähendustest ajapikku saada homonüümid. Tähendusmuutuste uurimiseks annab mõnevõrra materjali vana kirjakeele uurimine, aga kuna see ei ulatu eesti keele puhul eriti kaugele tagasi, siis tuleb diakrooniliselt polüseemia kirjelduseks appi võtta sugulaskeeled. Mõnikord võivad sugulaskeelte tulemused anda hoopis üllatavaid tulemusi: kui lähtuda kehastamise (vt jaotis 7.5.1) teooriast, peaks nt *jooksma* esialgne tähendus olema 'jäsemete abil kiiresti liikuma', kuid tõenäoliselt on see tulnud verbitüvest *joo-* ja seega seotud hoopis vedeliku liikumisega (Leino 1993, Suomen sanojen alkuperä 1: 251).

Ja lõpuks on huvitav, mis järjekorras omandavad polüseemse sõna tähendusi lapsed või teise keele õppijad. Selliseid uurimusi on seni veel vähe tehtud, aga nt eesti keele *saama*-verbi kohta on teada, et lapsed omandavad selle esimesena eitavas modaaltähenduses (*ei saa = ei õnnestu*), mitte aga omandamise tähenduses (Pajusalu jt 2004).

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

homonüümia, homograafia, homofoonia

polüseemia

tähenduskülg

vaatepunkt e perspektiiv

tähendusvõrgustik

süsteemaatiline e loogiline polüseemia

generatiivse leksikoni teooria

ÜLESANDEID

1. Kas järgmiste sõnarühmade sõnad on omavahel homonüümid, homofoonid, homograafid või mitte ükski neist?
gaas – kaas, ma – maa, so – soo – zoo, vaal – vaal, guru – kuru, tall – tal.
2. Millised tähendusküljed ja/või vaatepunktid võib leida sõnadel *laul*, *koer*, *tool*, *riis*?
3. Kuidas seletada verbi *jooksuma* tähendust järgmistes väljendites:
Poisil mõte jookseb. Palk jookseb arvele. Jutt jookseb. Film jookseb teist nädalat.
4. Proovi erinevate meetoditega kirjeldada verbi *seisma* polüseemiat. Abiks on allpool näitelaused, milles verb *seisma* esineb. Hiljem kontrolli, kas sinu tulemus on sama, mis EKSSis.
Poiss seisab õues. Akna all seisab laud. Uksel seisab mingi silt. Hobused seisavad tallis. Nisu seisab nagu müür. Buss seisab peatuses. Ema süda seisab vaevas. Moosipurk seisab sahvris. Surm seisab silma ees. Uks seisab öösel lukus. Koer seisab tagajalgadel. See fakt seisab kindlalt ainult meie teada. Õpikus seisab selle kohta ainult paar rida. Kübar seisab hästi peas. Ta seisab loodusega silm silma vastu. Keeda moos läbi, siis seisab kauem. Oma teadmiste poolest seisab ta meist palju kõrgemal. Auto seisab niisama, keegi ei kasuta teda. See sündmus seisab veel kaua meeles. Asi seisab selles, et tuleb hankida lisainfot. Mehed seisavad kindlalt oma õiguste eest.

LISALUGEMIST

Polüseemia määramise testide kohta on kõige põhjalikum kirjeldus D. A. Cruse'i raamatus „Lexical Semantics” (1986, ptk 3 „The paradigmatic and syntactic delimitation of lexical units”). Lühem ülevaade leidub hilisemas raamatus „Meaning in Language” (2004, ptk 6.2). Polüseemiast sõnaraamatute seisukohast on ilmunud Margit Langemetsa artikkel „Polüseemia ja leksikograafia” (2004a). Selles on põhjalikult ja selgelt esitatud EKSSis kasutatud polüseemia kirjelduse võtted, mistõttu sellega tutvumine peaks olema kohustuslik igale semantikule, kes EKSSi kasutama hakkab.

Polüseemia võrgustikukäsitluse on esitanud nt Dominiek Sandra ja Sally Rice artiklis „Network analysis of prepositional meaning” (1995). Peale käsitluste ülevaate on selles väga huvitavad katsetulemused inglise eessõnade *in*, *at* ja *on* tähenduse kohta. Täpsemalt paljudest eesti keelega sarnastest polüseemiajuhtudest võib lugeda Pentti Leino raamatust „Polysemia – kielen moniselitteisyys” (1993). Eesti keeles on kaassõnatähenduste näitel tähendusvõrgustikest ja sellega seonduvast kirjutanud Ann Veismann artiklis „Eesti kaassõnade tähenduste kirjeldamise probleemidest” (2008). Generatiivsest leksikonist ja selle seostest süstemaatilise polüseemiaga on kirjutanud Margit Langemets oma doktoriväitekirjas (2009).

Polüseemia arengu uurimisest vana kirjakeele materjalidele toetudes on eesti keeles kirjutanud kõige rohkem Külli Habicht, vt nt doktoriväitekirja „Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust” (2001).

7. KOGNITIIVSED PROTSESSID TÄHENDUSSÜSTEEMIS

Kognitiivsete protsesside all mõeldakse siinkohal metafoori ja metonüümiat, mida varasemas semantikas on käsitletud tähendusülekannetena. Neid nähtusi ühendavaks asjaoluks on oletus, et sõnal on olemas **otsene tähendus** (ingl *literal meaning*), millest tekivad **ülekantud tähendused** (ingl *non-literal meaning*). Mõnikord nimetatakse metafoori ja metonüümiat kasutusi kokku **kujundkõneks** (ingl *figurative language*) ja selle all mõeldakse kõiki neid juhtumeid, kus öeldakse ühte, aga mõeldakse midagi muud, kusjuures on alust oletada, et suhtluspartner suudab tõelise tähenduse tuvastada. Laiemas mõttes kuuluvad kujundkõne alla ka sellised nähtused nagu iroonia ja huumor, sest nendegi puhul öeldakse otseses tähenduses ühte, aga mõeldakse midagi muud. Lisaks vaatame selles osas skeemkujutlusi, mida kognitiivses semantikas samuti käsitletakse tähenduste tekkimise ja muutumise põhjusena.

Tähendusprotsessid on kultuurispetsiifilised, kuigi väga üldised skeemid nende taustal võivad olla ka universaalsed. Siinses käsitluses räägime eelkõige eesti keele tähendusprotsessidest ja kuigi neil on tihti vasteid ka muudes keeltes, ei tohi unustada, et universaalsed nad olla ei pruugi. Alaptk-s 7.6 vaadeldavad skeemkujutlused on paljude metafooride aluseks ja oma olemuses universaalsed, kuna lähtuvad inимтunnetuse kõige olemuslikumatest aspektidest. Skeemkujutluste rakendused ei pruugi siiski universaalsed olla.

Milleks ülekantud tähendusega väljendeid vaja on? Esimene põhjus on kindlasti see, et keeles lihtsalt ei ole piisavalt sõnu, et kõigil sõnadel võiks olla ainult üks tähendus. Tõenäoliselt on olemas mingi kriitiline sõnavara piir, mida loomuliku keele süsteem ei ületa, sest see poleks enam omandatav. Paratamatult peab sõnadel olema mitu tähendust ja keelesüsteemi toimimise otsustarbekuse seisukohast on hea, kui need tähendused on omavahel seotud. Sõna mitmetähenduslikkusest on põhjalikult juttu ptk-s 6, siinkohal meenutame eelkõige seda, et polüseemse sõna tähendused on tüüpiliselt seotud omavahel metafoori või metonüümiat kaudu.

Teiselt poolt on metafoor mõnikord otseses tähenduses väljendist lühem ja värvikam ning teenib sellega keele poeetilist e väljenduslikku funktsiooni. Seetõttu on metafooridest palju juttu poeetiliste tekstide analüüsil. Siinses käsitluses keskendume tavakeele metafoorikale, kuid sugugi mitte seetõttu, et kirjanduslikel metafooridel poleks tähtsust. Tavakeele metafoorid on lihtsalt keeleteaduse jaoks tunduvalt huvitavamad.

On arutletud ka metafoori ja huumori omavahelise suhte üle. Mõlemad on kaheplaanelised, neil on mingi otsene tähendus, mis osutub kontekstis kõlbmatuks, mistõttu kuulaja on sunnitud leidma vasturääkivustele lahenduse ja olukorra ümber mõtestama (Krikmann 2006). Tõsi, metafoorid, mida selles peatükis vaatame, on suures osas harjumuspärased, huumori oluliseks tunnuseks on aga ootamatus ja uuendus. Ent ka argikõnes leidub uudseid metafoore, mida tihti pole võimalik naljast eristada.

7.1. METAFLOOR: TRADITSIOONILINE KÄSITLUS

Metafooriks on traditsiooniliselt peetud keeleväljendi sarnasusel põhinevat ülekantud kasutust, mille puhul ühte referenti nimetatakse teist referenti tähistava väljendiga. Metafoor põhineb alati suhtluspartnerite vastastikustel oletustel üksteise teadmiste kohta, sest kõneleja peab olema kindel, et kuulaja metafoorist õigesti aru saab. Seega saab metafoori kasutada siis, kui ei ole kahtlust, et kõneleja oleks lihtsalt teinud vea. Nt kui hämaras ruumis ütleb üks inimene teisele halvasti nähtava väikese koera kohta *Vii see rott minema!*, siis on lausungi tõlgendamisel kaks võimalust: a) kõneleja võis eksida ja pidada väikest koera rotiks; b) kõneleja nägi küll, et tegemist on koeraga, kuid pidas seda ebameeldivaks ja soovis oma vastikustunnet väljendada koera rotiks nimetades (ilmselt põhjusel, et see koer oli tema jaoks vastik nagu rott). Teisel juhul võime siis öelda, et sõna *rott* oli kasutatud metafoorselt.

Metafoori lihtsaim ja juba Aristotelesest lähtuv kirjeldus võiks olla: kõneleja ütleb X, kuid mõtleb selle all Y-it, sest X on nagu Y suhtes Z. Seega on tegemist justkui lühendatud võrdlusega: selle asemel et öelda X on nagu Y, öeldakse, et X on Y, aga sisuline tähendus on nii metafooril kui ka võrdlusel sama. Seda käsitlust on nimetatud **metafoori sarnasusteooriaks** ja eri seisukohtadest kritiseeritud, kuid esimese vastusena küsimusele *mis on metafoor?* see siiski töötab.

Keelepragmaatika klassiku John Searle'i (1979) järgi seisneb metafoor semantiliste reeglite rikkumises. Searle'i tuntud näide on lause (51).

(51)

Sally is a block of ice. 'Sally on jäätükk.'

Kuna iga inimene teab, et Sally ei saa tegelikult jääst olla, hakkab ta sellist lauset kuuldes loogikavastast väljendit **demetaforiseerima**. Otsene tähendus ei saa olla see, mida kõneleja mõtles, seega hakkab kuulaja otsima vastust küsimusele, mis mõttes võiks Sally olla jäätükk. Ilmselt vastaks tavaline keelekasutaja sellele küsimusele, et Sally on külm. Searle'i arvates satub just selles kohas metafoori sarnasusteooria raskustesse, sest ka külm on omakorda metafoor. Sally ei ole ju sõna otseses mõttes külm, sest tema kehatemperatuur ei ole loodetavasti alla 0 kraadi. Searle'i teooriat nimetatakse mõnikord **arvutuslikuks** (*computational*) just selles mõttes, et iga metafoori korral peab kuulaja läbi tegema terve rea järelduslikke „arvutusi”. Nende arvutuste tulemuste klassifitseerimisel jagunevad metafoorid kahte tüüpi. Lihtsad metafoorid annavad ühese tõlgenduse: lauses (51) taheti öelda, et Sally on tundu. Avatud metafoorid (Searle'il *open-ended metaphors*) ei annagi ühest tulemust, sest kõneleja on nende puhul eeldanud tervet hulka tõlgendusi korraga, nagu näites (52), kus Washington võib oma riigi isa olla mitmes mõttes (hoolitsemine, loomine, autoriteetsus jne).

(52)

Washington oli oma riigi isa.

Searle käsitleb ka metafoori erinevust muudest mitteotsestest tähendustest, nagu **ironia** (väidetu otsesele vastupidine tähendus – näide 53) või **kaudne kõneakt** (pragmaatilise konteksti põhjal tehtud otsustus, et kõneleja ütles peale otsese tähenduse veel midagi – näide 54).

(53)

Ironia: Küll täna on ilus ilm! tegelikult tähenduses Küll täna on halb ilm!

(54)

Kaudne kõneakt: Kas te ei saaks mulle soola ulatada? tähenduses Palun ulatage mulle soola!

Oluline on seegi, et ühe rühmana esitab Searle **surnud metafoori**, mis on küll kunagi olnud metafoor, kuid kaotanud metafoorsuse ja muutunud otseks tähenduseks (nt laua jalg on selles mõttes surnud metafoor, et laua seda

osa nimetataksegi konventsionaalselt jalaks, kuigi võib oletada, et sõna *jalg* algne tähendus on olnud 'inimese alajäse'). Searle'i on kritiseeritud (vt nt Taylor 1995: 132) eelkõige sellest seisukohast, et nii oluline ja kandev nähtus nagu metafoor ei saa põhineda ainult reeglite rikkumisel. Tegemist peab olema hoopis teistsuguse protsessiga kui iga metafoori korral aste-astmelt järelmehhanismide läbiarvutamine. Samuti eeldab Searle, et demetaforiseerimine on alati võimalik (kuigi võib anda mitu vastust korraga nagu näites 52). Kognitiivne käsitus väidabki, et metafoor ei ole reeglite rikkumine, vaid viis selektada/mõista ühe valdkonna nähtusi teise valdkonna nähtuste kaudu.

7.2. MÕISTEMETAFOORI TEOORIA

Oluline muutus toimus metafoori käsitlustes pärast 1980. aastat, mil ilmus George Lakoffi ja Mark Johnsoni teos „Metafoorid, millega me elame” („Metaphors We Live By”), milles nad defineerivad metafoori kui „ühe asja mõistmise ja kogemise teise kaudu” („*understanding and experiencing one kind of thing in terms of another*”). Sellest teosest sai alguse **metafoori mõisteline teooria** (*conceptual theory of metaphor*) e **mõistemetafoori teooria**, mis lähtub veendumusest, et **metafoor** on üks inim mõtlemise fundamentaalseid kognitiivseid mehhanisme, mille puhul ühte kogemuslikku valdkonda mõistetakse teise abil. **Mõistemetafoor** on üldistus, mida kasutatakse konkreetsete metafooride loomisel ja tõlgendamisel. Metafoor kuulub keelde niivõrd, kuivõrd keel on mõtlemise peegel. Seega võib metafoor olla täiesti mitteverbaalne ja väljenduda nt žestis või diagrammis (nt tulpdiagrammi tüüpilises esituses on näha metafoorne printsiip ROHKEM ON KÕRGEMAL, kuna kõrgem tulp vastab suuremale kogusele). Võrreldes varasemate metafoorikäsitlustega on oluline erinevus selles, et metafoori ei peeta võrdluse peidetud vormiks, vaid omaette kategoriseerimisvahendiks (vt selle kohta K. Õim 2005).

Meie argikeel on läbinisti metafoorne, uudsed väljendid nagu eespool käsitletud (51) ja (52) on pigem ebatüüpilised kui tüüpilised metafoorijuhud. Tüüpilised ja tavalised on sellised metafoorid, mida argikõneleja üldse tähele ei pane, kuid mis seda enam mõjutavad ta mõtlemist ja tunnetust. Räägime tihti nt sellest, et kellelgi on terav nägemine, et vana inimese elu on õhtusse jõudnud või et keegi tuleb teadvusele, mõtlemata sellele, et otseses tähenduses on terav mitte nägemine, vaid nuga, et õhtu on mitte elul, vaid päeval ja et teadvusele ei saa kuidagi liikudes tulla. Ilma metafoorideta ei ole tegelikult

ka teaduskeel, nt keeleteaduses räägitakse keelepuust, süvastruktuurist, rinnastusest ja tähendusväljadest, kuigi keeled ei kasva puus, struktuurid ei saa olla otseses tähenduses sügaval, fraasidel pole rinda ja tähendus pole kindlasti tasapinnaline väli.

Vaatame lähemalt mõningaid näiteid metafooridest. Lauses (55a) on näha ruumivaldkonna kasutust ühelt poolt inimestevaheliste suhete iseloomustamiseks (lähedane) ja siis ruumivaldkonna vertikaalmõõtme (kõrge–madal) kasutust palga suuruse iseloomustamiseks. Lauses (55b) räägitakse liikumisverbide *tulema* ja *tooma* abil ajast, mis otseses tähenduses ju ei liigu. Selliseid väljendeid ei pane emakeelne kõneleja kindlasti metafoorsena tähelegi, sest see on kõige tavalisem viis vastavat tähendust väljendada. Pisut kergemini märgatavad on metafoorid lauses (55c), sest hetkelise järelemõtlemise peale suudab vist küll igaüks ütelda, et tunded muidugi tegelikult ei kee ega inimene plahvata. Lause (55d) on aga näide sellest, et metafoor võib olla ka grammatikatasandil: ruumilist lähtepunkti tähistav kääne on kasutusel ka materjali tähistamiseks (mis ju ongi objekti lähtepunkt) ja kaaslast väljendav kääne annab edasi ka vahendi tähenduse (eks vahend ongi mingis mõttes kaaslane).

(55)

- a. Üks mu **lähedasi** sõpru saab väga **kõrget** palka.
- b. Keegi ei tea, mis homme **tuleb** või mida tulevik **toob**.
- c. Ta **kees** vihast, näis, et ta kohe **plahvatab**.
- d. Sõitsin puust paadiga.

Metafoorselt kasutatud väljendit nimetatakse mõnikord **vahendiks** (vehicle) ja tegelikult tähistatut **sihiks** (target). Vahendid on näidetes (55a–d) esitatud paksus kirjas. Palju raskem on aga sõnastada seda, mis on nende puhul sihiks.

Mõistelise metafoori puhul eelistataksegi kõnelda **valdkondadest** (*domain*), mille all mõeldakse inimkogemuse kaudu moodustuvaid enam või vähem terviklikke alasid mõtlemises ja keeles (RUUM, KEHA, AEG jne). **Allikvaldkond** (*source domain*) on valdkond, mis annab mõistestuse aluse ja selle kaudu ka keelelise vahendi; **sihtvaldkond** (*target domain*) on see valdkond, mida mõistestatakse ja millesse kuuluvatele entiteetidele või sündmustele viidatakse. Vastavalt saab siis nii üksikväljendi kui ka mõistemetafoori formaliseerida kujul *X on Y* ehk **SIHTVALDKOND ON ALLIKVALDKOND**. Mõistemetafooride puhul on kombeks kasutada KAPITEELKIRJA (väikseid suurtähti). Näidete (55a–d) jaoks on allpool toodud katse sõnastada nii iga konkreetne väljenditasandi metafoor kui ka vastav mõistemetafoor (56a–d). Tihti selgub, et

väljenditasandi metafoori on väga raske kirja panna, sest õieti ei olegi teist väljendit kui metafoorne.

(56)

- a. *lähedane sõber*: emotsionaalselt lähedane on ruumiliselt lähedane, EMOTSIONAALNE DISTANTS ON RUUMILINE DISTANTS
kõrge palk: suur on kõrge, PALJU ON ÜLEVAL
- b. *mis tuleb*: ajaline muutus on tulemine, AEG ON RUUM
tulevik toob: ajalise muutuse tulemuse tekkimine on toomine, AEG ON RUUM
- c. *ta kees üle*: suurte tunnete olemasolu on keemine, VIHA ON VEDELIKU KUUMUS
ta plahvatab: suurte tunnete resultaadina karjumine on plahvatus, VIHA ON VEDELIKU KUUMUS
- d. *puust*: materjal on substants liikumise lähtepunktina, SUBSTANTS ON OBJEKTI LÄHTEKOHT
paadiga: vahend on objekt kaaslasena, VAHEND ON KAASLANE

Üheks metafoori mõistelise teooria põhiterminiks on **vastavus** kahe valdkonna vahel. Ingliskeelne termin *mapping* on laenatud matemaatikast ja tähendab süsteemset vastavust kahe valdkonna vahel. Allik- ja sihtvaldkonna vahel on kahte liiki vastavusi: ontoloogilised (sarnased valdkonna komponendid) ja episteemilised vastavused (komponentidevahelised suhted). Nt vaatame mõistemetafoori VIHA ON VEDELIKU KUUMUS vastavusi (aluseks on Lakoff 1987: 378):

Ontoloogilised vastavused:

allikas: VEDELIKU KUUMUS	siht: VIHA
anum	keha
vedelik	viha
kuumuse skaala	viha skaala
rõhk anum	kogetav rõhk inimese sees
anuma vastupidavuse piirid	inimese viha talitsemise piirid
plahvatus	enesevalitsuse kaotus

Episteemilised vastavused:

Kui vedelikku kinnises anumaskuumutada, saabub ükskord hetk, mil anum ei pea vastu ja plahvatab. Plahvatus on ohtlik ja võib põhjustada lähedal olijaile kahju.

Plahvatuse saab ära hoida auru väljalaskmisega või vastujõu rakendamisega.

Kui inimese viha suureneb üle teatud kriitilise punkti, kaotab inimene enesevalitsuse.

Enesevalitsuse kaotamine on ohtlik inimesele endale ja teda ümbritsevatele inimestele.

Viha saab ohjeldada seda vähehaaval väljendades ja tahtega alla surudes.

Näited (57) on Google'i abil internetist leitud laused, mis näitavad, et selline viha mudel ka eesti keeles tõepoolest toimib (täpsemalt vaata Ene Vainiku ja Anneli Velti (2006) uurimust eestlaste vihamudelidest).

(57)

- a. Niisuguse lapsepõlvga jooksed kord elus nagunii kinni ega saa aru, mis **viha** sinus **keeb**, miks oled nii **plahvatusohtlik** ja miks sind pidevalt nutma ajab.
- b. **Viha**, hirm, rõõm või hoopis kurbus – tööelu tekitab meis paljusid tundeid, ... Vahel on raske end vaos hoida, kui emotsioonidekatel **üle keeb**.
- c. Kui sa spikriga vahele ei jää, siis ta on rahu ise. Kui jääd, siis ta **plahvatab** sulle näkku.

Mõistemetafoore võib käsitleda erineval üldistustasandil. Nt eelkäsitletud metafoor VIHA ON VEDELIKU KUUMUS on laiem metafoori EMOTSIOON ON TEMPERatuur üksikjuhtum, teiselt poolt on tal omakorda täpsustus VIHA ON VEDELIKU KEEMINE ANUMAS. Siit võime taas liikuda abstraktsema tasandi poole ja rääkida ANUMA-metafoorist (*container metaphor*), mille üheks väljenduseks on nt ka väide „keel on metafoore täis”, milles keelt kujutatakse anumana, mida võib metafoore täis panna. Näites (58a–c) on esitatud mõned teised temperatuurivaldkonna kaudu mõistestatavad emotsioonid, milles EMOTSIOONITUS ON KÜLM (58a ja 58b), POSITIIVNE SUHTUMINE ON SOOJUS (58c ja 58d). Lauses (58e) on aga näha emotsioonidele lähedase valdkonna – mõtlemise – mõistestamine sama temperatuurivaldkonna kaudu, nt PEA MÕTLEMISVÕIMETUS ON SOOJUS (58e). Viha võib mõista ka metafoori EMOTSIOONIDE ASUKOHT ON SÜDA (HING) kaudu, kusjuures ei pruugi viha

olla vedelik ega kuum, oluline on, et kui seda saab palju, siis ta tuleb üle ääre (58f).

(58) Näited TÜ eesti kirjakeele korpusest

- a. Inimesel peab **külm** kõht olema!
- b. Teda ei huvitanud see poolpaljas naine kuigivõrd, see jättis ta võrdlemisi **külmaks**.
- c. Milan Kundera ning tema kangelaste vahel on alati **soe** sõbralik suhe.
- d. ... väiksema inimese hääles helises **soe** toon.
- e. Pärast ärkamist oli ta kuidagi uimane ja peast **soe**, lonkis kööki ja avas ühe õlle.
- f. süda/hing sai täis

Üks väga levinud allikvaldkondi on TEEKOND. Mõistemetafoori teooria klassikud on eriti palju näitena kasutanud metafoori ARMASTUS ON TEEKOND, millega seletuvad sellised väljendid nagu *suhted jõudsid ummikusse* või *jooksid karile* (esimesel juhul on tegemist teekonnaga tänavatel, teisel merereisiga). Eesti kultuuriruumis on väga viljakas ka metafoor ELU ON TEEKOND, vt näiteid elulugudest (59). Lausetes (59a–c) räägitakse otsesõnu, et elu on tee või rada, lauses (59d) alustatakse uut eluetappi ellu astumisega, lauses (59e) sattutakse tööpõllule, lauses (59f) on elul suund. Laused (59g–i) väljendavad seda, et inimene ei rända eluteel üksi, teda võidakse seal saata, juhtida või temaga koos seda teed käia (meenutagem ka Jaan Krossi mälestuste pealkirja „Kallid kaasteelised”), surma saab aga käsitleda mahajätmisena.

(59) Näited raamatust „Eesti elulood. Naised kõnelevad”

- a. Minu koolitee algas väikses maa-alkkoolis.
- b. Leidsin õige tee, sest viisin oma dokumendid pedagoogilisse kooli.
- c. Ei tea siin ilmas ühtegi inimest, kelle elulugu ja elutöö ning unistused oleksid sama rada käinud.
- d. Läksin kantseleisse, sain kätte oma diplomi ja aidaa – astu ellu!
- e. 1938. aastal sattusin tööpõllule, kus leidsin tegevust kolmekümneks aastaks.
- f. See reis muutis palju minu tuleviku elusuunda.
- g. Selline mälestuskild on mind saatnud läbi aastate ...
- h. Inimene unistab, otsustab, aga Jumal juhib.
- i. Just oma sünnipäeval, mida ta nii väga oodanud oli, jättis meid maha (=suri) Oskar.

Neid (ja muid samalaadseid) väljendeid analüüsidest jõuame umbes sellise vastavuste tabeli juurde, nagu on esitatud näites 60.

(60) ELU ON TEEKOND

teekond	elu
tee	elu kulg
teelõigud	etapid elus
põld	tegevus/töökoht elus
suund teel	siht elus
lahkumine	surm
tulek	sünd
edasiliikumine teel	progress elus

Samas on produktiivne ka teine elu mõistestav metafoor – ELU ON RAA-MAT –, mida võidakse kasutada nii inimese elu (61a) kui ka ühiskonna kohta tervikuna (61b).

(61) Näited raamatust „Eesti elulood. Naised kõnelevad”

- a. Kuid nüüd jõuan oma elu kõige kurvemate lehekülgede juurde.
- b. Peagi keerati ajalooraaamatus ette uus lehekülg.

Üldiselt arvatakse, et allik- ja sihtvaldkonna vahel valitseb ebasümmeetria: allikvaldkond aitab mõistestada sihtvaldkonda, kuid sihtvaldkonnal ei ole mõju allikvaldkonnale. Samuti ei ole ülekanded alati võimalikud kõigis allikvaldkonna osades, sest metafoorne ülekanne ei saa minna vastuollu sihtvaldkonna olemusliku struktuuriga (seda oletust on nimetatud ka **invariantsuse hüpoteesiks**). Nt on väga levinud metafoor AEG ON RAHA, kuid mitte kõik raha puudutavad kujutlused ja teadmised ei ole võimalikud AJA valdkonnas, nt ei saa aega vahetada väiksemateks rahatähtedeks või müntideks, seda ei saa tagasi anda.

Metafoori mõistelise teooria võib kokku võtta järgmiselt (vt Croft, Cruse 2004: 198):

- (1) see on pidevalt kinnistuvate süstemaatiliste argikeele väljendite teooria;
- (2) metafoor ei ole ainult keelenähtus, vaid läbib kogu mõtlemisprotsessi vastavustena eri valdkondade vahel, mida saab kasutada metafoorsetes arutluskäikudes;
- (3) metafoorne vastavus on ebasümmeetriline: allikvaldkonna abil mõistestatakse sihtvaldkonda, kuid mitte vastupidi.

Kuigi paljud peavad Lakoffi mõistemetafoori teooriat kognitiivse keeleteaduse tuumaks, on kognitiivistide endi seas ka neid, kes sellist vaimustust ei

jaga. Vaatame mõningaid vastuväiteid (põhjalikumalt Taylor 2002: 491–492), mis ei vähenda mõistemetafoori teooria olulisust, vaid ainult juhivad tähelepanu selle mõnele aspektile:

- ♦ eitamata metafoori olulist rolli mõistestuses, tuleb siiski tähele panna, et vastavuste loomiseks eri valdkondade vahel peavad neis valdkondades juba metafoori-eelselt olema mingid eristused, muidu ei saa ju elemente omavahel vastavusse seada;
- ♦ mõnedel juhtudel pole võib-olla tegu mitte niivõrd mõistestamisega konkreetsema valdkonna kaudu, kuivõrd varjatud seisundite (nt tunnete) väljendamisega konkreetse valdkonna kaudu, st me saame oma tunnetest aru küll, kuid nende seletamiseks teistele vajame konkreetsemaid mudeleid kui silma eest varjul olev sisemaailm;
- ♦ mõistemetafoori suund allikvaldkonnalt sihtvaldkonnale ei ole ainumõeldav variant vastavuste tekkimise seletamiseks, sest taustal võib olla hoopis ühine abstraktne skeem, millest tuletatakse mõlemad (vt skeemkujutluse käsitlust alaptk-s 7.6);
- ♦ väga palju kasutatud mõistemetafoorid on nii kulunud ja automatiseerunud, et on raske uskuda aktiivset mõistestust.

7.3. METONÜÜMIA

Metonüümiat on traditsiooniliselt peetud tähenduse laienemiseks kokku puute (mitte sarnasuse) kaudu. Metonüümia käsitlused on olnud suhteliselt kindlapiiriliste ja kinnistunud juhtude loendid. Tüüpiliselt on metonüümiaks peetud nt järgmisi tähendusülekandeid:

- ♦ AUTOR TEOSE ASEMEL: *Loen Tammsaaret* (st Tammsaare teost);
- ♦ KOHT INSTITUTSIOONI ASEMEL:
Washington (st USA valitsus) *otsustas kuulutada boikoti.*
Pariis (st Pariisi moeringkond) *määrab seeliku pikkuse.*
- ♦ INSTITUTSIOON ESINDAJA ASEMEL: *Temaga võttis ühendust kaitsepolitsei.*
- ♦ KOHT ELANIKE ASEMEL:
Kogu Tartu (st Tartu elanikkond) *otsis kadunud poisikest.*
- ♦ OSA TERVIKU ASEMEL (nimetatud ka sünekdohhiks):
Ülikoolis on palju tarku päid (st tarku inimesi).
- ♦ TERVIK OSA ASEMEL: *Sõin terve taldriku* (st taldriku sisu);
- ♦ TOOTJA TOOTE ASEMEL: *Job ainult Sakut* (st Saku õlletehase õlut).

Kinnistumus seisneb nende juhtude puhul nt selles, et kuigi eksisteerib metonüümne ülekanne *AUTOR TEOSE ASEMEL*, ei tähenda see veel igasugust autorit, vaid ainult tunnustatud kirjanikku, kunstnikku või heliloojat. Võime öelda *kuulasin Mozartit* või *vaatasin Viiraltit*, kuid mitte *sõin Margitit*, kuigi Margit on kõne all oleva koogi autor. Samuti võime öelda *Viljandi oli kogunenud turuplatsile*, mõeldes selle all loomulikult Viljandi elanikke, kuid ei saa ütelda *Viljandi näugus*, mõeldes selle all Viljandi kasse. Me ei ütle *sõön Teret*, vaid *sõön Tere jogurteid*, kuigi *joon Sakut* on igati tavaline viis öelda, et inime joob meelsasti või ainult Saku õlletehase õlut.

Metafoori ja metonüümia puhul on esile toodud nende põhimõttelist erinevust keekekasutuses. Roman Jakobson kirjutas juba 1956. aastal, et kui metafoor on pigem referendile uue omaduse lisamise protsess, millega antakse uus tõlgendus, siis metonüümia kaudu ainult viidatakse referendile, ilma et teda kuidagi kirjeldataks või tema kohta uut tõlgendust antaks. Metafoor osutub Jakobsonil keelelise käitumise selleks teljeks, mille kaudu jutustuses minnakse ühelt teemalt teisele sarnasuse alusel, metonüümia aga teljeks, mille kaudu vahetatakse teemat külgnevuse alusel. Metafoor on seega paradigmaatiline, metonüümia aga süntagmaatiline nähtus (Jakobson 1971 (1956)). Metafoori ja metonüümia võrreldes on esile toodud ka põhimõttelist erinevust viitesuhetes: kui metafoor on eelkõige nihe tähenduses, siis metonüümia on nihe viitamises (Arutjunova 1990). Kui vaatame uuesti näidet *loen Tammsaaret*, siis on selge, et lugemine iseenesest tähendab juba kellegi teksti lugemist ja seega nimetatakse ainult olulisim, teksti autor, sest muu on niikuinii selge. Keelelise viitamismehhanismile on omane, et enamasti ei nimetata referente täielike kirjelduste abil. Lugemise kontekstis on loetava raamatu kõige olulisem omadus, et selle on kirjutanud Tammsaare ja see on ka viitamiseks piisav.⁶

Metafoori mõistelise teooria raames on metonüümia samuti defineeritud kui kognitiivset mehhanismi ja teda on peetud metafooriga palju tihedamalt seotuks, kui varem arvati. Antonio Barcelona defineerib metonüümia nii: see on kognitiivne projektsioon, mille puhul ühte kognitiivset valdkonda (*SIHT*) mõistetakse osaliselt teise valdkonna (*ALLIKAS*) kaudu, kusjuures mõlemad valdkonnad on ühesama suurema kogemusliku valdkonna osad (Barcelona 2000). Erinevalt metafoorist pole siis tegemist kahe valdkonna vastavuste ülekandmisega (nagu nägime eespool nt viha ja vedeliku puhul), vaid ühe vald-

⁶ Alaptk-s 6.5 esitatud kvaliirollidest seletab sellist ülekannet *PÕHJUSSUHE*: raamat on *ASI*, millel on *AUTOR*. See üksi ei seleta siiski, miks autori nime mõnikord saab kasutada loodu asemel, mõnikord aga mitte.

konna sees ühe referendi nimetamisega (ja samas ka mõistmisega) temaga kokkupuutuva olulise referendi kaudu.

Levinud näide metonüümiast on *Hamburger ootab arvet*, milles *hamburger* ei tähista mitte sööki, vaid klienti, kes on tellinud hamburgeri. Siin ei mõisteta mitte kliendi valdkonda hamburgeri valdkonna kaudu (ehk lihtsustatult öeldes: ei võrrelda klienti hamburgeriga), vaid mõistetakse kliendi rolli teenindussituatsioonis selle kaudu, mida ta tellis (ehk lihtsustatult: viidatakse kliendile selles olukorras kelneri jaoks kõige olulisema sama teenindussituatsiooni elemendi – tellimuse – kaudu). Metonüümiat pannakse kokkuleppeliselt kirja kujul Y X-i ASEMEL (ingl *Y FOR X*), kus X on sihtvaldkond ja Y allikvaldkond.

Sama keelelist väljendit on võimalik mõista erisuguse abstraktsiooniastmega metonüümi realisatsioonina. Lauses *Ülikoolis on palju tarku päid* on kõige konkreetsemal tasandil tegemist metonüümiaga PEA INIMESE ASEMEL, laiemalt võttes on tegemist metonüümiaga KEHAOSA INIMESE ASEMEL (mille realisatsioonid on ka 62a ja 62b), veel laiemalt aga ühe metonüümi põhiliigiga OSA TERVIKU ASEMEL (mille realisatsioonid on ka 62c ja 62d).

(62)

- a. Kogusime kümme krooni **nina** pealt. (NINA INIMESE ASEMEL)
- b. Saalis istus säravaid **silmapaare**. (SILMAPAAR INIMESE ASEMEL)
- c. Eemalt lähenesid **autotuled**. (AUTOTULED AUTO ASEMEL)
- d. Ta sai lõpuks **rattad** alla. (RATTAD AUTO ASEMEL)

Mitmeid süstemaatilise polüseemia (vt alaptk 6.5) juhtumeid on samuti käsitletud metonüümsetena. Nii võime tõlgendada sõna *uks* kahte tähendust 'ukseava' ja 'ukseplaat' metonüümsetena võrreldes tähendusega 'uks ja ukseava koos' (TERVIK OSA ASEMEL).

Metonüümses seoses võivad olla ka ajalise sündmuse osad, nt on metonüümiana TULEMUS PÕHJUSE ASEMEL käsitletud näiteid (63), milles argikõneleja tõenäoliselt tähendusülekannet ei tajugi.

(63)

- a. Tal vajusid suunurgad alla, st 'ta kurvastas'
(kurvastamine põhjustab suunurkade allavajumise).
- b. Seisa joone taga! , st 'ära tule üle joone'
(üle joone mittetulemine põhjustab joone taga seismise).

Metonüümi nagu metafoorgi võib olla erineval määral kinnistunud. Kui eesti keele instituudi sekretär ütleb, et *vene kirjandus helistas*, siis on see kahe

väga tüüpilise metonüümi skeemi rakendus: INSTITUTSIOON ESINDAJA ASE-
MEL (vene kirjanduse osakond selle sekretäri asemel) ja TEGEVUSALA INSTI-
TUTSIOONI ASEMEL (vene kirjandus vene kirjanduse osakonna asemel). Me
ei saa öelda, et sõnaühendil *vene kirjandus* oleks tähendus 'sekretär'. Samas
on aga polüseemseid sõnu, mille tähendus põhineb metonüümsel laiendusel,
nagu eelkäsitletud *uks* (samuti *aken* ja *luuk*) või nt *talje*, *vöö*, *kand*, *varbad*
riietuseseme osade nimetustena (KEHAOSA SEDA KATVA RIIE TUSESEME OSA
ASEMEL).

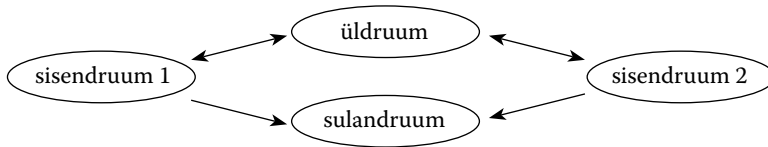
7.4. MENTAALSED RUUMID JA SULANDITEOORIA

Üks kognitiivses keeleteaduses palju kasutatud kirjeldusmudel on **mentaalne ruum** (*mental space*, Fauconnier 1994). Selle all mõeldakse situatsiooni sel-
lisena, nagu seda tajub keelekasutaja. Tihti ei ole ju keelekasutuses tegemist
mitte reaalsete füüsiliste situatsioonidega, vaid kujutletavate stseenidega, mis
võib-olla on kellelegi teisele (nt jutustajale) kunagi olnud reaalsed, aga võib-
olla ka mitte. Keeles on leksikaalseid ja grammatilisi kategooriaid, mis toimi-
vad kujutletava mentaalse ruumi loojatena. Eesti keeles on selliseks nt tingiv
kõneviis, mis võib luua mitterealseid mentaalseid ruume, nt soovruumi (64a)
või potentsiaalselt võimaliku, kuid tegelikult toimumata sündmuse ruumi
(64b).

(64)

- a. Praeks õige kalapulki?
- b. Nad oleksid võinud siia ilusa maja ehitada.

Metafoori ja metonüümiat on käsitletud ka **sulanditeooria** kaudu (*blen-
ding theory*, mille on esialgselt postuleerinud Gilles Fauconnier ja Mark Tur-
ner 1994. a). Selle raames nähakse vastavuste kujunemist mitte niivõrd ühe
valdkonna mõistmises teise kaudu, kui kahe (või enama) mentaalse ruumi –
sisendruumi – segunemises uues **sulandruumis** (*blended space*), mida toe-
tab **üldruum** (*generic space*) oma sisendruumide poolt jagatud vastavustega
abstraktsel tasemel. Sulandruumis tekib uus mõisteline struktuur, mida ei ole
täielikult olemas üheski sisendruumis (vt joonis 8, Fauconnier 1997: 149 jj).

Joonis 8. Ruumid sulanditeoorias

Sulanditeooria tüüpnaiteid on lause *Kui Clinton oleks olnud Titanic, oleks jäämägi uppunud*. Lauset, millega ajakirjanik on tahtnud öelda, et president Clinton võidab iga vastase, saab interpreteerida kahe ruumi *Clinton – vastased ja Titanic – jäämägi* kaudu. Üldruumis on skeemid vastandlikest jõududest, võitlusest, kokkupõrgetest ja muust sellisest. Sulandruumis aga liituvad kaks kõne all olevat situatsiooni üheks ja lubavad vaadeldud lauset mõista Clintoni võimsuse deklareeringuna.

Metafoori valdkonnas on sulanditeooriat illustreeritud näitega *See kirurg on lihunik*. Selle lausega on ilmselt tahetud öelda, et tegemist ei ole hea kirurgiga. Sulanditeooria pooldajate arvates oleks raske seletada, kuidas lähtub lihuniku valdkonnast see, et kirurg ei ole kompetentne, sest lihunikul ju sellist omadust prototüüpselt ei ole: ka lihunik võib olla oma erialal nii hea kui ka halb. Kui aga kujutleme kahte sisendruumi (*lihunik ja kirurg*), siis tekib sulandruumi ettekujutus arstist, kes käsitleb elavat inimest nagu lihunik lihakeha, see tähendab ilma sellise hoolivuse ja täpsuseta, nagu oleks vaja inimest opereerides.

Sulanditeooria on oma abstraktsuse tõttu suhteliselt vähe leidnud kasutust konkreetsete keeleliste väljendite analüüsil. Samas on kindlasti kontekste, kus traditsiooniline metafoori ja metonüümia käsitus hätta jääb. Vaatleme nt Mari Vallisoo luuletust „Sirelid” (65). Selles segunevad kaks sisendruumi: *elu* valdkond ja *Tartu Võru tänav*. See, et elu mõistetakse teekonnana, on tavaline (mõisteline metafoor *ELU ON TEEKOND*, vt eespool näiteid 59 ja 60). Selles luuletuses pole see aga lihtsalt suvaline teekond abstraktsete peatuste ja käänakutega, vaid konkreetne rännak mööda Tartu linna Võru tänavat, kus on (nagu vähemalt tartlased hästi teavad) bussid, tolmused õued, kalmistu ja sirelipõõsad. Tekib uus sulandruum, millel on juba temale ainuomased omadused. Samas ei saaks sulandruum toimida ilma üldruumita, milles on teadmised elust, tänavatest ja paljust muust.

(65) Luuletus Mari Vallisoo kogust „Kõnelen sinuga kevadekuul”

SIRELID

Kui ma läksin läbi lühikese elu
 – teate küll, et mööda Võru tänavat –,
 nägin päikest, nägin liblikate lendu,
 kuulsin poistekampa hoovil käravat.

Nägin kollast autobussi seismas,
 kus see peatus Ropka-Tamme kalmistu.
 Kuulsin bussijuhti selgel häälel hüüdmas
 üle poole linna: Valmistu ...

Ei tea milleks, kõrvad läksid lukku,
 müra kära tolmu bensiinivõlv,
 pasunate tumemeelsed hõiked.
 Keda maeti surnuaias? Ning

nägin sind, ja süda ütles üles
 ühte laulu. Et see viis ei kaoks
 meelest. Tolmund sireleid su süles.
 Kelle jaoks. Ei tea, kas minu jaoks.

7.5. OLULISI VALDKONDI JA MÕISTEMETAFOORE

Kuna mõistemetafoori teooria peab tavaliseks tähendusülekande suunaks konkreetsemalt abstraktsemale, on selle järgi suure osa mõistestuse aluseks väike hulk konkreetseid ja lihtsaid, argikogemusest tulenevaid valdkondi. Need on eelkõige keha, ruum ja liikumine, taimed ja loomad. Vaatame neid valdkondi metafoori allikvaldkonnana lähemalt.

7.5.1. Keha allikvaldkonnana

Oma keha on esimene, mida inimene tajuma hakkab, mistõttu on see ka esimene ja lähim allikas mis tahes muude valdkondade mõistmiseks. Kognitiivses keeleteaduses peetakse kehalist kogemust kogu inimkategoriseerimise oluli-

simaks allikaks, kategooriad on oma põhiolemuses **kehastatud** (*embodied*). Seetõttu on keha ja selle osad väga levinud metafoorsete ja metonüümsete tähendusülekannete allikvaldkonnad paljudes keeltes. Vaatleme siin mõningaid tüüpilisemaid metafoori ja metonüümia juhtumeid eesti keele näidete põhjal.

Inimkeha on inimesele mudeliks, mille abil ta nimetab ka muude objektide osi. Metafoor OBJEKT ON INIMESE KEHA toimib tavaliselt visuaalsel alusel, st füüsiliste objektide puhul antakse kehaosa nimetus inimese kehaosaga visuaalselt või paiknemiskohalt sarnanevale osale, nt:

pea: *viljapea, naelapea, kapsapea*;

silm: *nõelasilm, sukasilm, kirvesilm, võisilm, järvesilm, kartulisilm*;

nina: *laevanina, maanina*;

kõrv: *tassikõrv, mütsikõrv*⁷;

süda: *õunasüda, linnasüda* ehk *südalinn, südamik*.

Mõnikord on kehaosa objekti osaga nii visuaalselt sarnane kui ka toimib samamoodi. Nt *kotisuu* on nii inimese suu moodi ümmargune kui ka see avaus, millest miski sisse ja välja läheb (nii nagu söök läheb suust sisse või jutt tuleb suust välja). Veel mõned näited kehaosanimetuste ülekandest, kus on seotud visuaalne sarnasus ja toimimisviis:

suu: *koopasuu, jõesuu, suue* (sarnanevad ja on avauseid, kust pääseb läbi);

jalg: *lauajalg* (sarnaneb ja toetab);

silm: *uksesilm* (sarnaneb ja laseb vaadata);

hammas: *saehammas* (sarnaneb ja „närib”);

keel: *tulekeel* (sarnaneb ja „sööb”).

Kehaosanimetused annavad ka suure hulga metonüümseid laiendusi, millest paljud on kinnistunud üheks sõna tähenduseks. Toome siinkohal mõned sagedamad metonüümised rühmad:

KEHAOSA FUNKTSIOONI ASEMEL

nina: *tal on hea nina* (st ta haistab hästi)

keel: *räägin eesti keelt*

silm: *silma peale viskama* (st vaatama)

KEHAOSA INIMESE KUI TERVIKU ASEMEL

nina: *kümme krooni nina pealt*

silm: *mind vaatas kümme kond silmapaari, vastu tuli kaunis sõstrasilm*

⁷ *Mütsikõrva* võib tõlgendada ka metonüümsena kokkupuute ja funktsiooni kaudu.

KEHAOSA FUNKTSIOONI ASEMEL + KEHAOSA INIMESE KUI TERVIKU ASEMEL

suu: *ta on tõeline kuldsuu*

kõrv: *olen üksainus suur kõrv* (st kuulan teraselt)

pea: *minu sõber oli klassi helgeim pea*

Metafoorsed ja metonüümsed ülekanDED toimuvad tihti mitme läbipõimunud protsessina. Nt väljendit *tal on terav silm* võiksime tõlgendada umbes nii: keha valdkond on metonüümselt laienuD keha funktsioonide (antud juhul nägemise) valdkonda, kuid seda iseloomustatakse tööriistade valdkonna omadusega *terav*, mis seostub hästi toimivate terariistadega. Väljendi *terav silm* võime interpreteerida ka sünesteesia juhuks. **Sünesteesia** on ühe tunnetusvaldkonna kasutamine teise tunnetusvaldkonna mõistestamiseks (tüüpnäited on *pehme hääl* või *magus värv*), meie näites on *terav* puutumisega tajutav, silm aga hoopis visuaalse valdkonna elund.

Sama lause *tal on terav silm* võib olla kasutatud peale nägemise ka taipamise kohta, tähenduses 'ta märkab hästi detaile ja suudab neist järeldusi teha'. Sel juhul on väljendi *terav silm* tähendus 'hästi toimiv nägemine' omakorda kasutatud metafoori NÄGEMINE ON MÕISTMINE kaudu. Sulanditeooria (vt alaptk 7.4) valguses võiksime öelda, et kehaosade, tööriistade ja mõtlemise valdkond (kui kolm sisendruumi) on segunenud ühes sulandruumis.

7.5.2. Ruum allikvaldkonnana

Ruum ja selles liikumine on nagu kehagi semantika populaarsemaid valdkondi. Selle põhjuseks on ühelt poolt ruumivaldkonna primaarsus: ruum ja liikumine on keha kõrval esimesi valdkondi, mida laps tajuma hakkab ja mis inimesele on kogu elu jooksul tajutavad vahetu kogemuse kaudu. Teiselt poolt näib ruum olevat ka suhteliselt universaalne valdkond – kuigi keeled erinevad üksteisest nii mõnegi ruumisuhete väljendamises, on liikumine ise siiski inimesele kui liigile ühtviisi geneetiliselt määratud valdkond: inimene liigub kahel jalal, ta ei suuda lennata, kuid võib ujuma õppida (erinevalt enamikust loomadest, kes ei pea ujuma õppima), nagu kõigele planeedil Maa mõjub ka inimesele gravitatsioonijõud, st üles liikumine on raskendatud, alla aga võib ka soovimatult kukkuda. Arusaama, mis peab ruumivaldkonda primaarseks paljude teiste valdkondade suhtes, nimetatakse mõnikord **lokalismiks**.

Üks tuntumaid ja paljudes keeltes suure hulga variatsioonidena esinev mõistemetafooride rühm ruumivaldkonnas on **orientatsioonimetafoorid**,

mille aluseks on ruumi jaotumine horisontaalsel ja vertikaalsel teljel. Ka eesti kultuuriruumis on väga levinud metafoorid HEA ON ÜLEVAL, HALB ON ALL (nt *meeleolu tõusis, majanduse allakäik*); PALJU ON ÜLEVAL, VÄHE ON ALL (*hinnad on kõrged, madalad intressid*); VÕIM ON ÜLEVAL, ALLUMINE ALL (nt sõna *alluma* ise, samuti *ülemkihid, kõrgklass*).

Ka liikumine on argielus suhteliselt lihtsalt arusaadav ja seega mõistestamiseks kõlblik valdkond: liikumissündmus seisneb selles, et keegi või miski alustab liikumist LÄHTEKOHAST ja jõuab SIHTKOHTA. Kui referent ei liigu, siis püsib ta mingis ASUKOHAS. SIHTKOHT, LÄHTEKOHT ja ASUKOHT ongi liikumissündmuse ja paiknemise põhikategooriad. Eesti käänete süsteemis on nende kategooriate väljendamiseks sise- ja väliskohakäänded ning rajav kääne, samuti kasutatakse suurt hulka abisõnu (*sisse, sees, seest, ümber, vahel, taga, ees* jne). Samu käändeid ja nendega samafunktsioonilisi abisõnu saab aga kasutada ka teiste valdkondade nähtuste kirjeldamiseks (väliskohakäänete mitmetähenduslikkusest vt Vainik 1995, mõnede sisekohakäänete metafoorsest tähendusest Metslang 2001). Kui võtame omaks mõistemetafoori teooria, siis leiame nt RUUMI, AJA ja MÖTLEMISE vahel vastavused, mis on esitatud tabelis 5. Näeme, et kõiki kohakäändeid saab kasutada ka AJA ja MÖTLEMISE (mentaalses) valdkonnas.

SIHTKOHA, ASUKOHA ja LÄHTEKOHA metafoorseid laiendusi ei anta tabeli 5 näidetes edasi ainuüksi grammatiliste käänetega, vaid tihti ka leksikaalselt. Tüüpiliselt kasutatakse koos liikumise valdkonna käänetega ka liikumisverbe. Tabelis 5 on nendeks *jõudma, tõstma* ja *tulema*. Asukohakäänded funktsioneerivad koos verbiga *olema*.

Tabeli 5 näidetest on ka näha, et mõned ajaväljendid on kohakäändes ilma igasuguse liikumisverbi toeta (*hommikust õhtuni, septembris*), võime öelda, et nad on täielikult grammatiseerunud ajasfääri jaoks. Samas aga ei ole nad päris samas süsteemis kui ruumilised kohakäänded, vaid moodustavad eraldi ajaväljendite käändesüsteemi, kus LÄHTEAEGA väljendatakse tüüpiliselt seestütlevaga (*hommikust*), SIHTAEGA rajavaga (*õhtuni*), ASUAEGA alalütleva (*reedel*) või seesütlevaga (*septembris*).

MÖTLEMISE valdkonnas on aga kohakäänete kasutamiseks tavaliselt vaja ka mingit leksikaalset vahendit, tabeli 5 näidetes kas liikumisverbi (*tulema, jõudma*) või ruumilise primaartähendusega nimisõna (*seisukoht*). Võime öelda, et MÖTLEMISE valdkonna mõistestamine RUUMI ja LIIKUMISE valdkonna kaudu ei ole nii grammatiseerunud kui AJA valdkonna puhul.

Tabel 5. Näiteid eesti kohakäänete prototüüpest kasutusest RUUMI, LIIKUMISE, AJA ja MÖTLEMISE valdkonnas

	RUUM ja LIIKUMINE	AEG	MÖTLEMINE (MENTAALRUUM)
SIHTKOHT (illatiiv, allatiiv, terminatiiv)	Jõudsin koju . Lähem peole . Kõndisin metsani .	Päev jõudis õhtusse . Loengud tõsteti järgmisele neljapäevale . Töötasin õhtuni .	Mulle tuli meelde . Jõudsin samale arvamusele . Selle mõtteni jõudmiseks läks tal palju aega.
ASUKOHT (inessiiv, adessiiv)	Olen kodus . Olen peol .	Septembris õpime palju. Päeval töötame hoolega, õösel puhkame.	Mul on meeles . Olen samal arvamusel .
LÄHTEKOHT (elatiiv, ablatiiv)	Tulin kodust . Tulen peolt .	Hommikust alates olen tööd teinud. Palusin koosolek reedelt ära tõsta.	Mul on meelest läinud. Minu seisukohalt tundub see veider.

Mõnevõrra keerulisemaks osutub ruumivaldkond siis, kui mõtleme objektide asukohale üksteise suhtes ja asendile. Üldiselt eristatakse kolme **ruumi- raamistikku**:

- 1) **sisemine** (*intrinsic*), mille puhul ruumiline nullpunkt ühtib selle objekti nullpunktiga, mille suhtes teist objekti vaadeldakse (*puu kasvab maja ees* – nullpunkt on maja, oluline on maja esi- ja tagakülg, vaatleja kohal ei ole tähtsust);
- 2) **relatiivne** ehk deiktiline (vt alaptk 10.7), mille puhul olukorda vaadeldakse vaatleja asukohast lähtuvalt (*mees on põõsa taga, ma ei näe teda* – nullpunkt on vaatlejas, põõsa esi- ja tagakülg ei ole olulised);
- 3) **absoluutne**, mille puhul lähtutakse ilmakaartest või muudest püsivatest geograafilistest koordinaatidest.

Nagu ka eespool nägime, kujutatakse aega enamasti nii, et allikvaldkonnaks on RUUM. George Lakoff ja Mark Johnson (1999: 140–148) on eristanud kolm metafoorsust vastavust RUUMI ja AJA vahel: liikuva aja metafoor, liikuva vaatleja metafoor ja ajaorientatsiooni metafoor. Need metafoorid esinevad ka eesti keeles ja neid on lähemalt käsitlenud Ann Veismann (2001). Nt on liikuva aja metafoori väljenduseks sõnad *minevik* ja *tulevik* (aeg *läheb* ja *tuleb*), *möödanik* (aeg liigub vaatlejast *mööda*); liikuva vaatleja metafoori toel mõistatame väljendeid *teda ootab ees suur töö* (aeg püsib paigal, vaatleja „liigub” piki

ajatelge) või *kella kümne paiku* (vaatleja jõudis justkui *paigale*, mis oli „kell 10”, seda on ka nimetatud aja maastikumetafooriks). Ajaorientatsiooni metafoor väljendub kõigis eelnevais näidetes, sest vaatleja on neis alati näoga tuleviku (mitte mineviku) poole.

Ka ajaväljendite puhul kasutatakse kolme põhilist raamistikku, mis on vastavuses ruumi raamistikega: enamasti on ajaväljendid relatiivsed ehk deiktilised ning seotud kõnehetke ja kõnelejaga. Olevik on ju aeg, mis sisaldab kõnehetke, tulevik aeg, mis tuleb pärast kõnehetke, ja minevik aeg, mis oli enne kõnehetke. On aga ka absoluutseid ajaväljendeid (eelkõige kalendri suhtes fikseeritud kuupäevad). Sisemist raamistikku näeme ajaväljendites siis, kui mingi sündmus paigutatakse ajateljel kuhugi teise sündmuse suhtes (nt enne-mineviku kasutamisel: *olin käinud Pärnus enne jaanuaritormi*), kuigi siin on vaatleja siiski alati olemas.

7.6. SKEEMKUJUTLUSED

Skeemkujutus (*image schema*, eesti keeles on kasutatud ka terminit *kujund-skeem*) on tunnetusliku kogemuse põhjal sündinud baaskujutus inimese maailmast. Mark Johnson defineerib selle nii: „skeemkujutus on meie taju ja motoorika vastastikmõju pidevalt korduv dünaamiline muster, mis loob meie kogemusele tervikuna sisemise struktuuri ja seotuse” (Johnson 1987: xiv). Seega tekivad skeemkujutlused tähendusstruktuuridena kehaliste liigutuste, objektide liigutamise ja tunnetuse kaudu inimese ja tema ümbruse omavahe-lises vastastikmõjus ja on üldiselt keele-eelsed, st omandatakse enne vastavaid keeleväljendeid. Skeemkujutlused on üldistused ega sisalda palju detaile.

Skeemkujutlused pakuvad semantikale huvi seetõttu, et paljud polüseemia-juhud, sh eelkirjeldatud metafoorid, on ilmselgelt põhjustatud nende ole-masolust. Johnson (1987: 126) loetleb olulisemad skeemkujutlused: ANUM (CONTAINER), TASAKAAL (BALANCE), SUNDUS (COMPULSION), BLOKEERIMINE (BLOCKAGE), VASTUJÕUD (COUNTERFORCE), PIIRANGUTE EEMALDAMINE (RESTRAINT REMOVAL), VÕIMALDAMINE (ENABLEMENT), KÜLGETÕMME (ATTRACTION), AINE-ASI (MASS-COUNT), TEE (PATH), SEOS (LINK), KESE-PERIFEE-RIA (CENTER-PERIPHERY), TSÜKKEL (CYCLE), LÄHEDAL-KAUGEL (NEAR-FAR), SKAALA (SCALE), OSA-TERVIK (PART-WHOLE), ÜHTESULAMINE (MERGING), LAHKNEMINE (SPLITTING), TÄIS-TÜHI (FULL-EMPTY), SOBIMINE (MATCHING), PEALEPANEK (SUPERIMPOSITION), KORDUMINE (ITERATION), KOKKU-

PUUDE (*CONTACT*), PROTSESS (*PROCESS*), PIND (*SURFACE*), OBJEKT (*OBJECT*), KOGUM (*COLLECTION*).

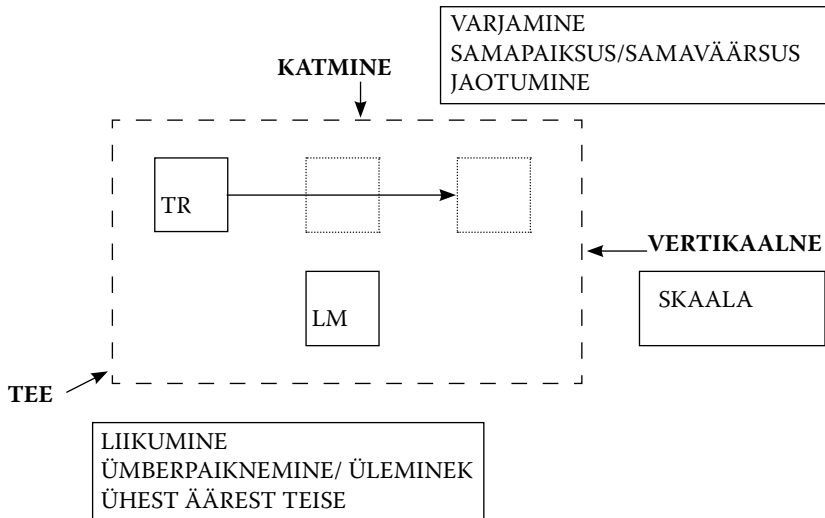
Need skeemkujutlused kujunevad kõige igapäevasemate toimingute kordumise kaudu juba väikelapsel. Kujutleme umbes aastast last mängimas klotside, kasti ja palliga. Pannes klotse kasti ja neid sealt välja valades kujundab laps skeemkujutlusi ANUM ja TÄIS–TÜHI; nähes, et suur pall sellesse kasti ei mahu, kujundab ta skeemkujutlust SOBIMINE; nähes enda ümber objekte, mida saab kätte ja mida ei saa kätte, kujuneb skeemkujutlus LÄHEDAL–KAUGEL; nähes, et kast võib olla klotse täis rohkem ja vähem, kujuneb skeemkujutlus SKAALA. Kui laps tõuseb püsti, tunnetab ta oma kehaga seda, mis on (Maa) KÜLGE-TÕMME ja TASAKAAL, kui hakkab liikuma, on tal ees takistus, mis kujundavad skeemkujutlust BLOKEERIMINE. Kui ema ta üles tõstab, et ta ei saaks vanniveega sulistama minna, on see VASTUJÕUD. Argielu rutiinsed toimingud kujundavad skeemkujutlust TSÜKKEL ja KORDUMINE (nendevaheline erinevus on selles, et tsükkel on mitmest etapist koosnev kordumine, nagu nt ärkamine – söömine – õueskäik jne, kordumine aga sama protsessi uuesti toimumine, nt söömised eraldi võetuna).

Johnsoni skeemkujutluste loend ei ole mingil juhul mõeldud lõplikuna ja hilisemas kognitiivses keeleteaduses ongi neid erineval määral rakendatud. Sõnasemantika jaoks on siin oluline eelkõige mõtteviis: sõnade tähendused kujunevad skeemkujutluste kaudu, abil ja tõttu.

Eesti keele uurimisel on skeemkujutlusi rakendanud nt Ann Veismann (kaas)sõna *üle* tähenduste selgitamisel (vt nt Veismann 2009). Tüüpiline sõna *üle* kasutus on selliste olukordade kirjeldamisel, kus miski visatakse või lendab üle mingi teise objekti: palli võib visata üle õue või üle võrgu, lind lendab kõrgelt üle pea, sipelgas ronib üle männiokka jne. Vastavalt liikujate, ületatavate objektide ja sündmuse vaateleja asukohale näeme neid olukordi erinevalt: kord on ületatav koht lage väli ega ole tegelikult takistuseks (pall või lind üle õue), kord aga on (sipelgas üle männiokka); kord on oluline, et liikuja tõuseb üles ja langeb (pall üle võrgu), teises olukorras pole see aga oluline (nt kui lind lendab üle pea, siis ta muidugi on kunagi üles tõusnud ja laskub ka ilmselt kunagi, aga ülelendamise hetkel see all seisvale inimesele eriti oluline ei ole). Vastavalt neile vaatepunktidele ja objektide olemusele võime *üle* puhul rääkida kolmest suurest skeemkujutlusest: a) liikumine (TEE), b) millestki kõrgemal paiknemine (VERTIKAALSUS) ja c) millegi varjamine või hõlmamine (KATMINE). Kui kujutleme olukorda, kus nt paberileht tõsta kaarega üle laual lebava mobiiltelefonile, siis saab neid kolme skeemi sama situatsiooni puhul jälgida eri vaatepunktidest: kaugemalt vaataja näeb paberilehe TEED üle mobiiltelefonile, külje

pealt vaataja paberilehe tõusmist ja langemist VERTIKAALSEL skaalal, ülalt vaatleja näeb teatud aja jooksul ainult paberilehte, mis KATAB telefoni (vt joonis 9). Kognitiivse lingvistika termineid kasutades on paberileht selles olukorras **trajektor** ehk **muutuja**, mobiiltelefon aga **orientiir** ehk **pidepunkt**.

Joonis 9. Skeemkujutus *üle* (Veismann 2009: 63). LM – orientiir ehk pidepunkt, TR – trajektor ehk muutuja

Seega võivad kolm skeemi sõltuda ka ainult vaatepunktist, kuid tüüpiliselt aktiveerub igas konkreetses olukorras üks neist skeemidest, mis omakorda võib anda metafoorseid tõlgendusi, nt:

<i>Mees astub üle väljaku.</i>	TEE
<i>Lennuk lendas üle linna.</i>	TEE
<i>Paadisadam asub üle järve.</i>	TEE, tegelikult liigub vaatleja pilk, seega fiktiivne liikumine
<i>Keerulised ajad tuleb üle elada.</i>	TEE, rakendub mõistemetafoor ELU ON TEE
<i>Mantel oli tal üle käsivarre.</i>	KATMINE
<i>Tõmbas teki üle pea.</i>	KATMINE
<i>Naerdi rumaluse üle.</i>	KATMINE, rakendub ka metafoor TEMAATILINE VALDKOND ON MAA-ALA, siinsel juhul: RUMALUS ON MAA-ALA.

*Ena kummardus lapse üle.
Töötuid on üle tuhande.*

VERTIKAALSUS
VERTIKAALSUS, rakendub vertikaalse
SKAALA skeemkujutus ja metafoor
PALJU ON ÜLEVAL.

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

metafoor ja metonüümia
metafoori sarnasusteooria, arvutusteooria ja mõisteline teooria
mõistemetafoor
allik- ja sihtvaldkond
mentaalne ruum
suland
skeemkujutus

ÜLESANDEID

1. Kuidas tõlgendada sõna *pea* tähendusi järgmistes sõnades, väljendites ja lausetes:
kõva pea, lahtine pea, pea ei võta, pea jagab, pea on laiali, pead murdma, pähe õppima, pea ei kannu, pead parandama, pähe hakkama, paarst, kanapea, puupea, tainapea, lollpea, pudrupea, tuulepea, põikpea, tarkpea. See poiss on teistest peajagu üle. Elavad oma kolme lapsega pead-jalad koos. Mees mõtles, nii et pea paks, kust peaparandust saada. Muidu tal pea jagab küll, eile oli tal lihtsalt pea laiali otsas.
2. Metafooridest Eesti rahvuspoliitikat kujutavates ajakirjandustekstides on kirjutanud Inga Kukk mitmes artiklis (vt nt Kukk 2001). Allpool on tema kogutud näiteid. Analüüsi iga näidet selles leiduva metafoori seisukohalt.
see on valitsuse poolt põhimõtteline samm
Eesti läks Läti teed
see on ebapraktiline tee muulaste integreerimiseks Eesti ühiskonda
Moskva aplodeerib selle otsuse peale
kui meie läänemaised õpetajad ...
Ilvese kroonijuveel on Eesti viimine NATOsse
kodakondsus jõulukingiks

Kas kodakondsuse kinkimine integratsiooniprotsessi kiirendab? vene hääletajate mass

3. Eespool vaatlesime skeemkujutluse vaatepunkte sõna *üle* polüseemias. Kas ja kuidas seletuvad järgmised *üle* tähendused (näited on pärit Ann Veismanni väitekirjast 2009):

Istus üle laua minu vastas. Väeosa liikus üle Ambla Tallinna peale. Greta vaatas üle õla. Tema hääl kandus üle terve saali. Laskis pliiatsil üle paberi joosta. Õpilastel on üle kolme üks raamat.

4. Üks tavalisi valdkondi, mida inimene maailma mõistmiseks kasutab, on oma keha. Seetõttu on paljudes keeltes väljendeid, mille tähendus on sõna-sõnalt tõlgitav kehaosaks, tegelikult tähendab aga midagi muud. Mehhikos kõneldavas Copala trike keeles (üks misteegi keeli) on nt sellised väljendid:

shra we	sõna-sõnalt 'maja selg,'	tegelikult 'katus'
tako yo	sõna-sõnalt 'aasta jalg,'	tegelikult 'aasta algus'
ra yawi	sõna-sõnalt 'kuu (ajaühik) pea,'	tegelikult 'kuu lõpp'
katu gwa rike nuwi a	sõna-sõnalt 'mees läks kiriku kõhtu,'	tegelikult 'mees läks kirikusse'
ka'an zo rike wa'nu gwi a	sõna-sõnalt 'ta läheb kolme päeva kõhtu,'	tegelikult 'ta läheb kolme päeva jooksul'

(andmed W. A. Foley raamatust „Anthropological Linguistics” 1997)

Too viis näidet kehaosade metafoorsest kasutamisest vähemalt kolmest keelest! Seleta. (Kui muidu midagi meelde ei tule, otsi sõnaraamatutest kehaosade tähenduste hulgast.)

LISALUGEMIST

Metafooride kohta on kirjutatud tohtul hulgal kirjandust, vastava pealkirjaga peatüki leiab iga huviline mis tahes semantika või kognitiivse lingvistika ülevaateosest. Üks viimaseid häid ülevaateid on nt Joseph E. Grady oma kognitiivse lingvistika käsiraamatus (2007), milles on lühidalt käsitletud ka sulanditeooriat ja metafoori neuraalset teooriat. Konkreetseid näiteid võib kõige kergemini leida mõistemetafoori kodulehelt <http://cogsci.berkeley.edu/lakoff/>, kus on nii loend suurest hulgast metafooridest kui ka näiteid nende rakendumise kohta inglise keeles.

Eesti keeles on metafoori ja metonüümiat ka üldteoreetiliselt käsitlenud Arvo Krikmann (nt 2003), metafooridest ja võrdlustest on üldistavalt kirju-

tanud Katre Õim (nt 2005), konkreetsemalt aga eriti seoses kõnekäändudega (2003, vt ka siinse raamatu alaptk 9.2). Skeemkujutlusi on oma uurimistöös rakendanud Ann Veismann, nii paljudes artiklites (nt 2004, 2006, 2008) kui ka väitekirjas (2009). Orientatsioonimetafoori kajastusest eesti verbiühendite aspektitähenduses on ta kirjutanud koos Ilona Trageliga (Veismann, Tragel 2008).

Metafoorseid laiendusi eesti grammatikas on käsitlenud Helle Metslang (2001), tema väitekiri (1994) on ka kõige põhjalikum eesti keele grammatilise ajakategooria kirjeldus. Ajasõnadest ja ajametafooridest on kõige rohkem kirjutanud Ann Veismann, nt ptk „Aja- ja ruumisõnad” raamatus „Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat” (Pajusalu jt 2004). Eesti väliskohakäänete polüseemiat kognitiivsest perspektiivist on vaadelnud Ene Vainik (1995). Intellektuaalsfääri metafoorsest väljendamisest eesti ja vene keeles võib lugeda Larissa Degeli väitekirjast (2007).

8. LEKSIKAALSED SUHTED JA TÄHENDUSVÄLJAD

Strukturalistliku käsitluse järgi moodustavad lekseemid süsteemi, milles iga lekseemi tähendused on käsitletavad distinktiivsete üksustena, mis on teiste tähendustega seotud leksikaalsete suhete kaudu. Leksikaalsed suhted jagunevad kahte suurde liiki: **paradigmaatilised** (nt hüponüümia, meronüümia, sünonüümia, vastandus) ja **süntagmaatilised** (nt kollokatsioonid, idioomid). Eristus põhineb strukturalismi klassiku Ferdinand de Saussure'i käsitlusel, et keeleüksused võivad olla omavahel seotud

- 1) paradigmaatiliselt, st keeleüksuste rühmadeks, mille seast kõneleja valib kõneolukorras ühe sobiva (nii nagu sõna morfoloogilisest paradigmat valitakse igal kasutusjuhul üks vorm);
- 2) süntagmaatiliselt, st koosinemise seaduspärasuste alusel.

Paradigmaatilised suhted moodustavad strukturalistliku käsitluse järgi sõnavara süsteemi, kuigi nad erinevalt süntagmaatilistest suhetest ei ole kõnes otseselt nähtaval. Strukturalistliku taustaga semantiku ülesandeks ongi kõne kaudu avastada keele leksikaalsed suhted, st kasutades emakeelse kõneleja keelepädevusele vastavaid loomulikke lauseid, avastada see eristuste süsteem, mis iga konkreetse keele tähendussüsteemi moodustab.

Sõnavara jaguneb temaatiliselt **tähendusväljadeks**. Välja all mõistetakse siin tähendusliku ühisosaga sõnade struktureeritud hulka. Välja mõistet kasutades oletatakse, et ka iga tähendus üksinda moodustab mingi ala, lähedaste tähenduste alad aga omakorda tähendusvälja. Väli on muidugi metafoorne mõiste ja mõnes lähenemisviisis (kognitiivses semantikas, arvutilingvistikas) ongi temaatilist kooslust nimetatud pigem valdkonnaks, et mitte tekitada asjatut kahemõõtmelise pinna illusiooni.

8.1. TÄHENDUSVÄLJADE LIIGID

Üks struktuuralsemantika alusolemus on, et me ei tea sõna tähendust niikaua, kuni pole välja selgitanud kõiki sama välja sõnu, sest juba Saussure'i järgi ei ole võimalik kirjeldada keelemärki eraldi, vaid ainult võrdluses teiste märkidega. Keeles pole muud kui ainult eristused. Lihtne näide on hindedüsteemid: me ei tea, mida tähendab *kolm* või *neli*, kui me ei tea, milline on hindamiskaala tervikuna. Aga täpselt samuti kehtib see ka kõigi teiste sõnade puhul: me ei tea, mida tähendab *tass*, kui me ei tea muid selle keele jooginõude nimetusi ja seda, mille poolest nad eristuvad tassidest; me ei tea verbi *lonkama* tähendust, kui ei võrdle seda teiste liikumisverbidega; me ei tea, mida tähendab modaalverb *pidama*, kui ei tea keele teisi modaalverbe ja nende tähendusi, jne.

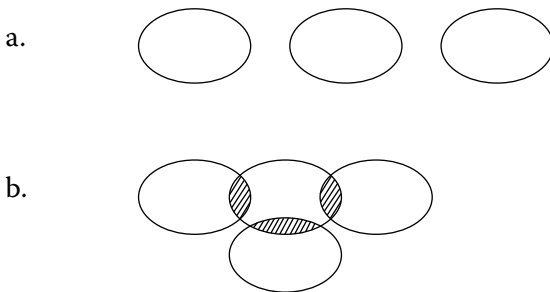
Semantiline analüüs toimub struktuuralsemantikas üldjuhul ühe välja piires. Ka siis, kui uuritakse ühte sõna, on paratamatult vaja teada, mis sõnad kuuluvad samasse välja veel. Semantika meetodite alaptk-s 3.2 käsitletud komponentanalüüs põhineb täielikult tähendusvälja mõistel: komponentanalüüsi eesmärgiks ongi leida need tunnused (tunnusjooned) ehk komponendid, mille poolest ühe välja liikmed erinevad kõigist teistest sama välja liikmetest. Vastavate eristavate komponentide loend ongi siis iga üksiksõna tähenduse kirjeldus.

Tähendusväljad erinevad üksteisest oma ülesehituse poolest. Kõigepealt võivad erineda välja liikmete omadused, st tähendused võivad olla **kindlate piiridega** ehk **aredad** (joonis 10a) või **hägusate piiridega** (joonis 10b). Aredate tähendusväljade parimaks näiteks on looduses eksisteerivate liikide nimetused. *Rebane* ja *hunt* võivad olla kui tahes sarnased, kuid nende vahel pole siiski mingit üleminekuala, iga konkreetne isend on kas hunt või rebane. Sellised kindlate piiridega valdkonnad ei sõltu inimese kategoriseerimisest, vaid on looduses sellisena olemas ilma inimesetagi, mistõttu neid nimetatakse ka **loomulikeks kategooriateks**. Muidugi leiame ka loomulike kategooriate puhul jälgi mõistestamisest, nt on oluliste koduloomade puhul olemas eraldi nimetused isase ja emase isendi kohta (*emis* ja *kult*, *lehm* ja *pull*, *kana* ja *kukk* jne), mitte nii oluliste puhul aga mitte (*part*, *hani*). Ei saa öelda, et sigade, veiste ja kanade puhul oleks sugu kuidagi loomulikum kui partide ja hanede puhul, lihtsalt eesti talupidajale polnud need nii olulised. Nõnda on ka loomulik kategooria pigem skalaarne kui kindlapiiriline mõiste.

Hägusate piiride puhul on tähenduste vahel üleminekualad, mida skemaatiliselt võib kujutleda kattumisenä (joonis 10b). Klassikaliseks saanud uurimus anumate kategoriseerimisest (Labov 1973) selgitas välja, et on anumaid, mis

jäävad nt kruuside ja tasside piirimaile, sest inimesed ei suuda üheselt otsustada, kummaga on tegu. Kui oletame, et kruusi ja tassi tähendused põhinevad osaliselt visuaalselt tajutaval kujul, siis tekibki tähenduste kattumine. Võime sellist olukorda interpreteerida kahte moodi. Kõigepealt võime oletada, et tähendused ise kattuvad osaliselt. Teiselt poolt võivad kattuda hoopis tähenduste ekstensioonid e mahud, st need entiteetide kogumid, mis mingile tähendusele vastavad.

Joonis 10. Eri tüüpi tähendusvälju

Tähendusväli võib olla **järjestatud** või **järjestamata**. Väga selgelt järjestatud on nt eelnimetatud hinnete tähendusväli, mitmesugused ajalise tähendusega väljad (aastaajad, nädalapäevad jne) või värvide tähendusväli (aluseks on värvispekter ehk värvide loomulikud omadused). Järjestatud tähendusväljade eraldi rühmana on Cruse (1986) käsitlenud hargnemata hierarhiaid ehk selliseid sõnaahelaid, kus iga järgmine tähendus tähistab eelnevast väiksemat referenti (nt *mägi–küngas–mätas* või *tekst–lause–sõna–häälik*).

Teiselt poolt on selliseid tähendusvälju, milles vähemalt argikõnelejal ei ole mingit sisemist järjekorda, nt metallidel (*hõbe, kuld, alumiinium, raud*) või eluslooduse liikidel (*pärn, kask, saar, vaher*) ei ole üksteise suhtes tähendusvälja sees järjestust. Võime öelda, et naiivses maailmapildis e argikasutuses on sellised väljad järjestamata, küll aga võivad olla järjestatud erialakeeles.

On selge, et hāgusate piiridega tähendusväljadel peab mingi järjestus olema, sest ühe välja sees ei kattu mitte kõikide tähenduste piirid. Seega peavad kattuvad tähendused asetsema kõrvuti ja see tekitab juba tähenduste omavahehise järjestuse.

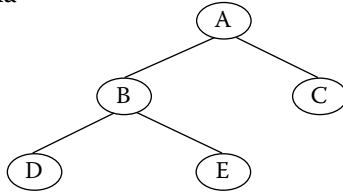
Traditsiooniliselt on tähendusväljana käsitletud eelkõige sama tasandi sõnade kooslust, mille vahel on sünonüümsed ja antonüümsed suhted. Samas võime tähendusväljana käsitleda ka muid leksikaalseid konfiguratsioone (vt alaptk 8.2), st tähendusväljal võib olla ka nt hierarhiline struktuur. Nii saab

tähendusväljana käsitleda nt inimese kehaosade nimetusi, kusjuures samasse välja kuuluvad ka eri tasandite tähendused (nt osa-tervikusuhtel põhinevasse meronüümsesse hierarhiasse kuuluvad *inimene, jalg, kand, tald, varvas*, liigi-suhtel põhinevasse hüponüümsesse hierarhiasse *ese, anum, kruus, tass, vaas*). Praktilise analüüsi seisukohalt on hierarhiline tähendusväli mõnevõrra ebamugav, sest sisaldab üldisi mõisteid (*inimene* ja *ese*), mis omakorda kuuluvad ka muudesse tähendusväljadesse.

8.2. PARADIGMAATILISED LEKSIKAALSED SUHTED

Leksikaalseteks konfiguratsioonideks nimetatakse skemaatiliselt esitatud paradigmaatilisi leksikaalseid suhteid. Need suhted on nt vastandlikkus, sünonüümia, liigikuuluvus. Tähele tuleb panna seda, et suhted seovad just nimelt tähendusi, mitte lekseeme, sest ühe lekseemi eri tähendused võivad olla erinevates suhetes teiste tähendustega. Nt omadussõna *valge* vastand on ühes tähenduses *must*, teises *pime*. Metoodiliselt on oluline, et leksikaalsed suhted on tuvastatavad kontroll-lausetega abil, st emakeelne kõneleja peab suutma teatud kontekstides otsustada, kas leksikaalse suhte kontroll-lause vaadeldaval juhul vastab tema keelepädevusele või mitte.

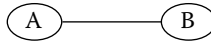
Leksikaalsed suhted seovad tähendusi mitmel viisil. Kõige üldisemalt võime need suhted liigitada hierarhilisteks ja tasandilisteks. **Hierarhiasuhte** puhul on üks kahest omavahel seotud tähendusest teisest kõrgem, st hõlmab seda. Hierarhia võime skemaatiliselt kujutada hargmikuna (joonis 11). Loogiliselt korrektse hargmiku puhul peaks igast sõlmest lähtuma ühendus vähemalt kahe hierarhiliselt madalama üksusega. Igal sõlmel on aga ainult üks ühendus endast kõrgemal oleva üksusega. Hiljem näeme, et keele tähendussüsteem ei ole siiski nii rangelt loogiline ja leidub juhtumeid, kus hierarhiad põimuvad. Hierarhiasuhteid on leksikonis eelkõige kahte tüüpi: **hüponüümia** ja **meronüümia**. Hüponüümia all mõeldakse liigisuhet kahe tähenduse vahel, kusjuures hierarhiliselt kõrgem üksus on üldisem ja sisaldab endas madalamat. Hüponüümia puhul kehtib joonisel 11 esitatud hierarhias, et B on A, C on A, D on B, D on A, E on B ja E on A. Samas ei kehti vastupidine, st A ei ole (ainult) B jne. Meronüümia all mõeldakse osa-tervikusuhet, nii et hierarhiliselt madalam üksus on kõrgema osa. Joonise 11 hierarhias kehtib seega, et B on A osa, C on A osa jne.

Joonis 11. Hierarhia

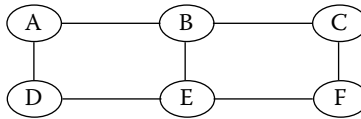
Hierarhiata suhted võime jagada kolme rühma (vt joonis 12). Kõigepealt seob **vastandus** e **opositsioon** omavahel kahte tähendust, mida võime nimetada **paariks**. **Proportsioonisarjad** e **proportsioonid** on analoogilistel omavahelistel semantilistel suhetel e proportsioonianaloogiaal põhinevad tähendusrühmad. **Sünonüümia** seob tähendusi täpsemalt struktureerimata **kimpudeks** e **klastriteks**.

Joonis 12. Hierarhiata leksikaalsed konfiguratsioonid

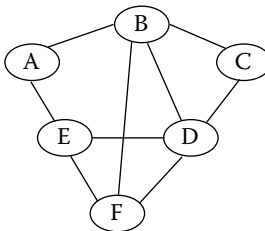
PAAR

PROPORTSIOON

SÜNÖNÜÜMIA

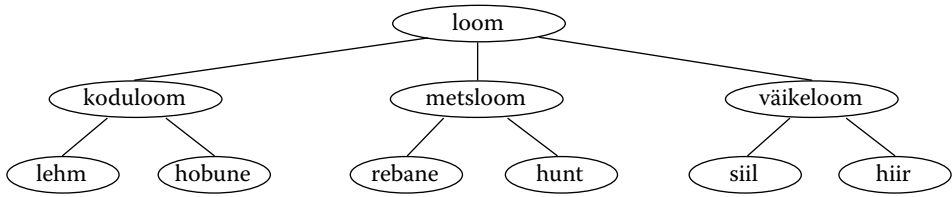
Sellised leksikaalsed konfiguratsioonid on nii keele- kui ka kultuurispetsiifilised.

8.3. HÜPONÜÜMIA

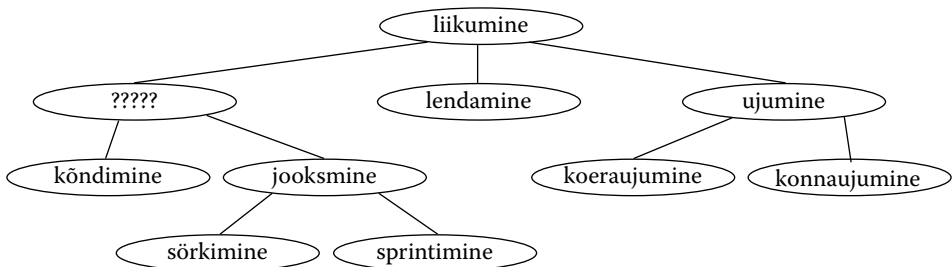
Hüponüümia on leksikaalne hierarhiasuhe kahe või enama tähenduse vahel, mille puhul iga kõrgema astme tähendus on alumise suhtes laiem. Iga kahe hierarhilises hüponüümiasuhtes oleva tähenduse puhul nimetatakse kõrgemat **hüperonüümiks** ja madalamat **hüponüümiks**. Kõrgem tähendus sisaldab endas kõik tähendused, mis on temaga otseses seoses ja hierarhias allpool. Cruse (1986) on pakkunud hüponüümiat kontrollivaks lauseks *Y on X-i liik, sort, tõug* (substantiivide jaoks) või *Y on viis teha X-i* (verbide jaoks). Nende lausete alusel sobivad hüponüümiasuhteks nt *imetaja* (X) ja *inimene* (Y), kuid ei sobi nt *inimene* (X) ja *mees* (Y), sest on normaalne öelda *inimene on imetajate liik*, kuid ei ole normaalne öelda *mees on inimese liik/sort/tõug*.⁸ Kuna tegelikkuses on tihti raske öelda, kas kontroll-lause ikka vastab tavalise keelekasutaja pädevusele või mitte, on mõistlik rääkida tüüpilistest ja vähemtüüpilistest hüponüümia juhtudest.

Loogiliselt kõige järjekindlam hüponüümia juhtum on eluslooduse **klassifikatsioon** ehk **taksonoomia**, mis võib olla erineva haridusega inimeste keelesüsteemis erisugune, kuid ikkagi alati hüponüümne. Joonis 13 kujutab üht osa loomariigi taksonoomiast, nagu see võiks olla „tavalise inimese” keelesüsteemis. Kindlasti arvab kõrgharidusega bioloog teisiti ja tema loomaliikide hüponüümia näeb välja nagu entsüklopeedia oma. Looduslike ehk loomulike mõistete liigilisus on aga vaieldamatu nii argiteadmistes kui ka spetsialisti jaoks. Muud eluvaldkonnad ei pruugi nii selgetesse hüponüümsetesse hierarhiatesse paigutuda. Hästi tuntud katses esemete „mööblisuse” astmest (vt alaptk 3.6 prototüübi mõistest) olid katseisikud nõus sellega, et ka lauatelefon ja lamp on mingis mõttes mööbliesemed, kuid nad on seda siiski vähemal määral kui nt tool või laud. Seda, et mõiste võib mingisse hierarhiasse kuuluda suuremal või vähemal määral, ei ole leksikaalse struktuuralsemantika raames üldjuhul arvesse võetud.

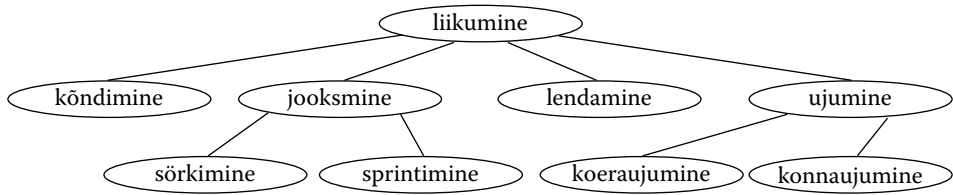
⁸ Kui lugeja arvates on see normaalne lause, siis on tema jaoks *mees* ja *naine* hüponüümiasuhtes *inimesega*.

Joonis 13. Loomariigi taksonoomia ühe võimaluse fragment

Leksikaalsed hierarhiad, sh hüponüümia, ei pruugi olla oma ülesehituselt rangelt loogilised ka siis, kui jätame välja eelarutatud hierarhiasse kuulumise astmelisuse. Nt võib mõnel sõlmel hierarhias puududa nimetus ja seega polegi seda sõlme olemas mujal kui tervikhierarhia kujutuses nimeta sõlmena. Kui mõtleme liikumisviiside peale, siis oleks üks loogiline viis neid hierarhiasse paigutada nii nagu joonisel 14. Esmapilgul tundub olevat mõistlik jagada need keskkonna järgi: maal, vees ja õhus. Selgub aga, et maal liikumise jaoks polegi üldmõistet ja nii jääb üks sõlm hoopis tühjaks. Kas see tähendab, et meil puudub üldse vastav mõiste või sisaldub see lihtsalt tavalistes liikumist väljendavates verbides nagu *kõndima* ja *jooksmata*? Ja kuidas paiknevad üksteise suhtes eri liikumisviisid? Joonisel 14 on ujumisviisid samal tasandil *jooksmise* ja *kõndimisega*, mis aga on ilmselt argise kategoriseerimisega vastuolus. Võiksime siis moodustada hoopis teistsuguse hierarhia, umbes nagu joonisel 15. Nüüd vastab tasandite jaotus rohkem intuitiivsele ettekujutusele, kuid ei ole enam nii loogiliselt järjekindel. Kumba eelistada, oleneb kirjelduse eesmärgist. Kui taotleme võimalikult suurt vastavust intuitiivsele ettekujutusele tähenduste omavahelistest seostest, siis on joonis 15 parem, kui aga vajame järjekindlat esitust (nt keeletehnoloogiliste lahenduste jaoks), siis on parem joonis 14.

Joonis 14. Liikumisverbide hüponüümia fragment (üks võimalus)

Joonis 15. Liikumisverbide hüponüümia fragment (teine võimalus)

Kuna hüponüümia definitsiooni järgi saab iga entiteedi kohta loogilise vasturääkivuseeta kasutada kõiki hüperonüüme, peaks iga sõna olema igas olukorras asendatav oma kõikide hüperonüümidega. Päris nii see siiski ei ole. Iga olukord määrab ära tähenduse spetsiifilisuse astme. Kui ostame poest porgandeid, ei ütle me tavaliselt, et ostime juurvilja, kuigi see loogiliselt oleks õige. Samuti on veider öelda, et autos istub mingi loom, kui on kõigile selgelt näha, et see on koer. Jõuame siin välja klassikalise pragmaatika ühe alustalani, nimelt Paul Grice'i koostööprintsibi kvantiteedimaksiimini, mis väidab, et suhtluses antakse piisavalt infot, aga mitte rohkem, kui vaja. Öeldes porgandite kohta *juurvili* oleme andnud liiga umbmäärase nimetuse. Mitmuses *juurviljad* võimaldab ka veel mõista olukorda nii, et osteti mitut liiki juurvilja. Autos istuva koera puhul pole küll mitmuslik tõlgendus võimalik, kuid nimetades teda *loomaks* annaksime mõista, et pole täpselt näinud, kellega on tegu.

Juhtumit, kus hüperonüümi üldse ei saa kasutada oma hüponüümi asemel, nimetab D. A. Cruse hüperonüümia **blokeerimiseks**. Nt ei saa vanemaid nimetada sugulasteks: oleks veider ütelda *käisin sugulastel külas*, kui tegelikult käidi külas emal ja isal. Muude sugulaste rühmas blokeerimine ei toimi, võime öelda *pulmas olid pruudi ja peigmehe sugulased*, mõeldes rühma sisse ka mõlemalt poolt vanemad. Samamoodi ei ütle me tavaliselt: *lõikasin sõrme*, kui tegelikult lõigati põidlasse.

Inimene võib maailma kategoriseerida mitut moodi. Argielus on ülekaalus siiski funktsiooni järgi liigitamine. Tähenduste *kartul* ja *riis* hüperonüüm on argises maailmapildis tõenäoliselt *praelisand*, mis on omakorda *toiduaine* hüponüüm, *tooli* ja *tabureti* hüperonüüm on *iste*, *haamri* ja *labida* hüperonüüm on *tööriist*. Ka elusloodust kipub inimene liigitama vastavalt funktsioonile, nii on *võilill* ja *ohakas* pigem *umbrohu* kui *lille* hüponüümid, kuigi nende õite ilu ei jää objektiivselt maha nii mõnestki lilleks liigitatud taimest. Selline funktsiooni järgi liigitamine on muidugi kultuurispetsiifiline ning oleneb inimese ja keelekollektiivi elukogemusest.

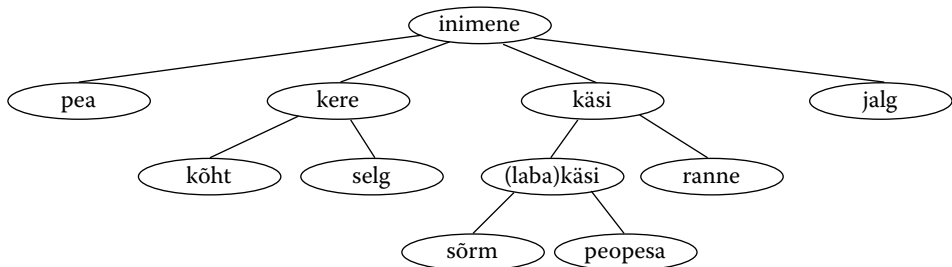
8.4. MERONÜÜMIA

Meronüümia on leksikaalne hierarhiasuhe, mille puhul iga alumise sõlme mõiste on enda suhtes kõrgema tähenduse osa. Alumine tähendus on endast vahetult kõrgema suhtes **meronüüm**, kõrgem madalama suhtes aga **holonüüm**. Loogiliselt järjekindla meronüümia puhul kehtivad kontroll-laused *Y on X-i osa* ja *X-il on Y*. Nii võime öelda, et *pea on inimese osa* ja *inimesel on pea*. Kuigi võime öelda, et *poisil on raamat*, ei saa öelda, et *raamat on poisi osa*, ja seega pole tegemist meronüümiaga (vaevalt keegi seda küll kahtlustaski). Raskem on nendel juhtudel, kui keelepädevus lubab meil kasutada esimest, kuid ei luba kasutada teist kontroll-lauset. Võime ju öelda, et *marjad on moosi osa*, kuid keelepädevusega on vastuolus lause *moosil on marjad*. Suhtel *moosi* ja *marjade* vahel ei nimetagi Cruse meronüümiaks (küll aga meronüümiasarnaseks suhteks, millest tuleb juttu allpool).

Osa on tavaliselt oma terviku suhtes määratud mingi funktsiooniga. Selle poolest erineb ta **tükist**, mis on juhuslik, funktsionaalselt määramata, tervikust väiksem üksus. Tort lõigatakse *tükkideks* või *lõikudeks*, aga mitte osadeks. Küll aga võib tordi osadeks nimetada selle kihte ja kaunistusi. Keele leksikaalses struktuuris ongi üldjuhul nimetused just osadele, mitte tükkidele (erandiks on juba mainitud *lõik*, aga ka *viil*, *-u*).

Meronüümia näiteks tuuakse tüüpiliselt inimese kehaosad. Keha on ühelt poolt inimesele kõige olulisem tervikentiteet, mistõttu selle osad on suhteliselt hästi nimetustega varustatud, teiselt poolt on need nimetused loomulikud ja argikeelsed. Semantika seisukohast poleks ju eriti huvitav uurida televiisori- või autoosade nimetusi, sest need on üldiselt loogilise terminiarenduse viil. Joonisel 16 on kujutatud üht osa inimese meronüümiast.

Joonis 16. Inimese kehaosade meronüümia fragment

Hoolimata sellest, et inimese kehaosad on hea näide meronüümiast, pole see siiski probleemideta juhtum. Joonisel 16 on *käe* osana esitatud *labakäsi*, samas teame aga hästi, et argikeeles sellist terminit palju ei kasutata. Saame üldjuhul hakkama ainult ühe sõnaga *käsi*, mõeldes selle all kord labakätt, kord labakätt koos käsi- ja õlavarrega. Samas kasutame aga sõnu *ranne* ja *küünarnukk* teatud käeosade jaoks. Seega ei pruugi ka meronüümia olla loogiliselt järjekindel (mis aga ei sega argielus kedagi).

Meronüümiastarnaste suhetena on Cruse nimetanud nt järgmisi:

- ♦ kollektsoon/kogum ja selle elemendid, nt *margikogu–margid*, *raamatukogu–raamatud*, *mets–puud*;
- ♦ aine ja selle realiseerumised, nt *vihm–piisad*, *vesi–tilgad*, *liiv–liivaterad*;
- ♦ aine ja selle koostisosad, nt *moos–marjad*, *supp–kapsas*.

Põhiline sisuline erinevus pärismeronüümiast on nende kolme rühma puhul selles, et kollektiooni/aine elementide hulk ei ole määratud ja üksikul elemendil puudub kindel funktsionaalne suhe tervikuga.

- ♦ manner ja riigid (me ei saa öelda, et *Euroopal on Prantsusmaa*, samuti puudub riikidel mandri suhtes funktsionaalne eripära, erinevalt nt riigi ja selle pealinna suhtest);
- ♦ ajaliste entiteetide osad (*aasta – kevad*, *jõulud – jõululaupäev*: ei saa öelda *aastal on kevad* või *jõuludel on jõululaupäev*),
jms.

Kuigi need juhtumid ei täida mõlema kontroll-lause loomulikkuse kriteeriumi, on neid siiski üldiselt mõistlik käsitleda osa-tervikusuhet väljendavana, mis siis, et loogiliselt järjekindlat hierarhiat ei ole nende puhul võimalik koostada.

8.5. VASTANDUS EHK OPOSITSIOON

Vastandust e **opositsiooni** on peetud üheks inimõtlemise alustaladest: oleme harjunud asju mõistma nende vastandite kaudu. Paljudes maailma keeltes on olemas ka oma sõna opositsioonile, seega võime oletada mõiste *vastandus* ja *vastandlikkus* laia levikut inimese keelelises mõtlemises. Sõnavaras ongi opositsioon ilmselt kõige tugevam leksikaalne suhe, vähemalt nende sõnade puhul, millel selge vastand olemas on. Vastandsõnade paarid on kõnekäändudes tavalised, nt *musta ega valget*, *ööd ega päeva*, *ihu ja hingega*. Vastandsõnade leidmisega saavad lapsed hakkama juba kooli emakeeleõpetuse varasel astmel.

Vastandsõnad on defineeritavad paradoksiltaadset: need on maksimaalselt sarnase ja maksimaalselt erineva tähendusega sõnad. On selge, et vastandite tähenduses peab olema suur ühisosa, aga peale selle ühisosa ka mingi tunnus, mille poolest need sõnad siis tõepoolest vastandlikud ehk maksimaalselt erinevad on. *Hea* ja *halb* on mõlemad üldised hinnangusõnad ja selle poolest maksimaalselt sarnased, kuid jagavad hinnangute välja kaheks suureks valdkonnaks, olles oma sõnavälja sees maksimaalselt erinevad. Vastandid ei saa olla täiesti erinevate tähendustega sõnad (nt *lumi* ja *põõsas* või *jooksma* ja *sööma*).

Tegelikus keelekasutuses on siiski kontekste, milles ka näiliselt täiesti eri valdkondadesse kuuluvad mõisted võivad osutuda vastandlikuks. Nt võib läbi akna vaadates näha kas põõsast või lumehange või kui inimene mingil kellaajal kas sööb või jookseb, võime ehk tinglikult rääkida kontekstilisest vastandusest. Kuid sellised kontekstilised vastandused ei ole sõnade püsiomadused ega kuulu seega leksikaalsete suhete hulka.

Mõnes lingvistilises traditsioonis, eriti lapse keelelise arengu uurimises, on vastandeid kõige laiemas mõttes nimetatud ka **suhtesõnadeks**. Nad on defineeritud kui sõnad, mille tähendust ei ole võimalik mõista ilma paarilise tähendust teadmata. On tähele pandud, et lapsed kasutavad mõnikord suhtesõnade paari ühte liiget mõlema tähenduses, nt võib *alla* tähendada ka *üles*. Suhtesõnadena käsitletud sõnapaarid ei pruugi siiski alati vastata leksikaalses semantikas vastanditele esitatavatele formaalsetele nõuetele.

D. A. Cruse (1986, 2004) on opositsioonid jaganud kolme rühma: komplementaarseks vastanduseks, antonüümiaks ja suunavastanduseks. Järgime siinkohal seda liigitust, mistõttu termin *antonüümia* ei ole siinses käsitluses mitte opositsioonisuhte sünonüüm, vaid ainult üks, tõi küll kõige ilmekam, alaliik.

8.5.1. Komplementaarne vastandus

Komplementaarses vastanduses olevad sõnad jagavad oma tähendusvälja kaheks selge piiriga pooleks, välistades teineteist, kuid samas eeldades teise olemasolu. Komplementaarsed vastandid ei ole skalaarsed, st ei paigutu skaalale „rohkem–vähem”, vaid vastavad skeemile „ei või jah”. Kontroll-lauseks sobib seega: *mitte-A on B*. Ideaalselt vastab sellele kirjeldusele sõnapaar *tõene–väär* matemaatikatunni kontekstis, sest seal on vastus kas *tõene* või *väär*, vahepealseid variante ei ole ega ole ka tõesemaid või väärmaid vastu- seid. Niipea kui siirdume aga argikeelde, selgub, et asjad võivad väga hästi olla rohkem ja vähem *õiged* ja *valed*, mistõttu neid sõnu enam komplementaar-

seteks vastanditeks pidada ei saa. Komplementaarsete vastandite näiteks on pakutud veel *mees* ja *naine*, nende puhul tuleb muidugi arvesse ainult puht-sooline tähendus, mille raames *poisid* on osa *meestest* ja *tüdrukud* osa *nais-test*, samuti peame teadma, kas kõneldakse soolisest kuuluvusest bioloogilises või sotsiaalses mõttes. Juriidilises mõttes on inimene kas *täiskasvanu* või *alaealine*, ka need terminid rahuldavad komplementaarse opositsiooni nõudmised. Kuid argikeeles ei ole piir lapse ja täiskasvanu vahel sugugi selge. Seega peame kokkuvõtteks nentima, et argikeeles on komplementaarsed vastandid haruldased, kuid nad esinevad oskuskeele terminisüsteemides.

Verbid võivad moodustada kolmikuid, milles üks määrab olukorra ja teised kaks on selle olukorra komplementaarselt vastandlikud lahendused, nagu näidetes (66).

(66)

- a. *sündima* – *elama* – *surema*: kui keegi kord on sündinud, siis ta kas elab või sureb;
- b. *saabuma* – *jääma* – *lahkuma*: kui keegi kord on saabunud, siis ta kas jääb või lahkub;
- c. *teenima* – *säästma* – *kulutama*: kui raha on teenitud, võib seda säästa või kulutada;
- d. *võistlema* – *võitma* – *kaotama*: kui keegi juba võistleb, siis ta kas võidab või kaotab.

Kui näidetes (66) oli tegevuse sooritaja kõigi kolme verbi puhul sama, siis näidetes (67) sooritab keegi teatud kõneakti, millele tema suhtluspartner võib reageerida komplementaarselt vastandlikul viisil.

(67)

- a. *paluma* – *nõustuma* – *keelduma*: kui keegi on kellelgi palunud midagi teha, siis saab see nõustuda või keelduda;
- b. *ahvatlema* – *järele andma* – *kindlaks jääma*: kui keegi kedagi ahvatleb, on võimalik järele anda või oma veendumustele kindlaks jääda.

Siiski märkame kõikide näidete (66) ja (67) puhul, et tegelik elu pakub mitmekülgset võimalusi, kus osutub, et valik polegi kahe komplementaarse, vaid pigem skalaarse vastandi vahel: keegi võib olla *peaaegu* surnud või *peaaegu* nõustuda, seega pole need siiski päris loogiliselt järjekindlad komplementaarsed vastandused. Jääb ainult veel kord tõdeda, et komplementaarne vastandus kuulub pigem loogika ja terminiloomes kui loomuliku keele valdkonda.

8.5.2. Skalaarne vastandus ehk antonüümia

Antonüümid ehk **skalaarsed vastandid** vastanduvad mingi skaala alusel. **Skaala** on skeem (kognitiivses käsitluses *skeemkujutus*, vt alaptk 7.6), mis seob mingi omaduse normist kahes suunas suurenevaks väärtuseks. **Normiks** nimetatakse siin vastava omaduse tavalist või keskmist väärtust vaadeldavas kontekstis. Üldiselt oleme oma kultuuris harjunud, et normist ühele poole jääb positiivne, teisele poole negatiivne ala, kuid mõnikord on see siiski problemaatiline. Kui *palju* on meie skaalal ilmselt positiivsel e plusspoolel ja *vähe* negatiivsel e miinuspoolel, siis vastandite *mage* ja *soolane* puhul see kindlasti nii selge ei ole. Kõige tüüpilisemad antonüümid on siiski need, mille puhul võime rääkida mingi omaduse hulgast alla ja üle normi, nt omadussõnad *pikk* ja *lühike* tähendavad seda, et kõne all oleva referendi pikkus on vastavalt üle ja alla normi, kusjuures norm muidugi varieerub selle järgi, millisest referendist jutt on. *Pikk teekond* on absoluutväärtuses ju midagi muud kui *pikk inimene* või *pikk vihmauss*. Kuna antonüümiga kirjeldatud omadust hinnatakse igas olukorras skalaarselt (st „*rohkem/vähem*”, mitte „*ei/jaa*”), siis sellesse rühma kuuluvatel omadus- ja määrsõnadel on võrdlusastmed.

Huvitav on see, et tavaliselt ei ole keeles normväärtuse jaoks oma sõna. *Keskmine* on nii *lühikese* ja *pika* kui ka *suure* ja *väikese* normväärtus. Küll aga võib mõni skaala sisaldada palju rohkem sõnu kui ainult kaks vastandit. Rikkalik on nt sõnavara skaalal *soe – külm*, sinna kuuluvad *jahe, leige, palav, kuum, tuline* jne. Mõnel nendest on küll piirangud referentide osas (nt *leige* võib ilmselt öelda eelkõige vedeliku kohta), kuid sellegipoolest kuuluvad nad temperatuurisõnade hulka (vt Sutrop 2005).

Tüüpilised antonüümid on seega adjektiivide või adverbide paarid, mille liikmed 1) väljendavad mingi omaduse kahte poolust ja on kirjeldatavad skalaarsetena; 2) moodustavad võrdlusastmeid; 3) ei ole enamasti ainukesed sõnad oma tähendusväljas.

Cruse jagab antonüümia kolme rühma:

- 1) polaarne antonüümia, nt *väike – suur, aeglane – kiire*;
- 2) osaliselt polaarne antonüümia (ingl *partly overlapping*), nt *hea – halb, viisakas – ebaviisakas*;
- 3) võrdne antonüümia, nt *magus – hapu, magus – mõru*.

Nende rühmade eristuse aluseks on see, et sõnade komparatiivivormid käituvad skaala suhtes erinevalt. Nagu strukturalistlikule käsitlusele üldiselt omane, saab neid rühmi omavahel eristada kontroll-lausetel abil.

Polaarsetel antonüümidel on kaks olulist tunnust. Esiteks domineerib nende puhul üks vastandpaari liige teise üle ja skaala on selles mõttes polaarne. Kontroll-küsimuses *Kui X on Z?* on domineeriv vastand neutraalne ega sisalda mingit eeloletust selle omaduse tegeliku määra kohta. Kui küsitakse *Kui vana Tiina on?* ei mõelda ju seda, et ta oleks vana. Kui aga küsitakse *Kui noor Tiina on?*, ei ole enam tegu neutraalse küsimusega ja kõneleja annab teada, et Tiina on tema arvates noor, kuid ta ei tea, kui noor just. Samuti käituvad küsimused *Kui pikk/lühike see reis on?* või *Kui vana/uus see raamat on?*: antonüümidest esimene on neutraalne, teine aga sisaldab eeloletust vastuse kuuluvuse kohta skaala ühele poolele.

Teiseks polaarsete antonüümide oluliseks tunnuseks on see, et mõlema antonüümi komparatiivid võivad sobivas kontekstis tähistada omaduse määra, mis asub skaala vastandpoolel. Kontroll-lause on seega *Z on Y, kuid on X-im kui Q* (kus X ja Y on antonüümid, Z ja Q aga referendid). Nt võime öelda, et *Priit ja Peeter on pikad poisid, kuid Peeter on siiski lühem ja Priit pikem*. Selles lauses on Peeter nimetatud ühtaegu *pikaks* ja *lühemaks* (kui Priit), kuid mingit vastuolu emakeelne kõneleja selles ei näe. Samuti võime öelda, et *Tiina ja Mari on lühikesed tüdrukud, kuid Mari on siiski pikem*. Samamoodi käituvad nt *suur – väike, vana – noor, vana – uus, lai – kitsas*.

Osaliselt polaarsed antonüümid on tüüpiliselt hinnangulised adjektiivid või adverbid. Nende puhul on skaala normväärtus tunduvalt suurema kahte poolt eristava võimega. Kui küsime *Kui tark on Peeter?* või *Kui rumal on Jüri?*, on mõlemas küsimuses juba sees eeloletus⁹ Peetri või Jüri vaimsete võimete kohta. Mõnikord võib siiski positiivselt hinnatud antonüümipaari liige olla seda tüüpi küsimuses ka neutraalne, nt ei pruugi küsimus *Kui hea see kook on?* sisaldada veel eeloletust koogi headuse kohta. Arvatavasti lähevad inimeste arvamused siin lahku, kuid vaieldamatu on see, et niisama selgelt, nagu domineerib *pikk* (vt polaarsetid antonüüme), ei domineeri *hea* mingil juhul. Võimalik, et just domineerimissuhte ebaselguse tõttu ei olegi küsimus *Kui hea see kook on?* väga loomulik, küsiksime pigem *Kas see kook on hea?* Küsimus *Kas Z on X?* ei sisalda mingit eeloletust, vaid küsitakse seda, kas Z-i omadused kuuluvad skaala X-iga nimetatud poolele või mitte.

Osaliselt polaarsete, st hinnanguliste antonüümide komparatiivid ei käitu skaala normväärtuse suhtes samuti kui polaarsete antonüümide puhul. Paari positiivne liige küll võib esineda teisel pool normväärtust, kuid negatiivne

⁹ Seda tüüpi eeloletus on sisuliselt presupositsioon e eele, mida käsitlesime jaotises 1.2.4.

üldiselt mitte. Nii võime öelda, et *Esmaspäev ja teisipäev olid Marile halvad päevad, kuid esmaspäev oli siiski parem*. Vaieldav on aga järgmise lause normaalsus: *Kolmapäev ja neljapäev olid Marile head päevad, kuid neljapäev oli siiski halvem*. Võime öelda, et *Muri ja Raki on rumalad koerad, kuid Raki on siiski natuke targem*, kuid keeletunde vastane näib olevat lause *Tommi ja Kõpa on targad koerad, kuid Tommi on siiski natuke rumalam*. Kui aktsepteerime viimase lause kummalisuse, siis oleme seisukohal, et kui keegi on tark, ei saa ta kuidagi olla *rumalam*, vaid peaksime selle kohta ütleva hoopis *vähem tark*.

Võrdsed antonüümid on skalaarsete vastandsõnade paar, mille kumbagi liiget ei saa ühelgi tingimusel (ei küsilause ega komparatiivina) kasutada oma skaalaosast väljaspool oleva omaduse määra kohta. Kui oletame, et võime vastanditeks pidada sõnapaari *lõbus – kurb*, siis vähem lõbus inimene ei ole automaatselt kurvem ja vähem kurb inimene ei ole automaatselt lõbusam.

Cruse'i näide (1986) võrdsete antonüümide kohta on paar *magus – hapu*, sest *vähem magus* ei ole *hapum* ega *vähem hapu* ole *magusam*. Selle sõnapaariga tekib siiski palju probleeme. Esiteks on meil mõned toiduained, mille puhul *magus* ja *hapu* on samaaegsed omadused ja kumbagi on alati teatud määral. Eesti õunu söönud inimene on ilmselt seda meelt, et vähem hapu õun on *magusam* kui rohkem hapu. Paremini õnnestuks võrdsete antonüümide selgitamine hoopis sõnapaari *magus – soolane* abil, sest mis on vähem magus, ei ole tõepoolest rohkem soolane. *Soolane – magus* on nimetamiskatsete andmete põhjal ka eesti maitsenimetuste kõige tugevam antonüümipaar (Sutrop 1998), kuigi on eestlasi, kes seda üldse antonüümipaariks ei pea.

Võrdsed antonüümid ongi ebatüüpilised antonüümid selle poolest, et nende vastandlikkus ei ole nii kindel kui polaarseste puhul. Pigem on tegemist omaduste kobaraga, millest iga üksik omadus on küll skalaarne, st seda omadust võib olla rohkem või vähem, kuid just selle tõttu, et nad ühelgi juhul ei ületa skaala normväärtust, ei teagi täpselt, milline skaala neile teisel pool normi vastab. Võib olla on eelkäsitletud sõna *lõbus* vastand hoopis *tõsine*? Või *kurva* vastand *rõõmus*? *Magusa* vastand *mõru* ja *soolase* vastand *mage*?

8.5.3. Suunavastandus

Peale komplementaarse ja skalaarse vastanduse võib eraldi rühmana esitada veel **suunavastanduse**. Sellesse rühma kuulub tegelikult hulk allrühmi, millel ingliskeelses kirjanduses on olemas ka eraldi terminid (vt nt Cruse 1986). Kasutame neist siinkohal ainult levinumaid.

Antipoodid on kahe vastandliku suuna lõpp-punktid, nagu nt *põhi – lõuna* või *ida – lää*s. Samuti võib antipoodideks pidada suundumist lõpp-punktide poole (või ka sealt ära), nt *üles – alla*, või ka deiktiliselt ehk vastavalt olukorrale määratavad suunad *paremale – vasakule* või *edasi – tagasi*. Antipoodid on seega primaarselt ruumitähendusega sõnad, kuid võivad muidugi olla kasutatud ruumisõnadele omase metafoorsusega ja püsida seejuures vastanditena. Nii võib ka meeleolu „liikuda” *üles* ja *alla* või parteid olla *vasak-* ja *parempoolsed*.

Reversiivid on tegusõnapaarid, mis võivad tähendada otseses mõttes vastupidises suunas liikumist, nagu nt *tõusma – langema* või *sisenema – väljuma*. Kaudsemas tähenduses on reversiivid ka sellised verbipaarid, millest üks tähistab seisundi või suhte muutumist ühes ja teine vastupidises suunas. Formaalselt saab seda kirjeldada järgmiselt: üks verbidest tähistab muutust $A \rightarrow B$, teine aga $B \rightarrow A$. Nt paaris *kaduma – ilmuma* tähistab *kaduma* muutust olemasolust olematuseks, *ilmuma* aga vastupidi, olematusest olemasoluks. Verbipaaris *kuduma – harutama* tähistab esimene lõnga muutumist kudumiks, teine aga kudumi muutumist lõngaks. Samuti võib reversiividena käsitleda mitmeid ühend- ja väljendverbe, nt *kinni siduma – lahti siduma*, *riidesse panema – riidest lahti võtma*, (*naela*) *sisse lööma – välja tõmbama*.

Reversiivide hulka võib arvata ka skalaarselt vastandlikest omadussõnadest tuletatud verbe, sel juhul tähistavad A ja B nende antonüümide komparatiivivorme. Nt *lühendama – pikendama*: esimese puhul A (pikem) $\rightarrow B$ (lühem), teise puhul B (lühem) $\rightarrow A$ (pikem). Samuti käituvad veel verbipaarid *kitsendama – laiendama*, *kiirendama – aeglustama*, *soojendama – jahutama*.

Konversiivid e pöördvastandid on sõnapaarid, mille liikmed tähistavad sama situatsiooni eri vaatepunktist ehk perspektiivist. Tähistatavas situatsioonis peab siis olema kaks liiget, tähistame nad taas A ja B. Konversiivid on nt:

- kohal – all*: kui A on B kohal, siis B on A all;
- ees – taga*: kui A on B-st ees, siis B on A-st taga;
- enne – pärast*: kui A on enne B-d, siis B on pärast A-d.

Nagu näeme, ei ole konversiivide puhul vastandlikkus mitte tähistatud asukohas, tegevuses või protsessis eneses, vaid vaataja seisukohas ja sama situatsiooni kohta saab olenevalt vaatepunktist kasutada mõlemat paari liiget.

Konversiivid on omavahel ka polaarseste antonüümide võrdlusastmed:

pikem – lühem: kui A on B-st pikem, siis B on A-st lühem;

suurem – väiksem: kui A on B-st suurem, siis B on A-st väiksem jne.

Konversiividena on mõnikord kirjeldatud veel sama situatsiooni osalisi, nt paarides:

ori – peremees: kui on olemas ori, siis peab olema ka peremees, seega nimetades orja, eeldame peremehe olemasolu;

õpilane – õpetaja: kui on olemas õpilane, peab kusagil olema ka õpetaja.

Tihti on sellistes paarides üks liige iseseisvunud ametinimetuseks, mistõttu võime öelda, et ameti tähenduses võib *õpetaja* olla ka ilma ühegi *õpilaseta*, samuti nagu *arst* ilma *patsiendita*.

Konversiivideks loetakse ka verbe, mis tähistavad sama protsessi eri osaliste seisukohast vaadelduna, nt

ostma – müüma: lausetele *Müüja müüs Albertile raamatu* ja *Albert ostis müüjalt raamatu* vastab maailmas sama situatsioon, erinevus on ainult vaatepunktis;

andma – saama: lausetele *Isa andis poisile raamatu* ja *Poiss sai isalt raamatu* vastab üldiselt sama situatsioon (kuigi *saamine* on mõnevõrra laiema tähendusega kui *andmine*, mistõttu raamatu võis saada ka nt postiga).

8.6. SÜNONÜÜMIA

Sünonüümia ehk samatähenduslikkus on ühelt poolt intuitiivselt väga oluline, teiselt poolt aga keelestruktuuri vaatenurgast raskesti kirjeldatav nähtus. Intuiitivselt tajume hästi, et *ilus*, *kaunis*, *nägus* ja *kena* on lähedase, kuid mitte päris sama tähendusega. Need sõnad kuuluvad selgelt kokku ja moodustavad sõnavaras omaette rühma. Kuid sellel rühmal ei ole oma sisemist struktuuri, välja arvatud ehk teatud skalaarne intensiivsuse erinevus või ka esinemissageduse erinevus. Sagedus ei ole aga leksikaalse struktuuri, vaid keelekasutuse kategooria – seega ei saa see olla paradigmaatiliste suhete määrajaks. Struk-

tuurse laialivalguse tõttu ongi sünonüümiat leksikaalse konfiguratsioonina nimetatud kimbuks ehk klastriks,¹⁰ mida põhimõtteliselt on võimalik järjestada nt vastavalt üldisusele, kirjakeelsusele, tundelisusele, professionaalsusele, kontekstiseotusele jne.

Sünonüümiat võib olla lähedasem ja kaugem. **Täissünonüümideks** nimetatakse sõnu, mille kõik tähendused on identsed kõigis kontekstides ja seega on need sõnad alati omavahel vahetatavad. Täissünonüüme on keeles vähe või mõne käsitluse kohaselt ei ole üldse. Kui keeles on kaks täiesti identse tähendusega sõna, siis kipub neil olema vähemalt mingi stiililine või kollokatsiooniline erinevus ja selle kaudu ka pisut erinev tähendus (vt ka arutlust ikoonilise põhimõtte *üks vorm – üks tähendus* kohta alaptk-s 2.2). Kui aga käsitleme tähendust puhtalt deskriptiivsena, st mõiste võimena viidata mingile tegelikkuse entiteedile, siis võiksid täissünonüümid olla nt eri murdetaustaga *pang* ja *ämber* või oma- ja võõrsõna *keeleteadus* ja *lingvistika*. Enamasti kipub aga sellistel paaridel siiski mingi tähenduserinevus tekkima. Kas nt *jutustus* ja *narratiiv* või *koer* ja *peni* on täissünonüümid? Tõenäoliselt lähevad nende sõnade osas kõnelejate hinnangud lahku. Kirjakeeles on olemas oma sidesõna täissünonüümide esitamiseks – *ehk*. Nt võib öelda *ta on keeleteadlane ehk lingvist*. On siiski kahtlane, kas sidesõna *ehk* loomuliku kasutuse uurimise teel saaks kindlaks teha, mis just on eesti keele täissünonüümid.

Lähisünonüümid on peaaegu sarnase tähendusega sõnad. Just lähisünonüüme esitavad enamasti sünonüümisõnaraamatud. Asta Öimu „Sünonüümisõnastikus” (2007) on esitatud järgmised sünonüümiread (näide 68), mille puhul ilmselt kõik eesti keele kõnelejad on seisukohal, et tähenduserinevused on rühma sees tegelikult päris suured.

(68) Sünonüümiridu „Sünonüümisõnastikust”

- ♦ *jooksuma, silkama, lippama, leekima, liduma, punuma, ledima, vudima, sibama, plagama* jne;
- ♦ *palju, rohkesti, hulgaliselt, tublisti, kenakesti, ohtralt, tohutult, arvukalt* jne;
- ♦ *kõlvatu, ebavooruslik, patune, liiderlik, riivatu, lõtvade elukommetega, lodev, rikutud, hukas, raisus, allakäänud, põhjaläänud, raiskuläänud* jne;
- ♦ *pomisema, pobisema, podisema, mõmisema, jomisema, jõmisema, podistama, pobistama, pogistama* jne.

¹⁰ Eesti keele tesaurus (vt jaotis 8.8.3) kasutatakse sünonüümikimbu kohta terminit *sünohulk*, Asta Öimu „Sünonüümisõnastikus” esitatakse *sünonüümiridu* (Öim, Asta 2007: 4).

Ühe kimbu sünonüümid on sarnased keskses tähendusosas ja erinevad perifeerias, st neis ei saa olla vastandlikkust. Nt tähistavad *kolli* ja *taks* mõlemad koeri ning selles osas on nende tähendus sarnane, kuid neil on omavahel (ja muidugi teiste koeratõugude nimetustega) eristav kontrast, mille tõttu ei saa neid pidada sünonüümideks. Cruse on pakkunud kontrolldialoogi mudeli sünonüümia jaoks: kui X ja Y on sünonüümid, siis on kummaline vastuseks küsimusele *kas X ?* vastata *ei*, kui kõneleja arvates on õige Y. Nt küsimusele *Kas Mari jookseb?* oleks kummaline vastata *ei*, kui kõneleja arvab, et parim sõna Mari tegevuse kirjeldamiseks on tegelikult *lidub*. Või kui kõneleja oletab, et Anu on *kena*, oleks imelik vastata *ei*, kui küsitakse *Kas Anu on ilus?*

Samas on lähisünonüüme siiski võimalik ka käsitleda kui erineva tähendusega sõnu ja selleks on igas keeles olemas oma tüüpilised väljendusvahendid. Eesti keeles on nt järgmised fraasid lähisünonüümide sidumiseks: *pigem, või oleks ehk parem ütelda et ..., õigemini küll, kas just ... aga* jms. Nii võiks eeslitatud küsimusele vastata: *Ei, Anu ei ole ilus, pigem kena* või *Kas Anu just ilus on, aga kena küll*. Selliste sünonüümide kohta, mida saab teatud kontekstis vastandada, on Cruse kasutanud ka terminit **plesionüümid** (1986), kuid see ei ole semantikas kasutusele läinud ja rohkem kõneldakse lähisünonüümidest (ingl *near-synonyms*).

Huvitav on see, et teatud kontekstis võivad sünonüümideks siiski osutuda ka vastandid. Esmapilgul paradoksina näiv väide ei olegi tegelikult imelik, kui peame silmas, et vastandid on ühe sõnavälja sõnad ja sama situatsioon võib olla esitatud eri vaatenurkadest. Nii on *seisma* ja *käima* vastandlikud selles mõttes, et üks tähistab paigalpüsimist, teine aga liikumist, kuid korduvate olukordade puhul, milles on nii paigalpüsimist kui ka liikumist, võib sama sisu anda edasi mõlema verbiga (tõsi küll, määruse käändevorm muutub):

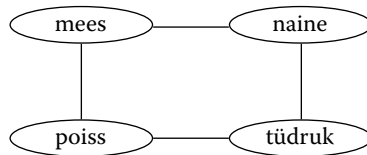
üks seisab öösel lukus – üks käib ööseks lukku

tööriistad seisavad kuuris – tööriistad käivad kuuri

8.7. PROPORTSIOONID

Proportsioonisari e **proportsioon** on analoogilistel omavahelistel semantilistel suhetel e proportsioonianaloogial põhinev tähendusrühm. Proportsiooni moodustamiseks on vaja vähemalt nelja tähendust (A, B, C, D), mille puhul A seos B-ga on sama mis C seos D-ga. Ideaalses proportsioonisarjas on ka nende paaride liikmed omakorda omavahel sarnases seoses, seega A seos C-ga on sama mis B seos D-ga. See kehtib nt sõnade *mees*, *naine*, *poiss* ja *tüdruk* puhul. Paarid *mees* – *naine* ja *poiss* – *tüdruk* on vastandatud soo alusel, *mees* – *poiss* ja *naine* – *tüdruk* aga vanuse alusel. Skeemina näeb selline proportsioon välja nagu joonisel 17:

Joonis 17. Proportsioonisari

Suuremaid proportsioonisarju moodustavad nt koduloomade nimetused (näide 69). Näeme siiski, et proportsioon ei ole ideaalne: emasele kassile oma nimetust ei olegi ja ka *veis* on pigem zoologia termin kui argikeele sõna.

(69)

liik	isasloom	emasloom	poeg
hobune	täkk	mära	varss
veis	pull	lehm	vasikas
lammas	oinas	utt	tall
kass	kõuts	kass	kassipoeg

Sõnavaras on mitmesuguseid analoogiaridu, mida võib pidada proportsioonisarjadeks. Kui otsustamine selle üle, kas tegemist on või ei ole proportsiooniga, on raske, võib proovida ennustatavuse põhimõtet: kui ükskõik missugune proportsiooni liige ära peita, siis peab ta normaalse keelepädevuse alusel olema ennustatav. Nii võiks oletada, et järgmises proportsioonis (näide 70) oskavad kõik täita X-i koha. Kui aga selgub, et ei oska, siis pole tegu proportsiooniga. Võib ju ka mõelda selle üle, kas see üldse on keele struktuuri nähtus või puhtloogiline järeldus, kuid teiselt poolt ei ole keelt ja loogikat nii-kuinii võimalik üksteisest lahutada.

(70)

arst	patsient	haigla
vangivalvur	vang	vangla
õppejõud	X	ülikool

Proportsioonisarju saab moodustada ka sama tüve tuletistest ehk **paronüümidest**. Kui jätame tähele panemata, et leksikaalne suhe peaks rangelt strukturalistlikus käsitluses olema sama sõnaliigi sõnade omavaheline seos, siis on ka näites 71 esitatud paronüümiread omavahel proportsioonisuhetes.

(71)

jooksma	jooksja	jooksmine	jooks
seisma	seisja	seismine	seis
hüppama	hüppaja	hüppamine	hüpe

8.8. PARADIGMAATILISED SUHTED KEELE JA KEELETEADUSE (TÖÖ)VAHENDINA

Nagu juba eespool öeldud, on paradigmaatilised leksikaalsed suhted keelesüsteemis varjul ega avaldu kõnes. Vaatame mõningaid olulisi aspekte, mis nendega seostuvad, ja kuidas neid keeleteaduse eri valdkondades kasutatakse.

8.8.1. Leksikaalsete suhete võrgustik

Iga sõna ümber on leksikaalses struktuuris moodustunud leksikaalsete suhete võrgustik, sest iga sõna kuulub paljudesse leksikaalsetesse konfiguratsioonidesse. Mis tahes sõna kasutades muutuvad potentsiaalselt aktiivseks ka selle hüpo- ja hüperonüümid, holo- ja meronüümid, sünonüümid, vastandid jne. Kui tekstis on nimetatud *koera*, muutuvad selles kontekstis mõistetavaks ka kõikide *koeraga* seotud sõnade kasutused, nagu nt sünonüümid *kutsa* ja *peni*, hüperonüümid *loom* ja *imetaja*, hüponüümid *taks* ja *lambakoer*, meronüümid *käpp* ja *koon* jne. Oletame, et kui juttu on olnud mingist koerast ja järgmises lauses kõneldakse *käpast*, siis on see koera (mitte karu) käpp, kui *loomast*, siis suure tõenäosusega viitab see samuti koerale või siis üldisemalt koerale kui loomale jne.

Iga uus referentsiaalne e tähistusakt muudab ühelt poolt referentsiaalset tausta (vt selle kohta ptk 10), aga ka leksikaalsete suhete aktiivset osa. Kui järjestikku on laused (72), mõistame neid tekstina seetõttu, et *spanjel* on koera hüponüüm. Kui teises lauses oleks meeldivaks peetud nt *küülikuid*, oleks ilmselt tegemist kahe eraldi lausega, mitte tekstiga.

(72)

Koerad on toredad. Kõige meeldivamad on spanjelid.

Kui me ei teaks midagi spanjelitest, ei moodustaks need kaks lauset teksti, vaid oleksid omavahel esmahetkel sidumata. Teiselt poolt võime siiski oletada, et spanjelil on midagi tegemist koeratõugudega, sest leksikaalsed suhted ei ole kunagi lõplikult valmis ja on pidevas muutumises nagu inimteadmised üldse. Kuna *tore* ja *meeldiv* on sünonüümid, on seegi juba vihje selles suunas, et tegu on tekstiga, mitte kahe juhusliku lausega. Ja lõppude lõpuks kaldume igasuguseid kõneakte (mida ka tekst ju on) niikuinii pidama relevantseteks, st oletame, et inimene on teksti loonud kui mõtestatud terviku, millel on suhtluseesmärk. Niisiis kui oletame, et lausete (72) vastuvõtja ei tea, mida tähendab *spanjel*, kuid usub, et tegu on sidusa tekstiga, võime siiski arvata, et ta lisab selle sõna oma sõnavarasse just koera hüponüümiks.

8.8.2. Teksti leksikaalne sidusus

Selleks, et lauseid saaks pidada tekstiks, peavad nad olema omavahel seotud. Seda seotust jagatakse koherentsuseks ja kohesiivsuseks ehk sidususeks. **Koherentsus** on teadmistel põhinev järelduslik teksti seotus, nt oskus tekstina tõlgendada lausejärjendit (73), sest teame, et üheks tavaliseks koolist puudumise põhjuseks on haigus.

(73)

Ta ei läinud täna kooli. Ta on haige.

Kohesiivsus e **sidusus** on teksti seotuse väljendamine keeleliste vahendite abil, see tekib semantika (*vocabulary-driven*) ja/või grammatika põhjal (*grammar-driven*). Nii kohesiivsus kui ka koherentsus võivad olla lokaalsed (naaberlausete vahel) ja globaalsed (terve teksti ulatuses).

Siinkohal huvitab meid eelkõige **leksikaalne sidusus**, sest see põhineb leksikaalsetel suhetel. Leksikaalne sidusus on üks viiest (substitutsioon e asendus, ellipsis e väljajätt, referents e viitesuhe, konjunktsioon, leksikaalne

sidusus) kohesiivsuse liigist. Leksikaalne sidusus on eelkõige seotud teksti referentsiaalse ülesehitusega, st nimisõnafaaside ja muude viitavate üksustega. Kuna sama referenti ei nimetata tekstis järjestikku täpselt samasuguse nimisõnafaasiga, siis tuleb igal nimetamiskorral leida just sellesse konteksti sobiv fraas. Kui vaatame humoristlikku ajaleheteksti (näide 74), siis näeme, et mikrolaineahju on nimetatud erinevalt. Teine mainimine (kui jätame pealkirja mainimiste loendist välja) on sõnaga *uun*, mis on soome toorlaen ja tähistab soome keeles (kujul *uuni*) küll ahju, kuid mida eesti keeles võib ilmselt pidada mikrolaineahju ebasoovitavaks sünonüümiks. Hiljem nimetatakse sama referenti hüperonüümiga *ahi*. Teises lauses on juttu *pakendist*. Tänapäeval teavad kõik, et pakendil on vöotkood, seega on vöotkood pakendi osa ehk *vöotkood on pakendi* meronüüm. Meronüümia ei hoia vöotkoodi puhul küll referendi terviklikkust, kuid lause mõistmiseks on vajalik teada, milline seos on *pakendil* ja *vöotkoodil*. Samuti mainitakse hiljem „*parim enne*” tähtaega, mis on samuti toiduainepakendi osa ja seega samal viisil *pakendi* meronüüm. Näeme, et tekst on läbi põimitud leksikaalsetest suhetest, mis aitavad koos muude sidususvahenditega luua olukorrast tervikpilti.

(74)

Mikrolaineahi

Jah, kallid sõbrad – mikrolaineahi on jälle moes! Aga moodne uun on varustatud erilise seadeldisega, mis loeb pakendilt vöotkoode ja teab seetõttu, millise programmiga üht või teist toiduainet soojendama peab. Ja kui produkti „parim enne” tähtaeg on möödas, hakkab ahju sireen huilgama ning ta keeldub küpsetamisest. Müügil Inglismaa ja USA hästi varustatud kauplustes.

8.8.3. Leksikaalsed suhted sõnaraamatus

Seletussõnaraamatud kasutavad sõnatähenduste kirjeldamiseks enamasti eelkõige leksikaalseid suhteid. Tüüpilises seletuses on ülemmõistet tähistav sõna ehk hüperonüüm, millele siis lisatakse iseloomustavad ja eristavad atribuudid. Vaatleme nt mõningaid seletusi „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatust”:

püriit kuldkollase läikega mineraal, raua ja väävli ühend.

Mineraal on püriidi hüperonüüm, raud ja väävel koostisosad.

pärm peam. pärmirakkudest koosnev toode, mida kasut. taigna kergitamiseks ja alkohoolsete jookide kääritamiseks.

Toode on pärmi hüperonüüm, pärmirakud koostisosa. Kõrvallause näitab *pärmi* funktsiooni.

Seega on nii *püriidi* kui ka *pärmi* seletuses kasutatud hüponüümiat ja meronüümiat sarnast aine ja koostisosade suhet. Selline seletusviis on tüüpiline nimisõnade puhul. Nimisõnu võidakse seletada ka selgema meronüümiat-suhte kaudu, nt

päkk varvaste tagant algav tallaaluse paksenenud eesosa; kogu tallaalune või jalg.

Tallaalune on *päka* holonüüm, *tallaalune* ja *jalg* aga sünonüümid. Seletuses on ütle mata jäetud, et *päkk* on eelkõige inimese kehaosa, kuid *tallaalune* ja *jalg* viitavad inimesele siiski küllalt selgelt.

Vahel on sõnu samas sõnaraamatus seletatud pigem sünonüümiat kaudu, nt:

pärssima takistama, aeglustama, peatama, pidurdama.

päntsti kântsti.

Mõnikord on raske öelda, kas seletuses esitatud sõnad on hüperonüümid või sünonüümid:

pühkima midagi või millegagi kuskilt üle libistama, libistades lükkama või tõmbama; niiviisi midagi puhastama või kuivatama, midagi kuskilt eemaldama.

Libistama, *lükkama*, *tõmbama*, *puhastama*, *kuivatama*, *eemaldama* on pigem verbi *pühkima* sünonüümid, kuid igaüks ainult mingis mõttes. Sõna seletuses koos olles toovad nad tegelikult esile pühkimise eri aspekte.

Tänapäeva elektroonilised võimalused on loonud ka hoopis uut tüüpi sõnaraamatud – **tesaurused**. Tesauruseks nimetatakse leksikaalsete suhete abil seotud sõnastikku, mille kaudu saab leida otsitava sõnaga samadesse konfiguratsioonidesse kuuluvaid sõnu. Nt Tartu ülikooli arvutilingvistika uurimisrühma koostatav TEKsaurus, mis põhineb ühelt poolt rahvusvahelisel WordNeti projektil ja teiselt poolt „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatul”, annab sõnale *koer* sünonüümi *peni* ja hüperonüümi *koerlane*. Kui vaatame sõna *koerlane* suhteid, siis leiame järgmise hüperonüümi *kiskjaline*, sealt edasi *pärisimetaja* jne. Et eristada puhtbioloogilisest klassifikatsioonist muud tüüpi hüponüümiat, on selle sõna puhul kasutusel suhe *be-in-state-of* (olla seisundis), mille kaudu jõuame hüperonüümi *koduloom* juurde.

Oleme näinud, et tähendusi ei ole võimalik eristada maailmateadmistest. Samamoodi ei ole ka maailmateadmisi võimalik eristada tähendustest. Viimasel ajal on keeletehnoloogias peetud oluliseks mõistesüsteemide loomist, mis

tagaks erinevatele kasutajatele sarnase ettekujutuse asjade seisust mingis valdkonnas. Sellist valdkonna kirjeldust mõistesuhete kaudu nimetatakse **ontoloogiaks**. Termin on pärit filosoofiast, kus see tähendab olemasoleva uurimist vastavalt selle loomulikule olemisviisile, mitte aga selle järgi, mida me sellest teame või millisena see meile näib. Keeletehnoloogias on ontoloogiat defineeritud kui mõistestuse formaalselt väljendatud võrgustikku. Mingi valdkonna ontoloogia sisaldab seega selle valdkonna olulisemaid mõisteid, nende omavahelisi suhteid, objektide koostisosi ja funktsioone jne. Tegelikult sarnaneb see vägagi leksikaalsete suhete võrgustikuga, ainult et lähtub mõistetest, mitte keele sõnadest. Kuna mõisteid üldjuhul tähistatakse sõnadega, siis võibki ontoloogia olla täiesti sarnane laiendatud leksikaalsete suhete võrgustikuga, kus lisaks traditsioonilistele hüponüümsetele, meronüümsetele, sünonüümsetele ja vastandsuhetele võetakse arvesse ka entiteetide funktsioone, tüüpilisi omadusi jms.

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

tähendusväli
loomulik kategooria
paradigmaatilised ja süntagmaatilised leksikaalsed suhted
leksikaalsed konfiguratsioonid
hüponüümia
meronüümia
vastandlikkus
skaala
sünonüümia
paronüümia
proportsioonisari e proportsioon
leksikaalsete suhete võrgustik
koherentsus ja kohesiivsus e sidusus
leksikaalne sidusus
tesaurus
ontoloogia

ÜLESANDEID

1. Taksojuht küsis Tartu bussijaamas reisijalt, kust see nii suurte kohvritega tuleb. Reisija ütles, et välismaalt. Taksojuht ei jäänud rahule ja uuris edasi: „Mis välismaalt?” Reisija vastas: „Helsingist.” Taksojuht ütles: „See ka mõni välismaa.” Miks taksojuht ei tahtnud aktsepteerida reisija väljendust *välismaa*? Millise käsitletud semantilise nähtusega saab seda seletada?
2. Analüüsi järgmisi „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” sõnaseletusi leksikaalsete suhete seisukohast:
 - lähetama – saatma, läkitama; komandeerima
 - lähker – trummikujuline kahe põhjaga puunõu joogi kaasavõtmiseks
 - läbima – (millestki) läbi minema, käima, jooksmata või sõitma
 - trümm – laeva alumise teki ja topeltpõhja vaheline ruum, laeva lastiruum
 - tsarism – tsaarivõim, tsaarirežiim
 - trumm – lame sõõrikujuline mittehäälestatav löökpill, mida mängitakse pulkade või sõrmedega pinguldatud nahast või tehiskilest membraanile lüües
 - toimik – üheks kaustaks koondatud dokumentide kogum

LISALUGEMIST

Leksikaalsete suhete kõige põhjalikum käsitus leidub D. A. Cruse'i õpikus „Lexical Semantics” (1986). Selles on esitatud palju selliseid termineid leksikaalsete suhete kirjeldamiseks, mida siinses õpikus ei ole käsitletud, sest nende kasutusala on suhteliselt piiratud. Paljudest vaieldavustest hoolimata on tegemist järjekindla struktuuralsemantika esitusega ja sellega on kasulik tutvuda igaühel, kes semantikaga tegeleb. Tuleb muidugi silmas pidada, et see on ikkagi inglise keele semantilise struktuuri kirjeldus, mida saab eesti keelele suhteliselt hästi kohandada, kuid mille puhul tuleb üldistustega siiski ettevaatlik olla.

Taksonoomiatest antropolingvistika vaatenurgast vt nt William A. Foley raamatust „Anthropological Linguistics” (1997) lk 112–125.

Sünonüümia põhjalik käsitus koos mõnede uurimistulemuste ja katseliste meetoditega ka eesti keele kohta leidub Ulla Vanhatalo väitekirjas (2005).

Eesti keele leksikaalsete suhete kohta on ilmunud mitu Asta Õimu sõnaraamatut:

„Sünonüümisõnastik” 2. tr 2007

„Antonüümisõnastik” 1995

„Fraseoloogiasõnaraamat” 2. tr 2000.

Skaaladest ja antonüümidest (eelkõige seoses temperatuuri- ja maitsesõnadena) on kirjutanud Urmas Sutrop (1998, 2005).

Kohesiivusest e sidususest ja koherentsusest on Keeles ja Kirjanduses ilmunud Tiit Hennoste ülevaade (1986), mis refereerib hästi toleaeegsed suunad tekstigrammatika loomisel.

Tesaurustest huvitatule saab soovitada TEKsauruse parajasti valmis olevat versiooni, mis on internetis Tartu ülikooli arvutilingvistika uurimisrühma kodulehel. Selle koostamisest on kirjutatud ka artikleid, nt võib lugeda Heili Orava ja Kadri Videri artiklit „Kas tesaurus ja tekstid lähevad kasutuses kokku?” (2002).

Ontoloogiatest keeletehnoloogias on eestikeelse ülevaate kirjutanud Hele-Mai Haav ajakirjas A&A (2008, nr 6), samas numbris leidub ka Haldur Õimu ja tema kolleegide artikkel semantikast arvutilingvistikas.

9. SÜNTAGMAATILISED LEKSIKAALSED SUHTED

Peale paradigmaatiliste leksikaalsete suhete, mida käsitlesime ptk-s 8, on keeles ka süntagmaatilised leksikaalsed suhted. See tähendab, et lauseid ei kombineerita mis tahes sõnadest, vaid mõnedel sõnadel on kalduvus esineda koos ja mõned sõnad ei esine peaaegu kunagi koos. Süntagmaatiline seotus võib olla erineva tugevusega, alates tüüpilisest koosinemisest (kollokatsioon) kuni täiesti kivilinenud väljenditeni (idioomid). Kivilinenud väljendid võivad olla ka mitme lause pikkused ja kuuluda pigem folkloristika uurimisvaldkonda (nt vanasõnad, liisulugemised, naljasõnad). Kombinatsioonieelistused osutavad faktile, et keelesüsteem ei ole päris täielikult produktiivne. Keeleelementide kombineerumispäärangud tulenevad nii grammatilistest kui ka tähenduslikest asjaoludest, õieti ei saagi neid kahte üksteisest lahutada, sest grammatika ja tähendus moodustavad keeles ühe terviku. Selles peatükis vaatleme tüüpilisi sõnade koosinemise juhte, aga ka neid kombinatsioone, mida peetakse ebanormaalseteks.

9.1. KOLLOKATSIOON

Kollokatsiooniks nimetatakse sõnade harjumuslikku koosinemist. Kollokatsiooni on peetud süntagmaatiliseks leksikaalseks suhteks, sest olemuselt on ta väga erinev paradigmaatilistest leksikaalsetest suhetest. Kui paradigmaatilisi suhteid (sünonüümia, vastandlikkus, hüponüümia, meronüümia, vt ptk 8) on kõneleja võimeline nimetama ainult oma keelepäädevusele toetudes, siis kollokatsioonid selguvad üldiselt suurte korpuste põhjal. Just seetõttu on kollokatsioonide uurimine muutunud populaarseks alles koos arvutilingvistika ja elektrooniliste korpuste arenguga. Selles valdkonnas on kollokatsioonid ka suure praktilise tähtsusega, sest aitavad leida mitmetähendusliku sõna parajasti kasutatud tähendust, st aitavad tähendust **ühendada**. Nt võime ka

ilma suurema uurimusega oletada, et kui sõna *pidama* esineb mingis kontekstis koos sõnadega, mis tähistavad mõnd tähtpäeva (*sünnipäev, pulmad, jõulud*), tähendab see 'pidutsema, pühitsema', mitte aga 'kohustatud olema'. Kuna kollokatsioonide automaatselt leidmine on suhteliselt lihtne ülesanne, kasutatakse seda palju automaatse ühestamise puhul, hoolimata mõnedest paratamatult tekkivatest vigadest.

Sõnaga kollokatsioonisuhtes olevat teist sõna nimetatakse **kollokaadiks**, kusjuures asukoha järgi võime kollokaadid jagada vasakpoolseteks (st enne vaadeldavat sõna) ja parempoolseteks (st pärast vaadeldavat sõna).¹¹

Suures osas on kollokatsioonid seotud keelevälise reaalsusega. On selge, et verb *praadima* esineb sagedamini koos nimisõnadega *muna* või *liha* kui sõnadega *jäätis* või *kapsas*, lihtsalt liha ja mune praetakse tunduvalt sagedamini kui jäätist või kapsast. Samuti räägime sagedamini *vanadest inimestest* kui *vanadest ajalehtedest*. Semantikale pakub rohkem huvi selliste kollokatsioonide leidmine, mis ütlevad midagi ka sõna tähenduse varjatumate külgede kohta. Nt on uuritud eesti keele sõnade *mees* ja *naine* kollokatsioone (Piits 2006). Selgus, et sagedasemad täistähenduslikud kollokaadid on mõlemal *eesti* ja *noor*, kuid leidis ka erinevusi: *mehe* järgmised sagedasimad omadused olid *valge, vaba, töötu* ja *rikas*, samas kui *naise* tavalisemad omadused olid *vana, paljas, rietatud* ja *vägistatud* (vt ka ptk lõpus olevat ülesannet 1). Suurte üldistustega tuleb selliste andmete puhul muidugi ettevaatlik olla, sest väga palju sõltub korpusete teemavalikust, kuid midagi sellised andmed kindlasti näitavad. Teiseks näiteks huvitavast kollokatsiooniuurimusest võiks tuua artikli soome keele omadussõnade *keskeinen* 'keskne, oluline' ja *tärkeä* 'tähtis, oluline' kollokatsioonidest (Jantunen 2001), mis aitab selgitada lähisünonüümide omavahelisi suhteid.

Mõnikord eristatakse kollokatsioonidest eraldi rühmana **klišeesid** – väljakujunenud väljendeid, mille puhul on olemas ka teisi ütlemisviise, kuid keeles on suhteliselt kivilinenud just see. Nt annab otsingumootor Google väljendile *kallid sõbrad* peaaegu 500 000 esinemust, väljendile *armsad sõbrad* aga „ainult“ 133 000. Ilmselt on mõlema puhul tegemist klišeega, kuid esimene on veel tugevamini kinnistunud kui teine.

¹¹ Ingliskeelses kirjanduses märgitakse mõnikord kollokaate asendi järgi lühenditega, nt L1 (esimene vasakule) või R2 (teine paremale).

9.2. PÜSIÜHENDID

Püsiühendid on kahe või enama sõna ühendid, mida mingi tähenduse väljendamiseks on tavaks koos kasutada. Neid salvestatakse inimese mälus arvatavasti tervikuna, samuti on kasulik neid tervikuna salvestada keeletehnoloogilistes lahendustes (Muischnek 2006: 12).

Püsiühend on üks keeleliste **konstruktsioonide** e **tarindite** alaliike, mille puhul kasutatav sõnavara on suhteliselt püsivalt fikseeritud. Kui konstruktsiooni all mõeldakse tavaliselt grammatilist mudelit, millesse võib vajaduse järgi sobitada väga erinevaid sõnu, siis püsiühend on selline konstruktsioon, milles sõnad on juba täielikult või väikese varieerumisvõimalusega ette määratud. Näites (75) on esitatud muutuse põhjustamise konstruktsioon eesti keeles (nn resultatiivkonstruktsioon, mis on olnud üks konstruktsioonigrammatika tüüpnäiteid, vt nt Goldberg 1995). Sellel on oma selge grammatiline olemus ja põhiliseks eristajaks muudest transitiivsetest tarinditest on muutuse tulemseisundit väljendav määrus (*punaseks, sirgeks, laiaks, paksuks, lömmi, sirgu, hõõgvele* jne). Tüüpiliselt esineb verbina sellises tarindis tegusõna, mille tähenduses on muutuse põhjustamise komponent (*tegema, taguma, värvima* jne, vt 76a ja 76b). Samas aga võib ka selline verb, mis algupäraselt muutuse põhjustamise tähendust ei näi omavat, niisuguses konstruktsioonis selle saada. Nt liikumisverbid võivad olla kasutatud muutust põhjustavatena, kui muutus seisneb liikuja füüsilises olekus (76c ja 76d) või mingi muu objekti muutumises (76e).

(75)

Muutuse põhjustamise konstruktsioon eesti keeles:

[[NP_{nom}] [V] [NP_{obj}] [NP_{trans} / AdvP / NP_{lok} / V_{sup}]] ehk
[[PÕHJUSTAJA] [VERB] [MUUTUJA] [MUUTUSE TULEMSEISUND]].

(76)

- a. Sepp tagus raua punaseks/sirgu/hõõgvele.
- b. See tegi olukorra halvemaks.
- c. Ta jooksis ennast näost punaseks.
- d. Poiss hüppas ennast hingetuks.
- e. Ta tantsis põranda läikima.

Seega kuigi konstruktsiooni on üldiselt käsitletud grammatilise nähtusena, esitab see ka süntagmaatilisi suhteid sõnade vahel. Konstruktsioon määrab selle, millised sõnad saavad koos esineda ja lubab üldjuhul semantiliselt põhjendatud kõrvalekaldeid, kuid mitte absoluutselt kõiki. Oleks vist raske ette

kujutada muutuse põhjustamise tarindi öeldisena nt verbe *surema* või *lõpetama*.

Püsiühenditena käsitletakse tüüpiliselt kahe või kolme sõna ühendeid, mis ei moodusta terviklikku lauset. Konstruksioonigrammatika seisukohalt on nad samuti konstruksioonid, kuid neid on hõlpsam käsitleda eraldi rühmana. Eesti keelele on iseloomulik väga suur hulk verbikeskseid püsiühendeid, nagu nt verbi *ajama* ühendid näites (77). Eesti keele verbide püsiühendeid on põhjalikult uurinud Kadri Muischnek (nt 2006).

(77) Verbi *ajama* püsiühendeid:

- asju ajama
- juttu ajama
- korda ajama
- tülli ajama
- oma rida/liini/ joont ajama

Idioom on püsiühend, mis nagu muudki püsiühendid koosneb enam kui ühest sõnast ja on keelepädevuses salvestatud tervikuna ning mille üht või mitut osa on kasutatud ülekantud tähenduses. See tähendab, et idioomi ei looda iga kord uuesti, vaid kasutatakse valmiskujul. Idioomi eristab teistest püsiühenditest just see, et ülekandeline tähendusega osade tõttu ei ole tema kogutähendus tuletatav osade summast, nt *aru saama*, *keelt peksma* ja *silma looja laskma*. Definiitsiooni järgi on tegelikult ka liitsõnad enamasti idioomid (*lasteaed*, *raudtee*, *sünnipäev*, rääkimata idioomist tulenevatest nagu nt *keelepeks*), sest ka nende tähendust ei saa üheselt tuletada osade summast, kuid traditsiooniliselt käsitletakse idioomidena siiski mitmesõnalisi väljendeid.

Erinevad on keeleteadlaste arvamused selles suhtes, kui kujundlik peab püsiühend olema, et seda saaks pidada idioomiks. Eesti keeles on tohutu hulk väljend- ja ühendverbe, mis kõik vastavad püsiühendi definiitsioonile, st on mitmest sõnast koosnevad ühte tähendust harjumuspäraselt esitavad keelen did (nt *alla kirjutama*, *peale kirjutama*, *üles kirjutama*), kuid neid pole olnud kombeks nimetada idioomideks, kuna nende tähendus ei ole selgelt ülekandeline. Samas tuleb siiski tunnistada, et enamasti ei ole verbide püsiühendid täiesti läbipaistvad, st tähendus ei ole täielikult tuletatav osade tähendustest. Kui võrdleme ühendverbe *alla kirjutama* ja *üles kirjutama*, siis peaksid nad ju olema üksteise vastandid (*alla* – *üles*), kuid tegemist on hoopis erinevate kirjutamise aspektidega. Kadri Muischnek (2006) on jaganud verbi sisaldavaid püsiühendeid järgmiselt:

- a) läbipaistmatud idioomid;
- b) läbipaistvad idioomid;
- c) tugiverbiühendid;
- d) kollokatsioonid.

Idioomid on seega leksikaalsel tasandil kinnistunud, üldjuhul metafoori või metonüümia kaudu tekkinud sõnaühendid. Traditsioonilises käsitluses nime-tatakse neid mõnikord surnud metafoorideks, mõeldes selle all, et need metafoorid ei ole produktiivsed, kõneleja ei loo neid kõnelemise käigus. Nad võivad olla kahe sõna ühendid (*punane kukk* 'tulekahju'), mitmesõnalised kõnekäänud (*nagu hane selga vesi*) või ka terviklausungid (*Tere hommikust!*). Idioomi tunnused on järgmised:

- a) idioomi osi ei saa eraldi laiendada (**head aru saama, *eesti keelt peksma, *sinist silma looja laskma*);
- b) idioomi osi ei saa rinnastada samatasandiliste üksustega (**aru ja mõistust saama, *keelt ja hambaid peksma, *silma looja laskma ja ajama*);
- c) idioomi osi ei saa eraldi rõhutada ega tavaliselt ka topikaliseerida, st muuta sõnajärge lause infostruktuuri vajadustest lähtuvalt (**see on aru, mille ta sai, *see on keel, mida ta peksis, *looja lasi ta silma*);
- d) idioomi osadele ei saa anafoorselt tagasi viidata (**ta sai selle (st aru), *ta peksis seda (st keelt) hoolega, *ta lasi silma looja ja tegi siis selle (st silma) lahti*);
- e) idioomi osi ei saa üldjuhul asendada sünonüümidega (**ta sai mõistuse, *ta kolkis keelt, *ta võimaldas silmal looja minna*).

Tõenäoliselt leiaksime nende idioomi omaduste erandeid, kuid sellistesse omadustesse tulekski suhtuda kui skalaarsetesse üksustesse: idioomi puhul on kõiki neid asendusi ja lisamisi, mis muude keeleliste väljendite puhul tavalised, lihtsalt palju raskem teha.

Traditsioonilised ja keeles juba kaua püsinud pikemad idioomid kuuluvad nii keeleteaduse kui ka folkloristika uurimisvaldkonda. Eesti keeles on kaks terminit idioomide tähistamiseks. Folkloristikas räägitakse eelkõige **kõnekäänust**, keeleteaduses aga **fraseologismist**, kusjuures mõlema puhul peetakse silmas mitmesõnalist tarindit, mis võib, kuid ei pruugi olla süntaktiline tervik. Näites (78) esitatud kõnekäänud võivad olla kasutatud ka lühemal kujul, nt ainult *varsa aru* või *suuga teeb suure linna*. Neid kasutatakse tihti hinnanguna inimese või olukorra kohta, nii et nad toimivad omadussõnade sünonüümidena.

(78) Eesti tuntuimad kõnekäänud (Krikmann 1997: 181)

Vana mees, (aga) varsa aru.

Suuga teeb suure linna, käega ei kärbse pesagi.

Kust tuul, sealt meel.

Sajab nagu oavarrest.

Kadus kui tina tuhka.

Folkloristikas on kõnekäände käsitletud ühena folkloori lühivormidest, mille hulka kuuluvad veel vanasõnad ja mõistatused. Võrreldes viimastega on kõnekäänud lühemad ega ole üldjuhul täisväited (nagu vanasõnad) ega küsimused (nagu mõistatused), vaid pigem ühe mõiste kujundlikud esitused, mida kasutatakse lause osana või terve lausena eelnevale kommentaariks. Arvo Krikmann (1997: 53) on arutlenud, et iga kõnekäänd võib olla terviklik „teos“, aga ka teise „teose“ (lause) ehituskivi. Nt *vett ja vilet* või *musta ega valget* üksi ei moodusta tervikmõtet, kuigi intuiitiivselt on käsitletavad tervikteosena. Selised sõnapaarid võivad aga olla argisuhtluses produktiivsed kõne koostisosad, millega kõnelejad mängivad kui ehituskividega (*sain vett ja vilet tunda, ei öelnud musta ega valget*).

Kõnekäändudes nagu ka muudes folkloorsetes lühivormides esineb varieerumist (näide 79), kuid see on siiski piiratum kui grammatiliste konstruktsioonide puhul üldiselt.

(79)

Idioomide variante (eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist):

a) Halva olukorra kohta, mille puhul enam miski ei aita, öeldakse:

ei aita nutmine ega ikmine

ei oska nutta ega naerda

ei tea, kas nutta või naerda

ike või nuta

kas nuta või ike man

b) Mõttetu tegevuse kohta öeldakse:

vasikaga võidu jooksmas

kõstri vasikaga võidu jooksmas

valge vasikaga võidu jooksmas

jäneseaga võidu jooksmas

Nii fraseologismi kui ka kõnekäänu puhul eeldatakse, et üksus võib oma komponentides mõnevõrra varieeruda (nagu näidetes 79a ja 79b), kuid selleks, et saaksime kõnelda ühest fraseologismist/kõnekäänust, peab variantide

tähendus olema sama (K. Õim 2003: 6–7). Samas on fraseologismide piire teinekord väga raske määrata. Katre Õim esitab nt kolm fraseologismi: *hiippab kui harakas*, *kädistab kui harakas* ja *nagu harakas aiateibas*, millel on ühisosa *haraka*-kujundi kordumise tõttu (*harakas* on metafoorne püsimatu, kerglase ja lärmitseva inimese tähistaja), kuid millest iga variant tõstab esile oma spetsiifilise osa (K. Õim 2003: 12–13).

Argikõnes on käibel veel terve hulk lühivorme, mis päris täpselt eelnevate määratluste alla ei mahu, kuid tähenduse seisukohast ometigi olulised võivad olla. Sellised on pareerivad repliigid (80a), naljasõnad (80b) jm (Krikmann 1997).

(80)

- a. (vastuseks tingiva kõneviisi kasutusele) *Oleks on paha poiss.*
(kui keegi on öelnud, et midagi on *palju*) *Palju veetakse hobusega.*
(vastuseks küsimusele *Mis kell on?*) *Kell on ratastega masin.*
- b. *Solgisurma pole keegi surnud, ja kui on, pole see õige solk olnud.*
Mees on naise pea ja naine mehe kael.

Veel ühe kultuurispetsiifilise rühmana võib käsitleda **lendsõnu** või **-lausid**, mis pärinevad mingist kunstiteosest ja mida kasutatakse ühe kultuuri sees. Erinevalt näites (80) esitatud lausetest teatakse üldiselt nende päritolu, mistõttu nende tähendus osutub mitmepalgelisemaks. Kui öeldakse (81a), tuleb kõigile meelde võitlusstseen filmist „Viimne reliikvia” ja ilmselt mõeldakse selle all, et parajasti vaidlevad või kaklevad inimesed on kauaaegsed rivaalid. Lause (81b) on pärit Oskar Lutsu „Kevadest” (tuntum on see tõenäoliselt filmi kui raamatu kaudu) ja seda on korduvalt kasutatud Eesti okupeerimistest rääkides. Mõni lendlause võib ka olla üsna uduse tähendusega, nii et selle kasutused eri kontekstides on üsna ettearvamatud nagu nt Juhan Smuulilt pärineval lausel (81c). Tänapäeval on samas funktsioonis ka mõned reklaamklippide laused, kuid need kaovad tõenäoliselt koos vastava reklaami kadumisega. Tõenäoliselt ei mäleta siinse raamatu ilmumise ajaks enam keegi, kust pärineb lause (81d), ja seetõttu on ta kaotanud oma idiomaatilise tähenduse (seose ühe ravimi reklaamiga). Lendlausetele on üldse omane, et nad on enamasti algupäraselt täiesti tavalised laused ja omavad ka tavalist, mitte-idiomaatilist tähendust.

(81)

- a. *Kohe näha, et vanad sõbrad.*
- b. *Mis nad siis tulevad meie õue peale kaklema!*
- c. *Meie oleme Tallinnast ja meie maksame.*
- d. *Ma tean, mida te tunnete.*

Lapse keelelise arengu uurimises, aga ka mujal keeleteaduses, on püsiühendite tähenduses kasutatud ka mõistet **vormel** e **kinnislause**, mille all mõeldakse samuti üksusi, mida laps ei omanda osade kaupa, vaid tervikuna, nagu nt *tere hommikust, oh sa mu kullakene* või *palju õnne sünnipäevaks*. Nende eristamine loovalt moodustatud lausetest on oluline siis, kui püütakse kindlaks teha, millised grammatilised või leksikaalsed vormid on laps juba omandanud. Vormeli koosseisus olevaid sõnu või vorme ei pruugi laps eraldi võetuna isegi mõista, kasutamisest rääkimata. Ka täiskasvanu keeles on vormelid kindlasti terviklaused, mis on üldiselt seotud mingi kindla situatsiooniga ja mida ei moodustata ega analüüsita kasutamise käigus.

Kokkuvõtteks võib öelda, et püsiühendid on heterogeenne klass keelendeid, mida tihti on võimatu järgalt eristada kollokatsioonidest. Teiselt poolt on väga raske teha eristusi ka püsiühendite endi hulgas, sest tihti on keeruline ütelda, kas tähendus koosneb komponentide tähenduste summast ehk on läbipaistev või mitte. Eri vajaduste jaoks ongi seetõttu neid ühendeid eri moodi määratletud ja kirjandusest võib leida pikki loendeid püsiühendite nimetustest, mida keegi tegelikult korralikult defineerida ei oska.

9.3. SEMANTILISED ANOMAALIAD

Semantikas on olnud traditsiooniks uurida ka sõnade või väljendite kombinatsioone, mis tunduvad emakeelsele kõneleajale vastuvõetamatud ehk ebanormaalsed, kuna nende tähendus ei sobi ühel või teisel põhjusel omavahel kokku. Sellise anomaalse lause tuntuim näide on kindlasti Noam Chomsky kasutatud *Värvusetud rohelised ideed magavad raevukalt*, mis esmapilgul tundub mõttetu, kuid samas võiks olla rida luuletusest. Peame seega silmas pidama, et mis tavakeele tasandil võibki näida kokkusobimatu (kuidas näeb välja *raevukas magamine* või *ideede magamine* või kuidas saab ühekorraga olla *värvusetu* ja *roheline*?), võib kujundlikus keeles osutada vägagi huvitavaks. Keelel on ju ka poeetiline funktsioon ja keelekasutajail soov huvitavalt väljenduda: need kokku võivadki põhjustada, et anomaalne väljend osutub kasutuskõlblikuks. Samas aga ei saa semantilise anomaalia kui nähtuse olemasolu eitada, sest just norm ja võimalus sellest hälbida annabki suure hulga keele poeetilistest vahenditest.

D. A. Cruse eristab kahte tüüpi anomaaliaid: **semantilist sobimatust** ja **pleonasmi**. Esimene võib olla tingitud kas kollokatsioonilistest eelistustest

(*collocational preferences*) või valikueelistustest (*selectional preferences*). Kollokatsiooniliste eelistuste rikkumise puhul keeleüksuste tähendus sobib kokku, kuid üksustel on piirangud teatud sõnade esinemise suhtes. Nt kui ütleksime tähenduses 'krüsanteemid surid' lause (82a), võiks väide ise olla õige ja mõttekas, veider oleks ainult sõnastus. Küsimus (82b) aga ei saagi saada õiget vastust, sest tema komponendid ei sobi omavahel kokku tähenduse poolest: värviline saab olla ainult füüsiline objekt, mitte aga abstraktne entiteet. **Pleonasm** on liigse leksikaalse elemendi lisamine väljendisse, nagu nt (82c). Pleonasm korral on liigse elemendi tähendus niikuinii juba olemas mingis muus üksuses (*ema* on niikuinii naissoost, *onu* aga niikuinii meessoost), mistõttu selle elemendi nimetamine eraldi sõnaga tundub anomaalne. Samas näeme ikka ja jälle, et see, mis on semantiline anomaalia sõnasõnalisel tasandil, võib kujuneda hoopis ülekantud tähenduseks, naljaks või olla mingil muul viisil täiesti aktsepteeritav.

(82) Semantilisi anomaaliaid

- a. Kollokatsiooniliste piirangute rikkumine: *Minu krüsanteemid viskasid vedru välja.*
- b. Valikupiirangute rikkumine: *Mis värvi on armastus?*
- c. Pleonasm: *Minu naissoost ema ja meessoost onu tulid külla.*

Lisaks eelnevatele on aga ka lauseid, mis on lihtsalt ebatõenäolised, nagu nt *Imikud suitsetasid bussis vesipiipu* või *Kaamel laulis Tartu kaarsillal lorilaule*. Kas semantika peaks hakkama saama ka selliste juhtude seletamisega? Oleme jälle tähenduse ja maailmateadmiste vahelise piiri puudumise tunnistajad.

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

kollokatsioon
 ühestamine
 konstruktsioon e tarind
 püsiühend
 idioom
 fraseologism
 kõnekäänd
 läbipaistvus
 semantiline anomaalia

ÜLESANDEID

1. Peatüki tekstis oli juttu sellest, et sõnadel *mees* ja *naine* on Liisi Piitsi uuri-muse (2006) põhjal erinevad kollokaadid (esitatud sageduse järjekorras alates kõige sagedamast, arvesse on läinud kuni kolm sõna vasakult, välja on jäetud vanust tähistavad kollokaadid, nt *22-aastane*). Kuidas neid erinevusi võiks seletada?

mees: see/need; üks, eesti, mõni, oma, meie, kaks, noor, kolm, minu, uus, tuhat, paljud, mõlemad, iga, valge, tugev, tema, õige, esimene, vaba, töötu, teine, sobiv, rikas, must, ettevõtlik, aus, andekas;

naine: eesti, noor, üks, vana, oma, teine, mehe, Tartu, tuhat, kaks, mu, need, soome, üheksa, kõik, lastega, maailma, mõlemad, neli, paljas, presidendi, riidetatud, rohkem, tema, vägistatud, vene, vanem, iga, kohalik, töötav.

2. Võrdle väljendeid semantilise läbipaistvuse alusel (suur hulk neist on pärit Arvo Krikmanni raamatust 1997). Millised neist on püsiühendid, millised võiks liigitada ka idioomideks, kõnekäändudeks, pareerivateks repliikideks või naljasõnadeks? Mõni väljenditest on ka mitmetähenduslik – mõtle, kas eri tähenduste vahel on erinevusi läbipaistvuse poolest.

üle lugema

juttu ajama

maha saama

maha laskma

hammast ihuma

jalgu selga võtma

asja ees, teist taga

nagu sea seljas sadul

kõrvatagused alles märjad

Oleks tädil rattad all, oleks ta omnibuss.

Tere-tere, vana kere!

3. Kas laused Artur Alliksaare luuletusest „Väheke kohvikutäheldusi ehk Idül-lide idud ei kidune”(„Päikesepillaja”, lk 314) on semantiliselt normaalsed või mitte? Kui mitte, siis millisesse semantiliste anomaaliate liiki need kuulu-vad?

Kaunitar istub isase kassiga.

Kohvik kohiseb ja köhib kuivalt.

Ventilaatorist veniv helide taigen asendab ööbikuid.

Ruum on täis möllavat möla ja uljast uimasust.

Kõikjalt kostab kohtlasi ohkeid ja välgatab idiootlikke naeratusi.

LISALUGEMIST

Eesti fraseologisme ja kõnekäände leiab kõige hõlpsamini Eesti kirjandusmuuseumi kõnekäändude ja fraseologismide kodulehelt <http://www.folklore.ee/justkui/>

Raamatuna on ilmunud Asta Õimu „Fraseoloogiasõnaraamat” (2. tr 2000), mis on väga suur püsiühendite kogumik. Läbi aegade populaarne eesti keele fraseoloogia käsitus on Feliks Vaka raamat „Suured ninad murdsid päid” (1970), mille pealkiri ise on hea näide püsiühenditest ning kehavaldkonna metonüümsetest ja metafoorsetest tähendusülekannetest.

Eesti püsiühendeid on eri tasanditel uurinud paljud keeleteadlased. Viimasel ajal on valminud nt Kadri Muischneki (2006) ja Katre Õimu (2003) doktoriväitekirjades, neist esimene käsitleb tugiverbide püsiühendeid, teine võrdluste struktuuri. Ülevaade püsiühenditest folkloristi pilguga on Arvo Krikmanni raamat „Sissevaateid folkloori lühivormidesse” (1997).

10. VIITAMINE

Sõnadel on keelesüsteemis püsivad omadused, kuid neil on ka igast kasutusjuhust sõltuvaid tähendusnüansse. Selles peatükis vaatleme nimisõnade või õigemini nimisõnafraaside kasutuse referentsiaalseid omadusi, st kuidas on nimisõna võimalik kasutada maailma entiteedile viidates.

Viitamine on üks keelelise suhtluse baasfunktsioone. Üldjuhul koosneb iga kõneakt kahest osast: inimene valib entiteedi, mille kohta ta midagi teatada tahab, ja annab sellest keeleliste või muude vahenditega teada suhtluspartnereile – sooritab **referentsiaalse akti** e **tähistusakti**. Seejärel omistab kõneleja nimetatule mingi omaduse või osaluse sündmuses – sooritab **predikatiivse akti** – seega ütleb, mispärast ta üldse seda kõneakti alustas.

Nimisõnaga viidatu võib olla konkreetne ese, olend või nähtus (*minu kirjutuslaud, naabrimehe kutsikas, Jaan Tõnisson, eile hommikul kohvikus kohatud tütarlaps, 1924. aasta detsembrimäss* jne), kuid nimisõnaga võidakse viidata ka nende klassile (*kõik maailma tiigid, mõned tartlased, inimohvritega maavärinad* jne). Teiselt poolt võib nimisõnaga viidata tundmatule referendile (*üks pois*) või tuntud referendile (*see pois, keda me eile kohtasime*). Selles peatükis vaadeldaksegi neid võimalusi, mida keel kõnelejale annab sõnade viitevõime kasutamiseks.

10.1. REFERENTSAALSED JA MITTEREFERENTSAALSED NIMISÕNAFRAASID

Referents ehk **viitesuhe** on suhe kasutatud keelelise väljendi (eelkõige nimisõnafraasi) ja sellele vastava(te) keelevälise maailma entiteedi (entiteetide) vahel. Viitesuhe ei ole seega ühegi keeleüksuse omadus, vaid ainult kõnes või kirjas kasutatud üksuse, st teksti (diskursuse) osa omadus. Keelevälise maailma all tuleb siin mõista mitte ainult reaalselt füüsilist maailma, vaid enamasti pigem teksti (diskursuse) maailma või ka mentaalset ruumi (vt ptk 7.4). Füüsiline maailm on ainult üks võimalikest teksti maailmadest ja seegi võib isikuti

erineda (kui lähtume sellest, et maailm on igäühe jaoks selline, millisena ta seda tunnetab). Seega ei ole mõtet arutleda selle üle, kas nimed Jaan Tõnisson, Renate Pajusalu või James Bond on põhimõtteliselt erineva viitesuhte loojad, kuna üks on meie hulgast lahkunud, üks õpiku kirjutamise hetkel elus inimene ja üks kirjaniku/stsenaristi ettekujutuse vili. Maailmades, milles neist kolmest võidakse rääkida, käituvad nad potentsiaalselt sarnaselt nagu kõik muudki pärisnimed, viidates ühele kindlale (spetsiifilisele) isikule. Kas see isik on seejuures reaalselt olemas või välja mõeldud, ei oma viitesuhte seisukohast tähtsust. Entiteete, millest kõneldakse kui olemasolevaist, nimetatakse mõnikord **diskursuserferentideks**.

Igal viitesuhtel on alati vähemalt kaks tõlgendust. Kõneleja viitab, arvestades muidugi kuulajaga, aga siiski vastavalt oma ettekujutusele kõne all olevast maailmast. See on kõneleja tõlgendus. Kuulaja tõlgendab öeldut, ideaalis muidugi samuti, nagu kõneleja oli mõelnud, kuid mitte alati. Referentsiaalsed suhted „lepitakse kokku” igal konkreetset juhul diskursuse vältel vastastikuse suhtluskoostöö tulemusena. See koostöö ei seisne tavaliselt otsesõnalistes läbirääkimistes, vaid realiseerub nt mitmesuguste parandusmehhanismide kaudu. Partner võib otse üle küsida, keda või mida mõeldakse, aga võib ka oma reaktsiooniga välja näidata, et pole öeldut mõistnud. Seejärel saab siis kõneleja täpsustada või ümber sõnastada.

Nimisõna(fraasi) võib kasutada **referentsiaalselt** või **mittereferentsiaalselt**. Referentsiaalse kasutuse korral viitab kõneleja entiteedile või entiteedirühmale, mittereferentsiaalse kasutuse korral aga kasutatakse nimisõna sellega väljendatud entiteedi omaduste edasiandmiseks.¹²

Referentsiaalse kasutuse korral on sõnal referent, millele hiljem võib uuesti viidata, mittereferentsiaalse kasutuse puhul ei kõnelda referendist, vaid selle omadustest. Nt lauses (83a) kõneldakse konkreetsest koerast, lauses (83b) Kase tänava koertest ja (83c) kogu maailma koertest. Neid sõna *koer* kasutusi ühendab see, et nad viitavad ühele või paljudele koertele ja järgmises lauses saab neile juba viidata pronoomeniga *nad*. Lauses (83d) kõneldakse aga koera omadustest ja järgnevas lauses on ebaloomulik kasutada asesõna *nad* tähenduses 'koerad'. Seega on lauses (83d) sõna *koerad* kasutatud mittereferentsiaalselt.

¹² Seetõttu on mittereferentsiaalselt kasutatud mõnikord nimetatud ka atribuutiivseks, kuid kuna see võib tekitada terminoloogilisi probleeme keelefilosoofias tuntud atribuutiivse kirjelduse mõistega seoses, on parem *atributiivse kasutuse* terminist loobuda.

(83)

- a. Kogu päeva ulgus **üks koer** minu akna taga. **Ta** oli vist oma peremehe kaotanud.
- b. **Kase tänava koerad** jooksid kui meeletud õunapuu alla. **Nad** olid vist tundnud kassi lõhna.
- c. **Koerad** on inimesele ikka sõbraks olnud. Seda on **nad** ka tänapäeval.
- d. Mõned inimesed on nagu **koerad**. Nad (inimesed) on oma peremehele truud.

Võrdluses kasutatud nimisõna (*nagu koerad* näites 83d) on tüüpiline mittereferentsiaalse kasutuse juhtum. Muudes kontekstides on tihti raske vahet teha, kas tegemist on mittereferentsiaalse kasutuse või geneerilise viitamisega.

10.2. SPETSIIFILINE JA EBASPETSIIFILINE VIITAMINE

Spetsiifiline on selline viitamine, mille puhul kõneleja valib kõigist võimalikest sõna referentidest ühe või mitu entiteeti, **ebaspetsiifiline** aga selline, mille puhul väljend viitab mis tahes võimalikule referendile. Spetsiifilised on *lill* ja *poiss* näites (84a). Spetsiifiliselt viidataksegi üldjuhul siis, kui räägitakse toimunud või parajasti toimuvatest sündmustest jaatavas vormis. Ebaspetsiifiliselt viidatakse aga nt eitavates ja kujuteldavates olukordades. Ilmselt on ebaspetsiifilised *poiss* ja *lill* näites (84b) ja *lill* näites (84c). Samas ei põhjusta eitus ja kujuteldavus veel üheselt ebaspetsiifilisust, näite (84c) *pood* võib olla spetsiifiline (kui kõneleja mõtleb mingit kindlat poodi) või ebaspetsiifiline (kui mõeldakse poodi kui sellist).

(84)

- a. Vaatasin aknast välja ja nägin, et **poiss** murdis parajasti **ilusa lille**.
- b. Väljas polnud **ühtki poissi** ega **lille**.
- c. Oleksin toonud **mõne lille**, kui oleksin **poodi** jõudnud.

Spetsiifilisus võib olla eri tüüpi vastavalt sellele, kelle vaatenurgast seda määratakse, nt käsitletakse mõnikord eraldi kuulaja- ja kõnelejaspetsiifilisust. Maria Vilkuna (1992: 79) esitab näite (85), millel on spetsiifilisuse seisukohast mitu tõlgendust. Kõigepealt võib pealkirja tähtede arv mitte klappida (nt on kümne asemel üheksa) ja nõnda nägi Mikko juba kaugelt, et üks on puudu. Sel

juhul on *täht* ebaspetsiifiline igas mõttes: ei kõneleja, kuulaja ega Mikko ise ei tea, milline täht puudu on. Samal lausel on aga ka selline tõlgendus, et Mikko teadis, mis täht see on, kuid seda ei teadnud kõneleja ega ammuigi kuulaja. Sel juhul võime *tähte* nimetada kolmandaspetšiifiliseks (kolmanda isiku spetsiifiliseks). Kui aga ka kõneleja teadis, mis täht just puudu on, siis on tegemist kõnelejaspetšiifilise viitamisega.

(85)

Mikko märkas, et pealkirjast puudub üks täht.

Nimisõnafraasi spetsiifilisus või mittespetšiifilisus on täielikult seotud kasutuskontekstiga. Vähe on siiani uuritud, kuidas see eesti keeles väljendub. Mõnikord võivad ebaspetšiifilise määratlejana olla kasutatud pronoomenid *mingi* ja *mõni*, samas kontekstis kasutatud *üks* ei määratle aga, kas tegemist on spetsiifilise või ebaspetšiifilise referendiga. Nii on lauses (86a) kindlasti mõeldud ükskõik millist (st ebaspetšiifilist) raamatut, lausel (86b) on aga kaks tõlgendust: spetsiifiline (tean küll, mis raamatu tahtsin võtta) ja ebaspetšiifiline (ei tea isegi, mis raamatu tahtsin võtta).

(86)

- a. Tahtsin kaasa võtta **mõne/mingi raamatu**.
- b. Tahtsin kaasa võtta **ühe raamatu**.

On keeli, milles objekti spetsiifilisus on kodeeritud hoopis verbivormis. Cruse (2004: 321) toob näite (87) türgi keelest, kus sihitise marker esineb ainult spetsiifilise sihitise korral.

(87)

- Bir **kelime** söyledi. 'Ta ütles ühe sõna' – mittespetšiifiline sõna
 Bir **kelimeyi** söyledi. 'Ta ütles ühe sõna' – spetsiifiline sõna

Eesti keeles on verbi konditsionaalivormidel selliseid kasutuskontekste, kus need signaliseerivad mõne lauseliikme ebaspetšiifilisust. Lauses (88a) on ilmselt tegemist ebaspetšiifilise ehitusmehega, st ükskõik kellega, kes saaks aidata, lauses (88b) aga otsitakse ühte kindlat meest, kes on juba alustanud remondiga või lubanud seda kindlasti teha (sarnaseid funktsioone on nt prantsuse subjunktiivil, Cruse 2004: 321).

(88)

- a. Otsin **ehitusmeest**, kes aitaks mul remonti teha.
- b. Otsin **ehitusmeest**, kes aitab mul remonti teha.

Veel üks võimalus viidata on kasutada **geneerilist** nimisõnafraasi. Geneerilise viitamise puhul kehtib öeldu kõikide nimetatud liiki kuuluvate entiteetide kohta. Tihti seostub geneerilise viitamisega kvantor *kõik* (lause 89a), kuid see võib olla ka „juurde mõeldav” (89b). Geneerilisusest kõneldakse sagedamini lausetasandil. Geneerilised on laused, mis kehtivad alati (või ei kehti kunagi). Nt eesti keele umbisikulise kõneviisi funktsiooniks on sageli (kuid mitte alati) geneeriliste lausete moodustamine, sellises lauses esinevad nimisõnafraasid on ka tavaliselt geneerilised (89c).

(89)

- a. Kõik linnud omavad nokka.
- b. Vaal on suurim imetaja.
- c. Jõuluks tuuakse koju kuusk.

10.3. DEFINIITSED JA INDEFINIITSED FRAASID

Definiitsus on nagu spetsiifilisuski nimisõnafraasi kasutuskategooria. Selle kategooria mõistmiseks on vaja mõelda teksti **infovoolu** peale tervikuna. Wallace Chafe'i ja tema kolleegide (John W. Du Bois, Sandra Thompson jt) käsitluses mõeldakse infovoolu (*information flow*) all viisi, kuidas inimesed kõnelemise ja kõne vastuvõtu käigus käsitlevad referente, millest räägitakse (vt nt Chafe 1994). Igas tekstis on oluline, et varem nimetatud referendid säilitaksid oma identiteedi läbi kogu teksti, uued referendid aga lisataks olemasolevasse kujutlusse käimasoleva teksti maailmast. Igal hetkel uuenevat referentide kooslust nimetatakse **viiteraamistikuks**.

Definiitsus/indefiniitsus e **määratus/määramatus** on kategooria, mis väljendab nimisõnafraasi referendi informatsioonilist staatust viiteraamistikus. **Definiitne** on selline nimisõnafraas, mille referent on kõnelemise hetkel kuulajale üheselt tuvastatav või vähemalt kõneleja arvab nii. Tuvastatav, seega ka definiitne, saab olla ainult referentsiaalne fraas, tüüpiliselt on see fraas ka spetsiifiline. **Indefiniitne** nimisõnafraas on aga kuulajale tuvastamatu, selle referenti ei ole kuulaja viiteraamistikus veel olemas, vaid selle jaoks tuleb alles luua uus referent ja paigutada see olemasolevasse viiteraamistikku.

Vaatleme tekstikatket (90). Lauses (90a) tuuakse kuulaja viiteraamistikku kolm referenti – *tüdruk*, *tee* ja *lauluke*. Kõik need referendid on spetsiifilised, kuid kuulajale tuvastamatud, seega tuleb neid käsitleda uute ja indefiniitsetena. Lauses (90b) on uuesti nimetatud *teed* ja *laulu* ning kuulaja mõistab, et

tegemist on samade referentidega, mis eelmises lauses teksti viiteraamistikku sisse toodi. Kuigi *päikest* pole varem mainitud, on seegi tegelikult definiitne, sest kuna meie maailmas on ainult üks päike, suudame selle referendi tuvastada ilma eelneva mainimiseta. Lauses (90c) nimetatakse kahte uut, seega indefiniitset referenti: *nurk* (kaassõnafraasi *nurga tagant* koosseisus) ja *üks auto*. Lauses (90d) mainitakse *autot* uuesti, kõigepealt nimisõnaga *auto*, siis aga pronoomeniga *sellest*, mõlemal korral on *auto* juba definiitne. Küll aga tuuakse lauses (90d) sisse uus indefiniitne referent *üks punase peaga poiss*, keda lauses (90e) mainitakse definiitsena fraasis *see poiss* ja lauses (90f) pronoomenifraasis *ta*. Lauses (90e) mainitakse uuesti *tüdrukut*, lauses (90f) ka *laulu*, kuna mõlemast on varem juttu olnud, on vastavad fraasid definiitsed.

(90)

- a. Tüdruk kõndis mööda teed ja laulis laulukest.
- b. Tee oli tolmune, päike kõrvetas ja laulu sõnad kippusid meelest minema.
- c. Äkki keeras nurga tagant välja üks auto.
- d. Auto peatus, sellest tuli välja üks punase peaga poiss.
- e. See poiss oli tüdruku koorikaaslane.
- f. Ta aitas kohe laulu sõnad meelde tuletada.

Eesti kirjakeeles ei ole definiitsuse markeerimine regulaarne (vt ptk 10.5). Nägime näites (90), et definiitsed ja indefiniitsed fraasid võisid olla nii markeerimata (*tüdruk, mööda teed, auto* jne) kui ka markeeritud pronoomeniga *see* (*see poiss*) või *üks* (*üks auto, üks punase peaga poiss*). Peame seega selget vahet tegema, kas räägime nimisõnafraasi referentsiaalsest staatusest või selle staatuse väljendamisest. Keeltes, milles on olemas spetsiaalsed definiitsust väljendavad morfeemid, nimetatakse neid **artikliteks**. Inglise keele definiitne artikkel *the* laiendab küllaltki järjekindalt definiitseid nimisõnafraase, indefiniitne artikkel *a(n)* aga indefiniitseid. Kuid ka inglise keeles ei ole vastavus üksühene, sest on definiitseid fraase, mida ei laiendata definiitse artikliga (nt pärisnimed), ja indefiniitseid, mida ei laiendata indefiniitse artikliga (vaid nt pronoomeniga *some* 'mõni, mingi'). Seega tuleb definiitsus ehk tuvastatavus infovoolu kategooriana lahus hoida selle markeerimisest. See ei ole kerge, nagu näitab ka kogu definiitsusealane ingliskeelne kirjandus, kus sageli räägitakse definiitsusest kui definiitse artikli omadusest.

Nimisõnafraas võib olla definiitne erinevat tüüpi viiteraamistike kaudu. Tavaliselt jagatakse need kolme rühma: a) olukorra kaudu definiitne; b) varem mainitud; c) implitsiitselt definiitne. Kõneolukorras füüsiliselt kohal olevad

referendid on kõigile kohalolijaile definiitsed juba esimese osutamise hetkel. Kui laual on üks raamat ja sellele osutades ütleb keegi *Võta see raamat!* või *Võta see!* või *Võta raamat!*, siis on raamat definiitne olukorra kaudu, kuna teame, mis raamatut kõneleja mõtleb. Selliseid viitamisi nimetatakse deiktiks ja neist tuleb täpsemalt juttu ptk-s 10.7. Kui räägitakse entiteetidest, mida kõnelemise kohas füüsiliselt olemas ei ole, siis võivad nad olla definiitsed selle kaudu, et neid on varem mainitud. Näites (90) on mainimise kaudu definiitsed real (b) *tee* ja *laulu*, real (d) *auto* ja *sellest*, real (e) *see poiss* ja *tüdruku* ning real (f) *ta* ja *laulu*. Definiitne võib fraas olla ka implitsiitselt, st mingi järeldusmehhanismi kaudu. Üldiselt käsitletakse definiitsena ka unikaalseid entiteete (kui nende unikaalsus on üldteada), nagu *päike* lauses (90b).

Kõige huvitavam ja probleemikam on aga nende referentide staatus, mis on tuvastatavad mingite maailmateadmiste ja olukorra kirjelduse koostöös ehk implitsiitselt definiitsed referendid. Näide (91) on pärit raadiointervjuust, milles kunstnik kirjeldab pildiloomisprotsessi. Ridadel (d) ja (e) ütleb kunstnik kaks nimisõnafraasi: *selle elu mõistmise poolega* ja *selle niisuguse lihtsa äraelamise poolega*. Mõlemad fraasid algavad pronoomeniga *see*. Kumbagi elu poolt pole varem mainitud ega ole neid loomulikult ka olukorras füüsiliselt kohal. Võime aga oletada, et kõneleja usub enda ja partneri (ja ka raadiokuulajate) ühistesse teadmistesse elu kohta ning esitab need fraasid definiitse määratlajaga *see* seetõttu, et nad on igale kuulajale tuvastatavad. Asesõna *see* annab siin edasi umbes midagi sellist: 'teate ju küll, et elul on need kaks poolt'. Ja teisalt, kui keegi juhtumisi varem ei teadnud, et elul on sellised kaks poolt, siis pärast nende poolte definiitsena nimetamist teame vähemalt, et kõneleja arvates on selline vaatenurk elule üldtunnustatud. Näeme seega, et viiteraamistik (ja definiitsus kui selle osa) ei ole kunagi päris valmis, vaid muutub pidevalt kõneleja ja kuulaja vastastikuse suhtluskoostöö kaudu. Seda keelelise väljendi ja konteksti pidevat vastastikust seotust on keeleteaduses nimetatud keele(kasutuse) **refleksiivsuseks**.

(91)

[Intervjueerija (I) on kunstnikult (K) küsinud, kas ta piltide tegemise juures piinleb]

- a. K: ei ma ei piinle üldse selles. ma piinlen eluga rohkem kui
- b. pilditegemisega. võibolla. elu mõistmisega ja maailma
- c. mõistmisega võibolla rohkem.
- d. I: tähendab, kas **selle elu mõistmise poolega** või
- e. siis **selle niisuguse lihtsa äraelamise poolega**?
- f. K: ei. elu mõistmise poolega noh.

Definiitsus ja spetsiifilisus on mõlemad referentsiaalsete suhete olulised kategooriad, mis seovad keelelise väljendi ja referendi omavahel, kuid eri aspektidest. Definiitsus on seotud sellega, mida kuulaja kõneleja arvates referendist teab, spetsiifilisus aga sellega, kas viidatakse kindlale referendile või mis tahes sobilike omadustega referendile. Maria Vilkuna (1992) on toonud järgmised näited, mis hästi illustreerivad nende valdkondade põimumist. Näites (92) on esitatud ebaspetsiifilised definiitsed fraasid *istmed* (lause a) ja *esimene Kuul sündinud laps* (lause b). Kuna Maia ei ole veel autot ostnud, on nii auto kui ka selle istmed ebaspetsiifilised (me ei tea, mis autost on jutt), samas on aga *istmed* auto mainimise kaudu kuulaja jaoks juba viiteraamistikku paigutatavad ja seega tuvastatavad ehk definiitsed. *Esimest Kuul sündinud last* pole samuti veel olemas, seega ei saa see olla spetsiifiline, küll on see aga definiitne unikaalsuse kaudu.

(92)

- a. Kui Maia kunagi peaks ostma auto, katab ta **istmed** omaheegeldatud katetega.
- b. Tahaksin kohata **esimest Kuul sündinud last**.

10.4. EESTI KEELE VAHENDID VIITESUHETE VÄLJENDAMISEKS

Definiitsed fraasid võivad eesti keeles olla definiitsuse väljenduse poolest kolme tüüpi. Kõigepealt on hulganisti markeerimata nimisõnafraase, mis on oma staatusest tuvastatavad või ka tuvastamatud, kuid millel pole mingit välist tunnust, mis seda tuvastatavust näitaks. Vaatlesime mõnda näidet eespool (näide 90: *auto, laulu* jm). Teine võimalus definiitseks fraasiks on **definiitsed pronoomenid** ja **pärisnimed**, kolmas **definiitsete** või **indefiniitsete määratlejate** (*see, seal, üks, mingi* jm) kasutamine.

Definiitsed pronoomenid on eelkõige näitavad (*see* ja *too*) ning isikulised asesõnad (*mina, sina, tema, meie, teie, nemad*), millest tuleb pikemalt juttu deiksist käsitlevas alaptk-s 10.7. Nende kasutamisel eeldab kõneleja, et vastuvõtja teab, kellest või millest on jutt, seega on nende referendid põhimõtteliselt tuvastatavad. Muidugi võib suhtluses ette tulla olukordi, kus kõneleja on kuulaja mõistmisvõimalusi valesti hinnanud ja kuulaja ei suuda tegelikult pronoomeni referenti tuvastada, kuid see ei muuda fakti, et definiitsus kuulub pronoomenite olemusse.

Tuvastatavus tähendab siingi, et kuulaja teab käimasoleva vestlusolukorra jaoks piisavalt hästi, millist referenti kõneleja mõtleb. Pronoomeni referent võib nt olla ebaspetsiifiline, nagu *tema* referent ajalehenäites (93): kõneleja viitab ebamäärasele inimeste hulga, kes selle viitamise kaudu muutuvad diskursusereferentideks. *Tema* on selles mõttes tuvastatav ja seostatav selle referendiga (seega definiitne), et me oskame paigutada referendi(d) oma viiteraamistikku.

(93)

On inimesi, kellele tahad vägisi öelda: jääge jumala eest haiguslehele! Tervislik seisund nõuab haiguslehel olemist, aga **tema** käib, hambad risti, tööl.

Sama kehtib ka pärisnimede kohta, kuid teisel põhjusel. Nimelt on pärisnime referent põhimõtteliselt unikaalne ja selle kaudu kindlasti spetsiifiline. Ka siis, kui kasutatakse levinud isikunime (nt *Mari* või *Jüri*), annab kontekst meile tavaliselt piisavalt infot selle kohta, millisele paljudest tuttavatest sellenimelistest nimega viidatakse. Kui nüüd vestluspartner seda referenti tunneb või teab, ei ole tarvis muid vahendeid definiitsuse osutamiseks. Seetõttu ei kasuta paljud artiklikeeled üldiselt pärisnimedega koos artikleid (kuigi on ka erandeid, nt klassikaline kreeka keel). Eesti keeles võib aga demonstratiivi *see* kasutada ka enne pärisnime, kuid sel juhul on tavaliselt tegemist tsiteerimise markeerimisega. Näites (94) kasutatud fraas *see Tambet* osutab, et kõneleja küsib Tambeti kohta, keda just äsja on mainitud, kuid kes ei ole Y-i jaoks tuvastatav. Tegemist on üsna tavalise suhtlusprobleemiga, kus kõneleja hindab valesti partneri suutlikkust referenti tuvastada.

(94)

- a. X: jaa. ja ma kohtasin Tambetit ja meil oli kokku lepitud
- b. joonistamine.
- c. Y: kes **see Tambet** on?

Samas on just nimedega seoses eesti keeles kõige rohkem näiteid topeltmarkeerimisest, mille puhul nime ees on nii definiitne määratleja *see* kui ka indefiniitne määratleja *üks*. Näites (95) TÜ suulise kõne korpusest nimetatakse noormeest *see üks Aimar*, mida võiks tõlgendada nii: kõneleja jaoks on tegemist tuntud inimesega (seda näitab *see*), aga kuulaja teda ilmselt ei tunne (seda näitab *üks*). Selline topeltmarkeerimine osutab, et definiitsus ja indefiniitsus ei pruugi (vähemalt lõpuni grammatiseerumata määratlejatega keeles nagu eesti keel) olla ühe kategooria üksteist välistavad liikmed.

(95)

B: =meie (.) tähendab=noh (.) jah (.) meie koolist võeti siis nagu kaks tükki onju see kaheteistkümnendast **see üks Aimar** onju ja siis nagu mina onju. (.)

Definiitse määratleja (*determiner*) funktsiooni täidavad eesti keeles eelkõige demonstratiivpronoomen *see* või kohakäänetes ka demonstratiivadverbid *siia, siin, siit, sinna, seal, sealt*. **Indefiniitse määratleja** funktsioonis on tihti indefiniitsed pronoomenid *üks* ja *mingi*. Definiitsuse ja indefiniitsuse markerimine on tavalisem suulises kui kirjalikus keeles. Vaatame näidet (96), mis on pärit samast raadiointervjuust kui näide (91). Intervjueerija küsib kunstniku käest, kuidas see loob oma pilte. Real (96b) tuuakse sisse indefiniitne ja ebaspetsiifiline referent *üks pilt*. Kuigi tegemist ei ole ühegi kindla pildiga, on see pärast mainimist siiski muutunud selle vestluse viiteraamistikus definiitseks diskursusereferendiks, mistõttu talle viidatakse edaspidi definiitsete fraasidega *oma pildi* (real c), *teda* ja *sealt* (real f) ja *seda pilti* (real h). Samasugune areng toimub ka fraasi *ühe toa* referendiga, sest juba teisel viitamisel nimetatakse seda definiitset määratlejat sisaldava fraasiga *sellel toal* (real m).

(96)

- a. I: kas sa muretsed sellepärast ka et näiteks kui sa maalid
- b. **ühe pildi**, sellest võidakse saada teistmoodi aru kui sina seda
- c. mõtlesid. või kas sa üldse (.) kuidas (.) sa teed **oma pildi**
- d. valmis!
- e. K: no teen.
- f. I: nii ja nüüd sa vaatad **teda** ja kas sa leiad **sealt** midagi
- g. juurde (.) veel sellele algele mõttele või algele ideele? või sa
- h. vaatad **seda pilti** ja leiad et see on tühine kümnendik
- i. sellest, mis tegelikult sinu sisemuses on?
- j. K: jaa muidugi see on kümnendik. aga see on iga pilt on (.)
- k. vaata, ma ehitan nagu mingit maja oma piltidega ja
- l. selles suhtes et üks pilt on nagu üks tellis ja ja teatud piltide
- m. kogum moodustab siis **ühe toa** lõpuks üks ole. ja **sellel toal** on
- n. siis oma meeoleolu.

Näites (97) on juttu piletitest ja väikesest saalist. Mõlemad on definiitsed, sest varem on juttu olnud, et üks kohalviibijaist käis Draamateatri väikses saalis etendust vaatamas. Väike saal on otseselt mainitud, piletid aga implitsiit-

selt definiitsed, kuna kõik teavad, et ilma piletita teatrisse ei pääse. Seetõttu on vastavad fraasid definiitsete määratlejatega markeeritud: *need piletid* ja *see pilet* demonstratiivpronoomeniga, *sinna väiksesse saali* demonstratiivadverbiga.

(97)

[On räägitud sellest, et M käis Draamateatri väikses saalis vaatamas etendust]

L: aga mismoodi sa Draamas ostsid **need piletid sinna väiksesse saali?** palju seal oli **see pilet?**

Indefiniitset määratlejat *üks* kasutatakse tuvastamatu, seega indefiniitse referendi sissetoomisel diskursuse viiteraamistikku (näide 98, samuti 96b *ühe pildi* ja 96m *ühe toa*) või üldtuntud kategooria mittereferentsiaalsel mainimisel (näide 99).

(98) Näide TÜ suulise kõne korpusest

ma käin Põlvas mõni=päev=s, (.) Põlvas on **üks hästi hea spetsiaalselt=välja õp-õpetatudki =ju nagu noh (.) koera arst**

(99) Näide TÜ suulise kõne korpusest

/.../ noh keegi neid kodus ei kasvata aga no=lihtsalt vanematel ei=ole nh (.) aega või tahtmist või on taa vabakasvatus nii aga Alma on **üks vana-aegne kooliõpetaja**, tema tahab sedasi=et (0.5) et laps midagi õpiks

Indefiniitne määratleja *mingi* esineb suulises kõnes isikuti väga erineval määral. On idiolekte, kus *mingi* on samasugune indefiniitsuse määratleja kui *üks*. Siiski on tendents, et *mingi*-fraasi referenti ei tunne ka kõneleja, samas kui *üks*-fraasi referenti võib kõneleja tunda, kuid teab, et see on tundmatu kuulajale. Näites (100) on *mingi neiu* indefiniitne spetsiifiline neiu, keda kõneleja ei tundnud. Võrdluseks võib taas vaadata näidet (98), milles *üks hea koera arst* võib olla ja tõenäoliselt ongi kõnelejale endale tuttav ja tundmatu ainult kuulajatele.

(100) Näide Lilian Kajandi diplomitööst (Kajand 1994)

ma läksin ühe korra läksin noh kui ma nüüd läksin viimane kord eks. läksin kolmandalt lifti ilusti eks. ja **mingi neiu** tuli veel minuga koos. nii umbes minuvanune. ja siis **see** tahtis minna

Traditsiooniliselt peetakse definiitseteks ka possessiivpronoomeniga laiendatud fraase. Eesti keeles tuleb siin määratlejana kõne alla eelkõige *oma*, mis seob peasõna mingi eelmise, üldjuhul definiitse referendiga. Selline oli nimisõ-

nafraas *oma pildi* näites (96) real c. Ei saa siiski öelda, et *oma* alati automaatselt definiitsust väljendaks. Näites (101a) on fraas *oma nina* küll definiitne, kuid näite (101b) fraasi *oma raamat* ei ole definiitsuse seisukohast keeleliselt määratud. Possessiivpronoomen muudab definiitseks eelkõige need fraasid, mis viitavad omaniku unikaalsele „omandile” (nt *nina* või *ema*).

(101)

- a. Ta kratsis **oma nina**.
- b. Igaüks võib **oma raamatu** kaasa võtta.

Eesti keeles (nagu nt ka soome keeles) saab definiitsust väljendada ka sihitise käände abil (Rajandi, Metslang 1979). Kui võrdleme lauseid (102a) ja (102b), siis erineb referendi *jäätis* referentsiaalne staatus neis mitmes aspektis. Lause (102a) *jäätis* on ilmselt aine, mille referentsiaalse staatuses kohta puudub informatsioon, sest see võib olla nii tuvastatav kui ka tuvastamatu jää-tisehulk. Lause (102b) *jäätis* on aga ilmselt portsjon ja tõenäoliselt kuulajale tuvastatav (vt ka jaotis 4.2.3).

(102)

- a. Sõin jäätist.
- b. Sõin jäätise (ära).

10.5. ARTIKKEL

Paljudes Euroopa keeltes on olemas eraldi leksikaalsed või morfoloogilised üksused definiitsuse ja indefiniitsuse markeerimiseks. Neid nimetatakse **artikliteks**. Artiklid võivad esineda nimisõna ees või järel, olla eraldi lekseemid või seotud morfeemid. Indefiniitne ja definiitne artikkel on nt olemas nii inglise (*a(n)* ja *the*) kui ka saksa keeles (*ein(e)* ja *der/die/das*). Vaatleme artiklite põhilisi omadusi toetudes Christopher Lyonsi käsitlusele (1999).

Artikkel näib olevat areaalne nähtus: eriti palju definiitsust märkivaid keeli on Lääne-Euroopas ja Vahemere ümbruses. Ka Balkani keeleliidus on artikkel (peale kreeka kõigis keeltes järelartikkel) üheks ühiseks tunnuseks, sealjuures on bulgaaria ja makedoonia keel ainukesed slaavi keeled, milles artikkel on. Samas nt Austraalia ja Lõuna-Ameerika keeltes artiklid puuduvad. On siiski ka keeli, milles artikkel näib olevat arenenud täiesti iseseisvalt, ilma areaalsete mõjudeta, nt soome-ugri keelkonda kuuluvate ersa ja mokša keele järelartiklid.

On keeli, milles on ainult definiitne artikkel (kreeka), keeli, milles on ainult indefiniitne artikkel (türgi), ja keeli, kus on mõlemad (inglise, saksa). Definiitne artikkel on tihti arenenud demonstratiivpronoomenist (eesti *see*), indefiniitne arvsõnast *üks*. Artiklid on enamasti rõhutatud ja ühesilbilised.

Maaailmas on keeli, mis märgivad artikliga spetsiifilisust, mitte definiitsust (rühm Polüneesia keeli, sh samoa ja maoori).

10.6. SAMAVIITELISUS JA VIITEAHELAD

Samaviitelisus ehk **koreferentsiaalsus** on olukord, milles kaks väljendit viitavad samale referendile. Näites (103) on omavahel samaviitelised väljendid märgitud sama allindeksiga. Kuigi üldiselt peetakse referentsiaalseteks ainult nimisõnafraase, võib erijuhtudel viitavaks osutada ka verbivorm. Allolevas näites viitab verbivorm (või teisiti tõlgendades ainult esimese isiku lõpp) kõnelejale, verbivormid *nägin* ja *aitasin* on samaviitelised.

(103)

Eile nägin₁ meie aias turtsuvat siili₂. See vaeseke₂ oli kukkunud auku₃ ega saanud sealt₃ kuidagi välja. Aitasin₁ ta₂ välja ja loomake₂ jooksis kiiresti põõsasse peitu.

Samaviitelised väljendid moodustavad omavahel **viiteahelaid**. Viiteahel koosneb tüüpiliselt indefiniitsest esmamainimisest ja sellele järgnevatest nimisõna- või asesõnafraasidest. Samaviitelisus on tihti võimalik tänu semantilisele sünonüümiale või muudele leksikaalsetele suhetele (nt hüperonüümia: *siil* on üks liik *loomakesi*, vt leksikaalse sidususe kohta jaotis 8.8.2), kuid loomulikult ei võrdu nendega. Samaviitelised väljendid ei pruugi semantilisel tasandil olla sünonüümsetes ega muudes suhetes, nt *siil* ja *vaeseke* eelnenud näites ei ole kindlasti omavahel seotud mingi leksikaalse suhtega. Selliste väljendite samaviitelisus on võimalik ainult keelekasutuses, kus teatud väljenditega viidatakse samale referendile, semantilised suhted on aga tunduvalt püsivamad ja säilivad erinevates kontekstides.

Pronoomenit, mis on samaviiteline mingi eespool esinenud väljendiga, nimetatakse **anafooriks** (nt *ta* näites 103). Mõnikord eristatakse anafooridest sellised pronoomenikasutused, mille puhul samaviiteline nimisõnafraas järgneb pronoomenile, neid nimetatakse **katafoorideks** (vt näide 104). Samas ei pruugita aga alati katafoori anafoorist eristada ja kõiki pronoomene-

neid, mis on mõne teise teksti sõnaga samaviitelised, nimetatakse sel juhul anafooriks.

(104)

See₁, mida ta nägi, oli suur karu₁.

Iga viiteahela liikme vormi (kas viidatakse pronoomeniga, pronoomenit sisaldava või mittesisaldava nimisõnafraasiga jms) määrab selle referentsiaalne staatus koosmõjus teiste referentide staatustega ehk viiteraamistik tervikuna. Üldtendents näib olevat selline, et mida enam fookuses mingi referent on, seda vähem läheb tarvis fonoloogilist materjali selle väljendamiseks, st seda lühem on väljend. Seega kõige lühemad viitamisvõimalused on kasutusel fookuses olevale referendile viitamisel, eesti keele puhul on need eelkõige kolmanda isiku pronoomeni lühike vorm *ta* ja rõhutu demonstratiivpronoomen *see*. Nii väidavad ka (inglise keele näidete põhjal, kuid üldistavalt) antuse hierarhia (*the givenness hierarchy*) käsitluses Gundel, Hedberg ja Zacharski (1993), et (rõhutu) kolmanda isiku pronoomeniga võib viidata ainult varem mainitud ja fookuses olevale referendile. Vastavalt nende käsitlusele kasutatakse rõhutat kolmanda isiku pronoomenit ainult hierarhia kõrgeimal astmel.

Antuse hierarhia ja selle astmetele vastavad inglise ja vene nominaalfraaside liigid on esitatud tabelis 6 (iga kõrgem aste sisaldab endas madalamad, st fookuses olev on ka aktiveeritud, tuttav jne).

Tabel 6. Antuse hierarhia (Gundel, Hedberg, Zacharski 1993). N tähistab nimisõna(fraasi)

referentsiaalne staatus	väljendus inglise keeles	väljendus vene keeles
1. fookuses	<i>it</i>	<i>он</i> (<i>rõhuta</i>)
2. aktiveeritud	<i>that, this, thisN</i>	<i>ОН</i> (<i>rõhuline</i>), <i>эмо, мо</i>
3. tuttav	<i>thatN</i>	<i>эмоN, моN</i>
4. eksemplarina identifitseeritav	<i>theN</i>	<i>N</i>
5. referentsiaalne	indefiniitne <i>thisN</i>	<i>N</i>
6. tüübilt identifitseeritav	<i>aN</i>	<i>N</i>

Kui kujutleme infovoolu, siis päris pinnal on need referendid, mida on äsja (samas või eelmises lauses) mainitud. Neile viitamiseks piisab ka eesti keeles kõige lühemast vormist – pronoomenist *ta*. Kohe pinna lähedal, kuid siiski mitte päris pinnal on aktiveeritud referendid. Eesti keeles võiks sellele tüüpiliselt vastata pronoomen *see*. Näites (105) on esitatud osa pikemast narratiivist, milles meenutatakse ühte konkreetset oinast. Oinas on kogu jutustuse

peategelane, ta on fookuses ehk infovoolus maksimaalselt pinnal. Seetõttu viidatakse talle lühikese pronoomeniga *ta*. Real a tuleb jutustusse sisse teine tegelane – tädi Liisa. Ta on võrreldes oinaga infovoolu sügavamas kihis, kuid siiski mainimise kaudu aktiveeritud. Temale viidatakse seetõttu pronoome-niga *see*.

(105) Näide TÜ suulise kõne korpusest

- a. Liisa-tädi, **see** ei tohtind üldse liikuda niigu kummardas nii oinas pani
- b. plaksti, ja **ta** käis lahtiselt ka ja siis pärast panime küll (0.5) kõide **see**
- c. läks ükskord põllu pääle **teda** edasi lööma näed niiviisi

Võimalik, et eesti keeles ei ole erinevust kategooriate *tuttav*, *eksemplarina identifitseeritav* ja *referentsiaalne* keelendamise vahel ja kõigil neil juhtudel viidatakse pronoomenit *see* sisaldava nimisõnafraasiga (nt *see poiss*). Antuse hierarhia kõige vähem aktiveeritud liiget – *tüübilt identifitseeritavat* referenti – võidakse väljendada indefiniitse määratlejaga *üks* laiendatud nimisõnafraasi abil. Kokkuvõtteks antuse hierarhiast tuleb tõdeda, et *see* ei ole kindlasti ainuke viis esitada referentsiaalsete suhete hierarhiat, paljud autorid ongi arvanud, et tegemist on liiga paljude astmetega.

Väiksema hierarhia esitab Wallace Chafe (1994). Ta oletab, et entiteedil võib igal ajamomendil põhimõtteliselt olla kolm aktiveerituse taset: antud (*given*), saadaval (*accessible*) ja mitteaktiveeritud. Mida kõrgem on aktiveerituse tase, seda väiksem peab olema viitava väljendi „ostujõud”, sest aktiveerimise hind (*activation cost*) on madalam, st seda lühem on *see* aeg ja väiksem energiakulu, mis on vajalik väljendi lausumiseks ja selle aktiveerimiseks. Pronoomenitel pole sellele skaalale vastavalt eriti palju ostujõudu, mistõttu saabki neid kasutada juba enne esil olevatele „odavatele” referentidele viitamiseks.

Eri autorid kasutavad viiteahela liikmete referentsiaalse staatuse iseloomustamiseks erinevaid skaalasisid, kuid ühine on neile *see*, et staatust eristatakse rohkema arvu astmetega kui lihtsalt definiitne/indefiniitne.

10. 7. DEIKSIS JA DEIKTIKUD

10.7.1. Deiksise mõiste

Deiksiseks nimetatakse kõneldu seostamist kõnelemise füüsilise ümbrusega, st viitesuhete võrgustikku, mis seob omavahel diskursuse maailma ja füüsilise kõneolukorra. Inimene viitab teemast olenevalt rohkem või vähem end ümbritsevatele isikutele või asjadele ja paigaldab sündmusi kõnelemishetke suhtes ajateljel. Nagu ptk-s 2.3 juba juttu oli, on keelefilosoofias ja semiootikas samas tähenduses kasutatud ka terminit *indeksikaalsus*. Siinkohal eelistame siiski kõnelda keeleteaduses enam juurdunud deiksisest.

Füüsilises kõneolukorras olemas olevaid entiteete on võimalik tuvastada ka žeste, pilke ja muid paralingvistilisi vahendeid appi võttes. Kirurgil ei ole teinekord tarvis sõnagi öelda, piisab pilgust ja assisteeriv öde ulatab talle juba vajaliku instrumendi. Samuti võib ta osutamiseks kasutada nimisõnu, nt *skalpell!*, ja asjatundlik abiline oskabki kohe õige asja kätte anda. Seega võib põhimõtteliselt iga leksikaalse tähendusega sõna kasutada viitamiseks füüsilises kontekstis. Kuid keeles on olemas ka erilised deiktilised vahendid, mis võimaldavad viidata ümbritsevale. Neil puudub tavaliselt oma kategoriseeriv tähendus, mis oleks eristatav füüsilisest kasutuskontekstist. Deiktilised võivad olla nii grammatilised morfeemid (nt grammatiliste aegade süsteem) kui ka leksikaalsed üksused. Kuna siinses käsitluses keskendume sõna ja tähenduse vahekorrale, vaatlemegi eelkõige deiktilisi sõnu ehk **deiktikuid**, puudutades deiktilisi grammatilisi kategooriaid vaid möödaminnes.

Deiksise uurimise alusepanijaks peetakse saksa keeleteadlast Karl Bühlerit (1990 (1934)). Tema käsitluse järgi on deiktiline väljend paigutatud mingisse punkti kolme telje suhtes, millel on ühine **nullpunkt** ehk *origo*. *Origo* on määratud kõneleja ja tema asukohaga ruumis ja ajas ning selle võib lühidalt esitada kujul *mina-siin-praegu*.

Vastavalt kolmele deiktilisele teljele räägitakse isiku-, ruumi- ja ajadeiksisest. Deiktikuid, mis on seotud vestluse rollisuhetega ja mis lähtuvad *origo mina*-teljest, nimetatakse **isikudeiktikuteks** ja nende tüüpilised esindajad on isikulised asesõnad (*mina, sina, meie, teie, tema, nemad*). Ruumilisi suhteid väljendavad **demonstratiiv-** ehk **ruumideiktikud** (*siin, seal, see, too*), ajalisi **ajadeiktikud** (*nüüd, praegu, täna, eile, homme*). Deiktikud on seega eelkõige pronoomenid ja adverbid, mille tähenduses on üks oluline ühisjoon: nad kõik sisaldavad oma kirjelduses *kõneleja* kategooriat. Nt *meie* tähendab inimesi, kelle hulka kuulub *kõneleja*; *siin* on koht *kõneleja* lähedal; *nüüd* on hetk, mil

kõneleja selle on välja ütelnud. Teisiti öeldes on deiktikud sellised sõnad, mille viitesuhteid ei ole võimalik tuvastada, teadmata olukorda, milles nad on lausunud.

Deiktikuid kasutatakse mitte ainult deiktiliselt (st füüsilise ruumiga seotult), vaid ka anafoorselt. Anafoorist oli juttu alaptk-s 10.6, siin tegeleme eelkõige deiktilise kasutusega.

10.7.2. Isikudeiksis

Isikudeiksis on selles mõttes primaarne deiksise liik, et kogu deiksise (ka ruumi- ja ajadeiksise) lähtepunkt on kõneleja. Iga kõneolukorra aluseks on kaks põhirolli: kõneleja ja kuulaja. Vastavalt on kõikides keeltes olemas ka pronoomenid (või grammatilised morfeemid), mille tähendus vastab eesti asesõnadele *mina* ja *sina*. Tegelikus suhtluses on aga osalejaid tihti rohkem kui kaks. Eelkõige võib kuulajaid olla mitu ja neid võib viidata asesõnaga *teie*. *Teie* tähendus ongi 'mitu sind' (kui seda ei kasutata viisakusvahendina pöördumaks ühe inimese poole). Tegelikku kõnelejat ei saa enamasti olla mitu (v.a kooris deklameerimise korral), mistõttu tähendab *meie* 'mina ja veel keegi' ega ole sisuliselt *mina* mitmus. On keeli, milles eristatakse kaht *meie*-pronoomenit: **inklusiiivset**, milles sisaldub ka kuulaja (*meie* = *mina+sina (+keegi)*), ja **eksklusiiivset**, milles kuulaja ei kuulu pronoomeniga *meie* viidatute hulka (*meie* = *mina+keegi*). Eesti keeles selgub *meie* referentide hulk ainult konteksti abil ja võib tekkida ka väärarusaamisi.

Kõneleja ja kuulaja rollid on otseselt seotud kõneakti toimumisega ja vahetuvad dialoogis pidevalt. Seetõttu nimetatakse esimese ja teise isiku pronoomenid *mina* ja *sina* primaarseteks kõneaktipronoomeniteks. *Meie* ja *teie* on sekundaarsed kõneaktipronoomenid, kuna nad sõltuvad primaarsetest kõneaktirollidest. Peale kõneaktirollide kuulub isikusüsteemi ka kolmas isik, mida traditsiooniliselt defineeritakse kui kõneolukorras mitteosalejat. Seega on *tema* keegi, kes pole *mina* ega *sina*. *Nemad* on vastavalt mitu isikut, kelle hulka ei kuulu *mina* ega *sina*.

Tänapäeva vestlusanalüüsis rõhutatakse, et vestluse rollilist ülesehitust ei saa taandada ainult kõneleja ja kuulaja rollidele. Nii võib nt *mina* tähendada nii tegelikku kõnelejat kui ka kedagi, kelle sõnu ta tsiteerib. Samas võib kõneleja ennast „peita” umbisikuliste vormide taha (nt *sai palju trenni tehtud* 'egin palju trenni'). Samuti ei ole kohalolija alati taandatav kuulaja rollile. Ka eesti kultuuris on laps täiskasvanute seltskonnas väiksemate kõnelemisõigustega

kui täiskasvanu ehk siis teatud mõttes teistsugune *sina* kui täiskasvanu. Väga mitmeplaanalisi tähendusi võib endas kanda mitmuslike pronoomenite *meie* ja *nemad* kasutamine nt ajakirjandustekstis (vt näide 106).

(106)

Meie, teie ja *nemad* ajakirjandustekstis: näiteid ajalehest Postimees

- a. See kätkeb endas täiesti selget Eesti elanikkonna lõhestamist ja vastandamist etnilisel põhimõttel – **meie** ja **nemad**.
- b. Eriti Riigikogu opositsiooni leerist kostvat öelutsemist kuulates, mille ainus sõnum on: **MEIE** ei võtaks **TEILT** sentigi, nagu **NEMAD**.
- c. Karusoo sotsioloogilise teatri üks eesmärke paistab olevat näidata, et mis tahes „**nemad**” on ühel või teisel viisil ikkagi tegelikult ka „**meie**”.

Eesti keeles nagu paljudes muudeski keeltes on võimalik kasutada teist isikut (tüüpiliselt küll ainult lühikese pronoomeni *sa* kujul) **üldisiku** tähenduses, nagu *tee, mis tahad, ikka midagi välja ei tule* vms. Näites (107) on esitatud katkend intervjuust kunstnikuga, kellelt on küsitud, miks ta teeb ka traagilisi pilte. On selge, et ta räägib iseendast, kuid real *d* kasutab ta siiski väljendit *sa puhastad oma hinge ära*, millega ilmselt tahab kaasata oma isiklike tunnete kirjeldamiseks üldinimlikku kogemust, mis võiks ka kuulajal olla. Need on ainult üksikud näited sellest, et isikudeiktikute kasutus on tihti pragmaatiliselt mitmeplaaniline ja pealtnäha lihtne kuueliikmeline isikukategooria võib olla huvitavate tähendusprotsesside teenistuses.

(107)

Raadiointervjuu kunstnikuga (samast intervjuust on pärit ka siinse peatüki näited 91 ja 96)

- a. noh mh (.) üks (.) Vana-Kreekas juba oli see tragöödia see oli
- b. selline hingepuhastamiseks mõeldud. hh jaa (.) see kui nüüd pilt on
- c. nüüd ütleme traagilise alatooniga, ega see siis (.) pole sellepärast. see
- d. aitabki hoida see (.) noh head tuju või. noh **sa puhastad** oma hinge
- e. ära eks ole ja (.) kas elu ei ole ju tegelikult kah, ei sisalda ainult seda
- f. lõbusamat külge. noh elu on elu ja sinna hulka kuulub ka see traagiline
- g. külg. et noh et kui nüüd mõned pildid on veidike traagilisemad olnud,
- h. siis see ei tähenda seda, et see on mingi väga määrava tähtsusega. ma
- i. olen teinud ka väga magusaid ja väga lõbusaid pilte.

Isikudeiksis väljendub mitte ainult pronoomenites, vaid ka tegusõna isikukategoorias. Eesti keelele (nagu ka paljudele teistele keeltele) on omane see, et esimest ja teist isikut võidakse väljendada ainult tegusõna vormiga

(nt *laulan laulu; too see raamat!; teeme selle ära!*). Selles mõttes on ka tegusõnad (eelkõige nende pöördelõpud) teatud kontekstis isikudeiktisised, kuid ainult selles osas, mis puudutab neis väljenduvat grammatilist isikukategooriat.

10.7.3. Demonstratiiv- ehk ruumideiksis

Demonstratiiv- ehk **ruumideiksis**e viitepotentsiaal põhineb traditsioonilise käsitluse kohaselt referendi ruumilistel parameetritel ehk asukohal *origo* suhtes. Eesti keele lihtsaim näide on siin demonstratiivadverbide kasutus: *siin*, *siia* ja *siit* on seotud kõneleja lähedal oleva ruumiga, *seal*, *sinna* ja *sealt* aga kõneleja suhtes kaugema ruumiga. Lähedus ja kaugus on siin muidugi suhtelised ega ole mõõdetavad mingites mõõtühikutes. Õeldes *siin* võime selle all mõelda sõrmega osutatavat nõõpnõela; linna, milles asume, või ka kogu universumit – kõik sõltub vahetust kontekstist.

Ruumideiktikutega kaasneb tihti osutav žest. Ka siis, kui žesti ei tehta, on nad võrreldes teiste deiktikutega selgemalt osutavad. Ka eesti keele demonstratiivpronoomeni *see* kirjeldamisel on parem rääkida just demonstratiiv-, mitte aga ruumideiksisest, sest suures osas eesti murretest (ja ka tänapäeva eesti ühiskeeles) ongi *see* ainuke näitav asesõna ja seega puudub ka ruumiline vastandus, kuigi osutav tähendus on ilmselgelt olemas.

Ruumideiksis

keeli, milles on 4, 5 ja 6 demonstratiivi(sarja), kuid enamik maailma keeltest opereerib kahe-kolme demonstratiivitüvega (vt nt Diessel 1999).

Kuigi demonstratiive tõlgendatakse traditsiooniliselt ruumisõnadena, on nad tegelikus kasutuses palju mitmekülgsemad. Nt on soome demonstratiive viimasel ajal kirjeldatud ka täiesti mitteruumilistest tähendustest lähtuvalt. Nimelt viidatakse traditsiooniliselt kõnelejalähedasena interpreteeritud pronoomeniga *tämä* sellistele referentidele, mis on alles uued ega ole veel kõneleja ja kuulaja ühises viiteraamistikus oma püsivat kohta leidnud, kuulajalähedase pronoomeniga *se* aga juba tuttavatele, ühises viiteraamistikus paiknevatele referentidele (Etelämäki 2006). Seega võib oluliseks osutada mitte füüsiline kaugus, vaid referendi staatus käimasolevas vestluses. Eesti kirjakeele demonstratiivpronoomenite kasutuses on näha tendents, et *too* ei viita mitte ruumiliselt kaugemale, vaid tegevuses vähemolulisele uuele tegelasele (Pajusalu 2006). Seega on ruumilisus küll demonstratiivide oluline, kuid mitte ainuke tähendusosis.

Deiktilised võivad olla ka muude ruumisõnade kasutused. Nt giidi lause *Paremal on kaunid mäed!* saab erisuguse tõlgeduse vastavalt sellele, kuidas giid parajasti seisab. Samas võib aga adverb *paremal* olla kasutatud ka mitte-deiktiliselt, nt on jõgede kaldad kokkuleppeliselt määratud *paremaks* ja *vasakuks* voolusuuna, mitte kõneleja asukoha järgi. Seega kui vajame ruumiväljendi referendi kindlaksmääramiseks infot kõneleja asukoha või asendi kohta, on tegemist deiktilise viitamisega, muul juhul aga mitte.

Mõnda demonstratiivide kasutusvaldkonda on mõnikord peetud ka eraldi deiksise liigiks. Nt **diskursusedeiksise** all on mõeldud viitamist tekstile või tekstiosale (pronoomeni *see* kasutus lausetes *see on tōsi* või *see on muinasjutt*). Emotsionaalsete väidete puhul on oletatud, et hinnanguliselt headele referentidele viidatakse lähedale viitavate, halbadele aga kaugemale viitavate demonstratiividega. Sellist kasutust on nimetatud **emotsionaalseks deiksiseks**. Mõnikord võime rääkida viitamise mentaalsest ruumist (vt alaptk 7.4), nt lauses *Siin peame võtma kasutusele järgmise argumendi* ei viita *siin* füüsilisele, vaid mentaalsele ruumile, olles siiski deiktiline.

10.7.4. Ajadeiksis

Kolmas traditsiooniline, juba Bühlerilt pärinev deiksise liik on ajadeiksis. Ajadeiktikud viitavad ajalistele referentidele lähtuvalt kõnelemishetkest, nt *täna, homme, eile, nüüd, praegu*. Nendega viidatud ajahetke saame tuvastada ainult siis, kui teame, millal nad on öeldud. Mittedeiktilised on aga nt sellised ajaväljendid nagu *13. jaanuaril 2009 Gregoriuse kalendri järgi või siis, kui mõrvati USA president Kennedy*.

Ka grammatiline ajakategooria on alati deiktiline, sest grammatilisi aegu saab kasutada ainult lähtuvalt kõnehetkest. Olevikuvormis kasutatud verb paigutab kõnealuse sündmuse ajateljel kõnehetkega samasse vahemikku, (liht)minevikuvormis verb kõnehetke suhtes minevikku ja tulevikuvormis verb tulevikku. Enneminevikuks vajame juba lisaks sündmus- ja kõnehetke määramisele ajateljel veel ka mõnda hetke minevikust (viitehetke), nagu nt lauses *Kui Arno isaga koolimajja jõudis, olid tunnid juba alanud*.

Lokalismi teooria (vt ka jaotis 7.5.2) väidab, et ruumilised tähendused on võrreldes ajalistega primaarsed. Paljusid ruumisõnu saab kasutada ka ajalises tähenduses (nt *pikk mees, pikk õhtu*). Ka demonstratiive kasutatakse palju ajaväljendites, nt *sel aastal, sel pühapäeval, sel sügisel*. Eesti kirjakeeles kasutatakse mõnevõrra ka kaugele viitavat demonstratiivpronoomenit *too* just mineviku sündmustele viitamisel (*tol ajal, tol sügisel*, vt Pajusalu 2006).

10.7.5. Sotsiaalne deiksis

Sotsiaalne deiksis seisneb keeleliste vahendite ja sotsiaalse reaalsuse omavahelises suhestamises. See deiksise liik on lisatud võrreldes Bühlerilt pärit isiku-, ruumi- ja ajadeiksisega hiljem. Sotsiaalsed suhted vahelduvad isikuti ja olukorral ja tavaliselt on keeltes olemas mingid vahendid nende suhete väljendamiseks. Sotsiaalse deiksise tüüpnaide on austuskeelendid (ingl *honorifics*, mitmes Kaug-Ida keeles, nt jaapani), mille kasutus sõltub kõneleja ja kuulaja sotsiaalsest seisundist. Eesti kultuuriruumis on kõige selgemaks sotsiaalse deiksise väljendajaks pöördumisvormi *sina* või *teie* (või ka vastav pöördelõpp).

Sotsiaalne deiksis on osa keele viisakusvahenditest. Tänapäeval kõige populaarsem, **Browni ja Levinsoni viisakusteooria** (1986) põhineb lähendava e positiivse ja distantseeriva e negatiivse viisakuse eristamisel. **Distantseerivat** ehk **negatiivset viisakust** kasutatakse suhtlejatevahelise distantsi näitamiseks. **Lähendav** ehk **positiivne viisakus** on (keeleliste) vahendite hulk, mida

kasutatakse sõpradevahelises suhtluses (või siis, kui soovitakse suhteid sõbralikena näidata).

Paljudes Euroopa keeltes, kus teietamine (st mitmuslik pöördumisvorm ühe inimese poole) esineb, põhineb see kolmel sotsiaalsel skaalal: TUTTAVUS (tuttav–võõras), VANUS (vanem–noorem) ja VÕIM (ülemus–alluv). Need skaalad on eri aegadel eri kultuurides funktsioneerinud erinevalt. Tänapäeva eesti kultuuris on neist olulisim TUTTAVUS: teietatakse eelkõige võõraid inimesi, kuigi muidugi võõrast omaelist teietatakse harvemini kui võõrast vanemat inimest. Muidu teietamise poolest väga sarnases vene kultuuris on aga vanusel olulisem roll: vanemat inimest teietatakse tihti ka siis, kui ta on hea tuttav või sugulane (Pajusalu jt trükis).

Teie ja *sina* on pöördumisvormidena deiktilised selleski mõttes, et samad isikud võivad erinevates olukordades pöörduda erinevalt: argielus võivad suhteliselt head tuttavad sinatada, avalikus esinemises aga teietada. Siiski on eesti kultuuris viimasel ajal tendents kasutada ka avalikus suhtluses mitteformaalset pöördumist, mistõttu sellised pöördumisvormide olukorralised muutused jäävad harvemaks.

Sotsiaalne deiksis on mõnes mõttes eriti hea näide keelekasutuse reflektiivsusest: deiktikud mitte ainult ei peegelda käesolevat kõneolukorda, vaid ka loovad seda. Valides võõra inimese poole pöördudes *teie*-vormi, luuakse formaalne ja distantseeritud õhkkond. *Sina*-pöördumine aga loob sõbraliku õhkkonna, mida kasutab tihti nt reklaamikeel.

10.7.6. Deiktiline projektsioon ehk deiktiline siire

Deiktikute tüüpikasutus lähtub kõneolukorrast. Jutustuses võib kõneleja siiski muuta deiktilise nullpunkti tõlgendust. Seda nimetatakse **deiktiliseks projektsiooniks** e **deiktiliseks siirdeks**. Üks Euroopa kultuuriruumis levinud deiktilise siirde tüüpjuhtum on nn **ajalooline olevik**, mille puhul ajaloo-sündmustest jutustatakse olevikus, kuigi nad on kõnelemishetke suhtes selgelt minevikulised. Samuti kasutatakse siiret mõnikord põnevuse tõstmiseks jutustuses. Näites (108) on esitatud katkend Astrid Lindgreni teosest „Hulkur Rasmus”. Ridadel a ja b kulgeb jutustus minevikus (*kuulis, jooksis, tundis*) ja kusagil kaugel (*sealsamas*). Alates reast c muutuvad verbivormid olevikulisteks (*toimub, jookseb, otsib, ei tea*), kuid ruumiliselt püsib deiktiline keskpunkt endiselt jutustamisruumis (real d: *seal*). Real g toimub aga ka ruumideiktiline siire ja sündmuskohale viidatakse lähedale viitava demonstratiiviga *siin*.

(108)

- a. Juba **kuulis** ta [Rasmus] Lifi ümber nurga lähenevat, et teda **sealsamas** maha
- b. lasta, ning **jooksis** elu eest – ta **tundis**, et nüüd on tõepoolest elu mängus.
- c. Oo, kauged asunikud Minnesotas, kui te ainult teaksite, mis **toimub** öösi
- d. teie hallis kodukülas mere kaldal! **Seal jookseb** tarade vahel ringi hirmunud
- e. poisiklutt, smaragdid kaelas ja röövel kannul. Kedagi **pole** teda aitamas. [...]]
- f. [...] Ta tormab tuhatnelja ning **otsib** kaitset kõige lähema tare varjust.
- g. Kunagi oli see Per Andersi talu, aga seda **ei tea** ju poiss, kes **jookseb siin** palju
- h. aastaid pärast Per Andersi ärasõitu Ameerikasse.

(Astrid Lindgren, Rasmuste raamat, Tallinn 1995, 74–75)

PEATÜKI PÕHIMÕISTED

referents e viitesuhe

nimisõnafraasi referentsiaalne ja mittereferentsiaalne kasutus

spetsiifiline ja ebaspetsiifiline viitamine

definiitne ja indefiniitne nimisõnafraas

infovool

viiteraamistik

samaviitelisus e koreferentsiaalsus

viiteahel

anafoor

deiksis, sh isiku-, ruumi-, aja- ja sotsiaalne deiksis

ÜLESANDEID

1. Otsusta, kas paksus kirjas nimisõnafraas on referentsiaalne või mitte. Pea silmas, et mõnikord on fraasil mitu tõlgendust.
 - Mari kohtus **ühe sõbraga**.
 - Mari tahaks leida **sõpra**.
 - Nägin maja juures **pikkade juustega mustas mantlis meest**.
 - Ma ei näinud maja juures **pikkade juustega mustas mantlis meest**.
2. Otsi järgnevast kahest tekstikatkest viiteahelad ja püüa põhjendada, miks on viitamiseks kasutatud just sellist vormi (pronoomenit, ilma määratle-

jata nimisõnafraasi, määratlejaga nimisõnafraasi jne). Võrdle löike ja nende referentsiaalseid vahendeid.

(1)

*See oli läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul. Päike lähenes silmapii-
rile, seistes sedavõrd madalas, et enam ei ulatunud valgustama ei märke
ronivat hobust, kes puutelgedega vankrit vedas, ei vankril istuvat noort
naist ega ka ligi kolmekümmelist meest, kes kõndis vankri kõrval.*

*Varsti jõudsid teelised mäerinnakul nii kõrgele, et päikeses helendama
lõid mehe nägu – laiavõitu, tugevate lõuapäradega, terrassilmadega, lühi-
kese, kuid tiheda musta habemega –, naise nukrad silmad, look ja hobuse
kikkis kõrvadega pea.*

*„Seal ta ongi, see Vargamäe,” lausus mees ja näitas käega üle soo järg-
mise väljamäe poole, kus lõimitas rühm madalaid hooneid. „Meie hoo-
ned paistavad, teiste omad seisavad mäe taga orus, sellest siis rahva suus
Mäe ja Oru, mõisakirjas aga Eespere ja Tagapere. Paremat kätt see män-
nitukk seal kõrgel mäe otsas on meie oma: igavesed vanad jändrikud tei-
sed, mõned poolkuivad juba.” (A. H. Tammsaare romaani „Tõde ja õigus”
I osa algus)*

(2) Näide diplomitööst Kajand 1994

- 1 *ma läksin ühe korra läksin noh kui ma nüüd läksin viimane kord eks.*
- 2 *läksin kolmandalt lifti ilusti eks. ja mingi neiu tuli veel minuga koos.*
- 3 *nii umbes minuvanune. ja siis see tahtis minna kas mingi seitsmendale*
- 4 *või kuskil niiviisi. vajutas eks. aga ta vist ei vajutand korralikult. lift läks*
- 5 *nagu tegi nagu noh kaks mingit nihukest tõuset ja siis jäi lihtsalt seisma.*
- 6 *ja see tüdruk see täiesti@ issand kas ma olen nüüd liftis kinni vä?*
- 7 *@ saad aru täielik paanika. ma ütlesin et ilmselt ei ole et vajutage*
- 8 *korralikult seda nuppu eks ju. siis ma ei tea. ta vajutas mingi kobas*
- 9 *neid nuppe seal väriseval käel. ((naerab)) vajutas mingi järgmisele kohe*
- 10 *kolmandalt viiendale eks ju. ja siis läksid ukсед lahti siis ütles @ mina*
- 11 *sellega rohkem enam ei sõida. läks maha ja ma sõitsin edasi.*

3. Vaatle Kersti Lepajõe kogutud näiteid riigikirjanditest (Lepajõe 2004). Mil-
listele referentidele viitab neis pronoomen *meie*?

- a. *Kas meie on võimalik naljalt leida ühiskonnas selliseid inimesi, kes
haridusele rõhku ei pane?*
- b. *See, mis meid eestlasteks teeb, on kultuur, vähemal määral ka päritolu,
keel, asukoht maailmakaardil.*

- c. *NATOsse me trügime tõepoolest rahu säilitamise eesmärgil, kuna meie oleme nii väikesed ja NATO on nii suur.*
- d. *Kuna **meil** on vaid üks planeet elamiskõlblik, siis on **meil** ka ühiseid probleeme.*
- e. *Vahest peaksime **meie**, noored, oma hingerahu erinevatest paikadest otsima, enne kui otsustame end millegagi lõplikult siduda.*
- f. *Jaapanis ehitatakse väikseid, madalaid maju. **Meie** arvame, et neile meeldib niimoodi elada või nad lihtsalt ei vaevu ehitama suuremaid.*
4. Kuidas tõlgendada pronoomenite *see, seal* ja *üks* kasutust järgnevates näidetes paksu kirjaga esitatud fraasides? Katked a–c on katkendid TÕ suulise kõne korpusest (transkriptsioon on veidi lihtsustatud), d pärit ilukirjandustekstist.
- a. Ö: vot mina ei tea siia maani, milline=**see Räpa Peeter** on .
E: issand see=kes seal tuigerdab ringi
V: **üks jäle pätt** on.
- b. no=ja=sis s=on jälle **üks tüli ja karvade kitkumine**
- c. 1 Ka: kaua sellised karpmajad vastu peavad. (.)
2 Kä: majad ise peavad üsna kaua ma=arvan. (1.0) see on päris kõva
3 **see plokk**
4 E: tead=sa majadel pole häda muud midagi kui see **raudkonstruktsioon** ei saa niiskust, kui see hakkab vahelt roostetama=
5
6 siis (2.5)
7 Ka: siis tuleb ükskord suur romakas. (.)
8 Kä: kule ükski pole veel kokku kukkunud nad on ikka päris vanad
9 mõned juba=ju. (.) eriti **seal Mustamäel**
- d. Läbuks ei tahaks seda nimetada. Viisakad inimesed siiski. Ja ikkagi juubel. Ilmselt on see ületöötamisest, mõtlesin, otsides koduapteegist esmaabivahendeid pohmaka vastu. Inimesed ei oska enam lõõgastuda. Aeg-ajalt tuleb **see siga** enda sisemusest välja päästa.
(Matt Barker, Vikerkaar 2003, 9)
5. Kuidas tõlgendada isikudeiksist järgmistes lausetes? Mis isikus on lause tegusõna, mis isikut tegelikult mõeldakse ja miks seda otse välja ei öelda?

- a. Mees naisele õhtul köögis: *Praeks õige kalapulki?*
- b. Sportlane intervjuus möödunud hooaja kohta: *Trenni sai kõvasti tehtud.*
- c. Arst patsiendile: *Võtame nüüd riidest lahti.*
- d. Müüja ostjale: *Mida proua soovib?*
- e. Elutark inimene sõbrale: *Õpi palju tahad, targemaks ikka ei saa.*

LISALUGEMIST

Suhteliselt hea ülevaate definiitsusest ja indefiniitsusest annab Christopher Lyonsi õpik „Definiteness” (1999). Tuleb siiski silmas pidada, et selles raamatus ei ole päris järjekindlalt suudetud lahus hoida definiitsust kui tuvastatavust ja definiitset artiklit. Soome keeles on ilmunud Maria Vilkuna hea ülevaade kogu referentsiaalsuse valdkonnast (1992).

Deiksise ülevaade leidub Stephen Levinsoni raamatu „Pragmatics” (1986) ptk-s „Deixis”. Eesti keeles on deiktikutest kirjutanud oma väitekirjas ja artiklites Renate Pajusalu (1997, 1998, 1999, 2006). Eesti keele grammatiliste aegade tähenduse kohta vt Helle Metslang (1994). Henno Rajandi ja Helle Metslang on juba 1979. a kirjutanud eesti keele objektivaheldusest kui määratuse ja määramatuse kategooria väljendusest. Teietamisest ja sinatamisest vt nt Leelo Keevalliku artiklist (1998), muudest viisakuskoodist tingitud isikudeiktikute sekundaarkasutustest ka Mati Ereli artiklist (1990).

KIRJANDUS

- Argus, Reili 2007. Eesti keele verbi ajamorfoloogia ja aspektilisuse omandamisest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52, 2006. Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 7–32.
- Arutjunova 1990 = Арутюнова, Н. Д. Метафора и дискурс. – Теория метафоры. Под ред. Н. Д. Арутюновой. Москва: Прогресс, 5-32.
- Barcelona, Antonio 2000. Introduction. The cognitive theory of metaphor and metonymy. – *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*. Ed. by Antonio Barcelona. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Badnarek, Monika A. 2005. Frames revisited: the coherence-inducing function of frames. – *Journal of Pragmatics* 37, 685–705.
- Berlin, Brent, Paul Kay 1969. Basic color terms: their universality and evolution. Berkeley: University of California Press.
- Brown, Penelope, Stephen Levinson 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Keith (editor) 2006. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Second edition. Amsterdam: Elsevier.
- Bühler, Karl 1990 (1934). *Theory of Language*. Amsterdam: John Benjamins.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, consciousness, and time: the flow and displacement of conscious experience in speaking and writing*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Cohnitz, Daniel 2006. Eesti keel kui formaalne keel. Mis on formaalne semantika ja milleks ta hea on? – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. Toim. Ilona Tragel ja Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7.) Tartu, 156–175.
- Croft, William, D. Alan Cruse 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, D. A. 1986. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, Alan 2004. *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Degel, Larissa 2007. Intellektuaalsfäär intellektuaalseid võimeid tähistavate sõnade kasutuse põhjal eesti ja vene keeles. (= *Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis* 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Diessel, Holger 1999. Demonstratives: form, function and grammaticalization. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Dixon, R. M. W. 2004. Adjective Classes in Typological Perspective. – Adjective Classes. A cross-linguistic Typology. Ed. by R. M. W. Dixon ja Alexandra Y. Aikhenvald. Oxford: Oxford University Press.
- EKG 1993 = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKG 1995 = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- EKK 2007 = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2007. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Eesti Keele Instituut 1988–2007. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. Teose täiendatud uustrükk „Eesti keele seletav sõnaraamat” 2009.
- Erelt, Mati 1990. Kõneleja ja kuulaja kaudse väljendamise võimalusi eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 1, 35–39.
- Erelt, Mati 2001. Some notes on the grammaticalization of the verb *pidama* in Estonian. – Estonian: Typological Studies V. Ed. by Mati Erelt. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 18.) Tartu, 7–25.
- Etelämäki, Marja 2006. Toiminta ja tarkoite. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Fauconnier, Gilles 1994. Mental Spaces. Aspects of Meaning Construction in Natural Language. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fauconnier, Gilles 1997. Mappings in Thought and Language. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fillmore, Charles 1968. The Case for Case. – Universals in Linguistic Theory. Ed. by Emmon W. Bach and Robert Harms. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1–88.
- Fillmore, Charles 1982. Towards a Descriptive Framework for Spatial Deixis. – Speech, Place and Action. Ed. by Robert J. Jarvella and Wolfgang Klein. Chichester: John Wiley & Sons, 31–59.
- Fillmore, Charles 1985. Frames and the Semantics of Understanding. – Quaderni di Semantica VI, 222–254.
- Fillmore, Charles, Beryl T. Atkins 1992. Toward a frame-based lexicon: the semantics of RISK and it's neighbours. – Frames, Fields and Contrasts. Ed. by A. Lehrer and E. F. Kittay. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 75–102.
- Foley, William A. 1997. Anthropological Linguistics. An Introduction. Oxford: Blackwell.

- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax. A functional-typological introduction*, I. Amsterdam: Benjamins.
- Goddard, Cliff 1998. *Semantic Analysis. A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Goddard, Cliff, Anna Wierzbicka 2002. *Meaning and Universal Grammar: Theory and Empirical Findings*. Amsterdam: John Benjamins.
- Goldberg, Adele 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grady, Joseph E. 2007. Metaphor. – *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Ed. by Dirk Geeraerts and Hubert Cuyckens. Oxford: Oxford University Press, 188–213.
- Gundel, Jeanette, Nancy Hedberg, Ron Zacharski 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. – *Language* 69, 274–307.
- Haav, Hele-Mai 2008. Ontoloogia mõistest arvutiteaduses ja tarkvaratehnikas. – *A&A* 6, 8–18.
- Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ja Heinrich Stahli keele eripärasest selle taustal. (= *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit 1986. Tekstigrammatikast tekstiteooriani. – *Keel ja Kirjandus* 1, 26–34.
- Itkonen, Esa 1996. *Maailman kielten erilaisuus ja samuus*. Turku: Gaudeamus.
- Jackendoff, Ray 1983. *Semantics and Cognition*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Jakobson, Roman 1971 (1956). Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. – *Selected Writings*, vol. 2. *World and Language*. The Hague: Mouton, 239–259.
- Jantunen, Jarmo H. 2001. „Tärkeä seikka” ja „keskeinen kysymys”: Mitä korpuslingvistinen analyysi paljastaa lähisynonyymeistä? – *Virittäjä* 105, 170–192.
- Johnson, Mark 1987. *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kajand, Lilian 1994. *Vastuslause spontaanses dialoogis*. Diplomitöö käsikiri. Tartu Ülikool.
- Kasik, Reet 1996. *Eesti keele sõnatuletus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet 2001. Analytic causatives in Estonian. – *Estonian: Typological Studies V*. Ed. by Mati Erelt. (= *Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised* 18.) Tartu, 77–122.
- Katz, Jerrold J., Jerry A. Fodor 1963. The Structure of a Semantic Theory. – *Language*, vol. 39, 170–210.
- Katz, Jerrold J., Paul M. Postal 1964. *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Keevallik, Leelo 1998. Sinatamisest ja teietamisest koolilaste arvamuste põhjal. – *Keel ja Kirjandus* 8, 541–553.

- Krikmann, Arvo 1997. Sissevaateid folkloori lühivormidesse I. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Krikmann, Arvo 2003. Kaasaegse metafooriteooria panus parömioloogiasse. – Reetor: uurimusi folkloori lühivormidest, 1. Tartu, 52-143.
- Krikmann, Arvo 2006. Huumori ja kujundkõne eristatavusest. – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. Toim. Ilona Tragel ja Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7.) Tartu, 21–40.
- Koski, Mauno 1983. Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kukk, Inga 2001. Eesti rahvuspoliitika osalised ajalehetekstides – kriitiline tekstianalüüs. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu, 146–165.
- Labov, William 1973. The boundaries of words and their meanings. – *New Ways of Analyzing Variation in English*. Ed. by C.-J. N. Bailey and R.W. Shuy. Washington DC: Georgetown University Press, 340–373.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western Thought*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald 2000. *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langemets, Margit 2002. Sõnaraamat keeleteaduses: generatiivse leksikoni teooria. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Tartu, 146–163.
- Langemets, Margit 2004a. Polüseemia ja leksikograafia. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 49, 2003. Peatoimetaja Mati Ereli. Tallinn, 97–124.
- Langemets, Margit 2004b. Mõnda nimisõnade semantikast. – *Keel ja Kirjandus* 10, 736–754.
- Langemets, Margit 2008. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” viiskümmend aastat. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 53, 2007. Peatoimetaja Mati Ereli. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 181–199.
- Langemets, Margit 2009. Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Leino, Pentti 1993. *Polysemia – kielen moniselitteisyys*. (= *Kieli* 7.) Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

- Lepajõe, Kersti 2004. Isikudeiksis õpilastekstides. – Tekstid ja taustad III. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 28.) Tartu, 74–89.
- Levinson, Stephen 1986. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, Christopher 1999. Definiteness. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John 1977. Semantics I, II. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John 1995. Linguistic Semantics. An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malmkjær, Kristen 1991. The Linguistics Encyclopedia. London and New York: Routledge.
- Merilai, Arne 2003. Pragmapoeetika: kahe konteksti teooria. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Metslang, Helle 1994. Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish. Oulu: Oulun yliopisto.
- Metslang, Helle 2001. Metafoorist grammatikas. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu, 222–231.
- Mikone, Eve 2002. Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Minsky, Marvin, 1977. Frame-system theory. – Thinking. Readings in Cognitive Science. Ed. by P. Johnson-Laird and P.C. Wason. Cambridge: Cambridge University Press, 355–376.
- Muischnek, Kadri 2005. Eesti keele tugiverbid ja nende mõju lause ehitusele. – Ema-keele Seltsi aastaraamat 50, 2004. Peatoimetaja Mati Ereli. Tallinn, 11–38.
- Muischnek, Kadri 2006. Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles. (= Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 17.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Oja, Vilja 1995. Võrdlusel baseeruvatest värviliitsõnadest. – Keel ja Kirjandus 12, 809–817.
- Orav, Heili 2006. Isiksuseomaduste sõnavara semantika eesti keeles. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Orav, Heili, Kadri Vider 2002. Kas tesaurus ja tekstid lähevad kasutuses kokku? – Tähendusepüüdja. Toim. Renate Pajusalu ja Tiit Hennoste. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3.) Tartu, 297–303.
- Pajusalu, Renate 1997. Eesti pronomeneid 1. Ühiskeele *see, too* ja *tema/ta*. – Keel ja Kirjandus 1 ja 2, 24–30 ja 106–115.
- Pajusalu, Renate 1998. Eesti pronomeneid 2. Võru *sjoov, taa* ja *tuu*. – Keel ja Kirjandus 3, 159–172.
- Pajusalu, Renate 1999. Deiktikud eesti keeles. (= Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pajusalu, Renate 2001. Kas moos ja buss seisavad sarnaselt ehk väike katse verbiga *seisma*. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu, 250–274.

- Pajusalu, Renate 2002. Lingvistiline pragmaatika ehk Mida kõike inimene oma keelega teha võib. – *Oma Keel* 5 (2), 21 – 26.
- Pajusalu, Renate 2006. Death of a demonstrative: person and time. The case of Estonian *too*. – *Linguistica Uralica* 42 (4), 241–253.
- Pajusalu, Renate, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija 2004. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5.) Tartu.
- Pajusalu, Renate, Virve-Anneli Vihman, Birute Klaas, Karl Pajusalu *trükkis*. Politeness in a Bilingual Society: Estonians and Russians in Estonia. – *Intercultural Pragmatics*.
- Platon 1999. Teokset II. Helsinki: Otava.
- Piits, Liisi 2006. Sõnade *mees* ja *naine* kollokatsioonide võrdlemise võimalusi eesti, saksa ja inglise keele korpusetes. – *Keel ja arvuti. Toim. Mare Koit, Renate Pajusalu ja Haldur Õim*. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 6.) Tartu, 105–114.
- Pustejovsky, James 1995. *The Generative Lexicon*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Rajandi, Henno, Helle Metslang 1979. Määramata ja määratud objekt. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Raukko, Jarno 1999. An „intersubjective” method for cognitive-semantic research on polysemy: the case of *get*. – *Cultural, Psychological and Typological Issues in Cognitive Linguistics*. Ed. by Masako K. Hiraga, Chris Sinha and Sherman Wilcox. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 87–106.
- Rosch, Eleanor 1973. Natural categories. – *Cognitive Psychology* 4, 328–50.
- Rätsep, Huno 1983. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – *Keel ja Kirjandus* 10, 539–548. (Sama artikkel on ilmunud ka Huno Rätsepa raamatus „Sõnaloo raamat”, Ilmamaa 2002.)
- Sandra, Dominiek, Sally Rice 1995. Network analysis of prepositional meaning: Mirroring whose mind – the linguist’s or the language users. – *Cognitive Linguistics* 6: 1, 89–130.
- Saussure, Ferdinand de 1974 (1916). *Cours de linguistique générale*. Payot, Lausanne, Paris.
- Searle, John 1979. Metaphor. – *Metaphor and thought*. Ed. by Andrew Ortony. Cambridge: Cambridge University Press, 83–111.
- Suomen sanojen alkuperä 1–3. Etymologinen sanakirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 1992–2000.
- Sutrop, Urmas 1995. Eesti keele põhivärvinimed. – *Keel ja Kirjandus* 12, 797–808.
- Sutrop, Urmas 1998. Eesti keele maitsemimetustest. – *Keel ja Kirjandus* 7, 446–458.
- Sutrop, Urmas 2000. Basic colour terms in Estonian. – *Trames* 4: 1, 143–168.
- Sutrop, Urmas 2002. Loetelukatse ja kognitiivse esiletuleku indeks. – *Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toim. Renate Pajusalu, Ilona Tragel, Tiit Hennoste, Haldur Õim*. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4.) Tartu, 240–254.
- Sutrop, Urmas 2004. Eesti keele maailmapildist: meel, hing ja vaim. – *Mäetagused* 24, 99–108.
- Sutrop, Urmas 2005. Temperatuurisõnad ja -skaalad. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 50, 2004. Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn, 111–128.

- Sweetser, Eve 1990. From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talmy, Leonard 2000. Toward a cognitive semantics. Volume I, II. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Taylor, John R. 1995. Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory. Second edition. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, John R. 2002. Cognitive Grammar. Oxford: Oxford University Press.
- Tragel, Ilona 2001. Eesti *saama* ja *võima* ning soome *saada* ja *voida*. – Keel ja Kirjandus 2, 99–110.
- Tragel, Ilona 2003. Eesti keele tuumverbid. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tragel, Ilona, Haldur Õim 2007. Teoreetilise keeleteaduse arengust mujal ja meil XXI sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 2, 98–115.
- Uuspõld, Ellen 1989. Modaalasusest ja modaalsest predikaadist eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 9, 468–477.
- Vainik, Ene 1995. Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- Vainik, Ene, Heili Orav 2005. Tee tööd ja näe vaeva, ... aga ikka oled vihane. – Keel ja Kirjandus 7, 257–277.
- Vainik, Ene, Anneli Velt 2006. Viha metafoorid ja kognitiivne mudel eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 2, 104–121.
- Vakk, Feliks 1970. Suured ninad murdsid päid. Tallinn: Valgus.
- Vanhatalo, Ulla 2005. Kyselytestit synonymian selvittämisessä. Sanastotietoutta kielenpuhujilta sähköiseen sanakirjaan. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.
- Veismann, Ann 2001. On the conceptualization of time in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Toim. Ilona Tragel. (= Publications of the Department of General Linguistics 2.) Tartu, 22–47.
- Veismann, Ann 2004. Sõna *üle* tähendustest. – Keel ja Kirjandus 10, 762–777.
- Veismann, Ann 2006. *peale* ja *pärast*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51, 2005. Peatoimetaja Mati Ereht. Tallinn, 170–183.
- Veismann, Ann 2008. Eesti kaassõnade tähenduste kirjeldamise probleemidest. – Keel ja Kirjandus 5, 335–352.
- Veismann, Ann 2009. Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 11.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Veismann, Ann, Ilona Tragel 2008. Kuidas horisontaalne ja vertikaalne liikumissuund eesti keeles aspektiks kehastuvad? – Keel ja Kirjandus 7, 515–530.
- Veldi, Enn 1997. Some typological characteristics of Estonian onomatopoeic formations. – Estonian: Typological Studies II. Ed. by Mati Ereht. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 8.) Tartu, 220–238.
- Veldi, Enn 1999. Lexicography of onomatopoeic words. – Estonian: Typological Studies III. Ed. by Mati Ereht. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 11.) Tartu, 204–230.

- Vendler, Zeno 1967. *Linguistics in Philosophy*. Cornell: Cornell University Press.
- Viks, Ülle 1984. Sõnavormide homonüümia eesti keeles. *Keel ja Kirjandus* 1, 97–105.
- Vilkuna, Maria 1992. Referenssi ja määräisyys suomenkielisten tekstien tulkinna. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Voll, Piret 2002. Tähenuse konnotatiivne aspekt ja selle kajastamine ükskeelses sõnaraamatus. Magistritöö käsikiri. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Whaley, Lindsay J. 1997. *Introduction to typology: The unity and diversity of language*. SAGE Publications.
- Wierzbicka, Anna 1972. *Semantic Primitives*. Frankfurt: Athenäum.
- Wierzbicka, Anna 1990. Prototypes save: on the uses and abuses of the notion of 'prototype' in linguistics and related fields. – *Meaning and Prototypes. Studies in Linguistic Categorization*. Ed. by Savas L. Tsohatzidis. London and New York: Routledge, 347–367
- Wierzbicka, Anna 1996. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.
- Wierzbicka, Anna 2004. *Shape and Colour in Language and Thought*. International Language and Cognition Conference, University of New England, Australia. Hand-out.
- Wittgenstein, Ludwig 2005. *Filosoofilised uurimused*. Tartu: Ilmamaa.
- Õim, Asta 1998. Antonüümisõnastik. Autori kirjastamisel. Tallinn.
- Õim, Asta 2000. Fraseoloogiasõnaraamat. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Õim, Asta 2007. Sünonüümisõnastik. Teine, ümbertöötatud ja täiendatud trükk. Autori kirjastamisel. Tallinn.
- Õim, Haldur 1977. *Semantika*. Tallinn: Valgus.
- Õim, Haldur 1986. Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria. – *Keel ja Kirjandus* 5, 257–269.
- Õim, Haldur 1990. Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. – *Akadeemia* 9, 1818–1838.
- Õim, Haldur 1997. Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. – *Pühendusteos Huno Rätsepale*. Toim. Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 255–268.
- Õim, Haldur, Madis Saluveer 2002. Freimid keelekirjelduses. – *Akadeemia* 12, 2663–2882.
- Õim, Haldur, Neeme Kahusk Kadri Kerner, Heili Orav, Piia Taremaa 2008. *Semantika ja arvutilingvistika*. – *A&A* 6, 19–25.
- Õim, Katre 2003. Võrdluse struktuurist ja kujundisemantikast. – *Reetor* 2. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu.
- Õim, Katre 2005. Metafoori mõistmise mudelid: kategoriseerimine vs. võrdlemine. – *Akadeemia* 8, 1751–1772.

MÄRKSÕNADE REGISTER

- adjektiiv e omadussõna 58, 77
 AEG 87, 123
 AGENT 83
 ainesõna 61
 ajadeiksis 184, 189
 ajalooline olevik 190
 allikvaldkond 110
 anafoor 181
 antipood 146
 antonüümia e skalaarne vastandus 143
 antuse hierarhia 182
 argikategooria 8
 argikeel 8
 artikkel 174, 180
 asjasõna 22, 61
 automatiiv 77
 AUTOR vt TEOSTAJA
 BENEFAKTIIV vt SAAJA
 blokeerimine 138
 definiitne määratleja 178
 definiitsus 63, 173
 deiksis 11, 184
 - ajadeiksis 184, 189
 - ruumideiksis e demonstratiivdeiksis 184, 187
 - isikudeiksis 184, 185
 - sotsiaalne deiksis 189
- deiktik 30, 184
 deiktiline projektsioon e deiktiline siire 190
 demetaforiseerimine 108
 demonstratiiv 187
 demonstratiivdeiksis vt ruumideiksis
 denotatsioon e deskriptiivne tähendus 8
 deontiline autoriteet 74
 deontiline modaalsus e lubatusmodaalsus 72
 deskriptiivsõna 26
 disjunktsioon 15
 diskursusereferent 170
 distantseeriv viisakus e negatiivne viisakus 189
 duratiivne 65
 dünaamiline 65
 dünaamiline modaalsus e võimelisusmodaalsus 72
 dünaamiline sündmus 65
 ebaspetsiifiline 171
 eele vt presupositsioon
 EESMÄRK 87
 eksklusiivne 185
 ekspertkategooria 8
 ekspertkeel 8
 ekspressiivne sõnavara 27
 ekstensioon e (mõiste) maht 9, 133
 elusus 61, 62
 entiteet e olem 9, 60
 episteemiline modaalsus e tõenäosusmodaalsus 72
 faktitiiv 77, 85
 formaalne semantika e formaalsemantika 16
 fraseologism 162
 freim e raam 45
 frekventatiiv 76
 geneeriline 173
 generatiivne grammatika 35
 grammatiline tähendus 12
 hierarhia 134
 hinnangumodaalsus 72
 homofoonia 90
 homograafia 90

- homonüümia 90
 – täishomonüümia 90
 – vormihomonüümia 90
 häälikusümboolika 27
 hüponüümia 101, 134, 136
 idioom 161
 ikoon 25, 26
 ikoonilisus 26
 implikaatuur 17
 – suhtlusimplikaatuur 17
 – tavaimplikaatuur e konventsionaalne implikaatuur 17
 implikaatuuriteooria 17
 indefiniitne määratleja 178
 indeks 25, 30
 indeksikaalsus 184
 indekstaust 31
 infovool 173
 inimsus 62
 inklusiivne 185
 INSTRUMENT 84
 instrumentatiiv 77
 intensioon e (mõiste) sisu 9
 invariantsuse hüpotees 114
 isikudeiksis 184, 185
 isomorfismi põhimõte 28
 katafoor 181
 kausatiiv 75, 76
 keelisele relatiivsuse teooria 18
 KEHA 121
 kehastamine 121
 kimp e klaster 148
 kinnislause vt vormel
 klassifikaator 62, 63
 klassifikatsioon 136
 kli ee 159
 KOGEJA 85
 koherentsus 152
 koheesiivsus vt sidusus
 KOHT 87
 kollokaat 159
 kollokatsioon 158
 komplementaarne vastandus 141
 komponentalüüs 35, 132
 kompositsioonilise printsiipi 15
 konjunktsioon 15
 konnotatsioon 8, 26
 konstruktsioon e tarind 160
 kontinuatiiv 76
 kontseptuaalne semantika 44
 konventsionaalne implikaatuur vt tavaimplikaatuur
 konversiivid e pöördvastandid 146
 koostööprintsiipi e kooperatiivsusprintsiipi 17, 138
 koreferentsiaalsus vt samaviitelisus
 kujundkõne 106
 kujundskeem vt skeemkujutus
 kultuur 18
 kuulajatähendus 12
 kvaaliroll 101, 116
 kõneakt 68, 152
 kõneaktiteooria 15
 kõnekäänd 162
 kõnelejatähendus 12
 küsitlus 53
 lause tähendus 13
 lausung 13
 leksikaalne konfiguratsioon 134
 leksikaalne sidusus 152
 leksikaalne tähendus 12
 leksikaalsed suhted 181
 – paradigmaatilised leksikaalsed suhted 134
 – süntagmaatilised leksikaalsed suhted 131, 158
 leksikograafia 33
 lendlause 164
 lendsõna 164
 liikumissündmus 71, 86, 123
 liikumisverb 71
 loetelukatse 53
 lokalism 122
 lokalismi teooria 189
 loogiline polüseemia vt süstemaatiline poli-

- seemia
- loomulik kategooria 132
- loomulik semantiline metakeel 41
- lubatusmodaalsus vt deontiline modaalsus
- lähendav viisakus e positiivne viisakus 189
- lähisünonüüm 148
- LÄHTEKOHT 87
- mentaalne ruum 118, 169
- meronüümia 101, 134, 139
- metafoor 29, 98, 106, 107, 109, 125
- mõistemetafoor 109
 - orientatsioonimetafoor 122
 - surnud metafoor 108, 162
- metonüümia 31, 98, 106, 115, 121
- mittereferentsiaalne kasutus 170
- modaalsus 72
- deontiline modaalsus e lubatusmodaalsus 72
 - dünaamiline modaalsus e võimelisuusmodaalsus 72
 - epistemiline modaalsus e tõenäosusmodaalsus 72
 - hinnangumodaalsus 72
- modaalverb 73
- momentaan 76
- momentaanne 65
- muutuja vt trajektoor
- muutusverb 71, 77
- mõiste 7
- mõiste maht vt ekstensioon
- mõistemetafoor 109
- mõistemetafoori teooria 109
- mõiste sisu vt intensioon
- mõistestus 22, 120
- MÕJUTATU 85
- märgisüsteem 25
- naiivne maailmapilt 8, 19, 58, 133
- negatiivne viisakus vt distantseeriv viisakus
- nimisõna vt substantiiv
- nominalism 9
- norm 143
- olem vt entiteet
- omadussõna vt adjektiiv
- onomatopoeetiline sõna 26
- ontoloogia 155
- opositsioon vt vastandus
- orientatsioonimetafoor 122
- orientiir e pidepunkt 22, 127
- otsene tähendus 106
- paradigmaatilised leksikaalsed suhted 134
- PATSIENT 84
- perekondlik sarnasus 47
- perfektiivsus 65
- performatiiv(verb) 68, 75
- perspektiiv vt vaatepunkt
- pidepunkt vt orientiir
- piiritletus 61, 65
- pleonasm 165
- polaarsed antonüümid 144
- polüseemia 89, 95
- süstemaatiline polüseemia e loogiline polüseemia 61, 101
- positiivne viisakus vt lähendav viisakus
- pragmaatika 10, 13, 17, 19
- predikatiivne akt 59, 169
- presupositsioon e eele 14, 144
- proportsioonisari e proportsioon 135, 150
- propositsioon 13
- prototüüp 47
- prototüüpanalüüs 47
- protsess 64
- põhitasand 51
- PÕHJUS 87
- pöördvastandid vt konversiivid
- püsiühend 160
- raam vt freim
- realism 9
- referents e viitesuhe 169
- referentsiaalne akt e tähistusakt 59, 152, 169
- referentsiaalne kasutus 170
- refleksiiv 77
- refleksiivsus 175, 190
- reifitseerimine 60, 64
- reversiiv 146

- RUUM 123
 ruumideksis e demonstratiivdeksis 184, 187
 ruumiraamistik 124
 ruumivaldkond 71
 SAAJA e BENEFAKTIIV 86
 saavutus 65, 68
 samaviitelisus e koreferentsiaalsus 181
 seem 36
 seisund 65
 semantika 10, 13, 17
 – formaalne semantika e formaalsemanti-
 ka 16
 – kontseptuaalne semantika 44
 semantiline primitiiv 41
 semantiline sobimatus 165
 semeem 36
 sidusus e kohesiivsus 152
 SIHTKOHT 87
 sihtvaldkond 110
 sisendruum 118, 122
 skaala 143
 skalaarne vastandus vt antonüümia
 skeem 59
 skeemkujutus 22, 125
 sooritus 65, 68
 sotsiaalne deksis 189
 spetsiifiline 170, 171
 staatiline 65
 strukturalism 20, 34, 131
 substantiiv e nimisõna 58, 59
 sugu 61, 63
 suhtesõna 141
 suhtlusimplikatuur 17
 sulanditeooria 122
 sulandruum 118, 122
 surnud metafoor 108, 162
 suunavastandus 146
 sõnaliik 58
 sümbol 25
 sündmus 64
 – dünaamiline sündmus 65
 – liikumissündmus 71, 86, 123
 sünesteesia 122
 sünohulk 148
 sünonüümia 135
 – täissünonüümia 28, 148
 süntagmaatilised leksikaalsed suhted 131, 158
 süsteemitähendus 10
 süstemaatiline polüseemia e loogiline poli-
 seemia 61, 101
 tarind vt konstruktsioon
 tavaimplikatuur e konventsionaalne implika-
 tuur 17
 TEE 87
 TEEMA 86
 tegevus 65, 67
 tegevuslaad 65
 tegusõna vt verbtemaatiline roll 81
 – AGENT 83
 – AEG 87
 – EESMÄRK 87
 – INSTRUMENT 84
 – KOGEJA 85
 – LÄHTEKOHT 87
 – MÕJUTATU 85
 – PATSIENT 84
 – SAAJA e BENEFAKTIIV 86
 – SIHTKOHT 87
 – TEEMA 86
 – TEOSTAJA e AUTOR 83
 – VIIS 87
 TEOSTAJA e AUTOR 83
 tesaaurus 154
 trajektoor e muutuja 22, 127
 tseugma 94
 tugiverb 70
 tugiverbiühend 70
 tuumverb 69
 tõenäosusmodaalsus vt episteemiline modaal-
 sus
 tõesus 15
 tõeväärtusteooria 15
 tähendus 7
 – denotatsioon e deskriptiivne tähendus 8

- grammatiline tähendus 12
- kuulajatähendus 12
- kõnelejatähendus 12
- lause tähendus 13
- leksikaalne tähendus 12
- otsene tähendus 106
- süsteemitähendus 10
- ülekantud tähendus 106
- tähenduskülg 92
- tähendusvõrgustik 97
- tähendusväli 131
- tähistusakt vt referentsiaalne akt
- täishomonüümia 90
- täissünonüümia 28, 148
- vaatepunkt e perspektiiv 92, 146
- vaikimisi otsustus 46, 49
- valdkond 110, 118, 120
 - allikvaldkond 110
 - ruumivaldkond 71
 - sihtvaldkond 110
- vastand 149
- vastandus e opositsioon 135, 140
 - antonüümia e skalaarne vastandus 143
 - komplementaarne vastandus 141
- suunavastandus 146
- vastavus 111
- verb e tegusõna 58, 64
- verifikatsioonism 15
- viis 87
- viisakusteooria 189
 - distantseeriv viisakus e negatiivne viisakus 189
 - lähendav viisakus e positiivne viisakus 189
- viitamisvõime 9
- viiteahel 181
- viiteraamistik 173
- viitesuhe vt referents
- vormel e kinnislause 165
- vormihomonüümia 90
- võimelisusmodaalsus vt dünaamiline modaalsus
- värvinimi 78
- õnnestumistingimus 16
- ühestamine 158
- üldisik 186
- üldruum 118
- ülekantud tähendus 106